

*НАУКОВІ ЗАПИСКИ
КАФЕДРИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ І
ТЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ
ПІА ПЕРЕКЛАДУ*

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

УДК 811.161.2+81'243

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 13 від 27 червня 2025 р.)*

Рецензенти:

Гладишев В. В. – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри теорії й методики мовно-літературної та художньо-естетичної освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Мединська Н. М. – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови та літератури, проректор з наукової роботи Міжнародного економіко-гуманітарного університету Імені академіка Степана Дем'янчука

Суворова Л. К. – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогічних технологій та мовної підготовки державного університету «Житомирська політехніка»

Н 42

Наукові записки кафедри слов'янської і германської філології та перекладу : колективна монографія / за ред. Т. Є. Недашківської. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2025. 255 с.

Монографія є другою колективною працею науковців кафедри слов'янської і германської філології та перекладу Житомирського державного університету імені Івана Франка, які представили чергові проміжні результати роботи над колективною темою "Актуальні питання дослідження тексту: семантика, парадигматика, лінгводидактичний та психолінгвістичний аспекти".

У колективній монографії висвітлено актуальні проблеми формування та сприймання семантики сучасних польськомовних, англомовних і українськомовних лінгвістичних одиниць, психолінгвістичне дослідження мовної картини поляків, проблеми перекладу текстів, включаючи машинний переклад.

Матеріали колективної монографії можуть стати в нагоді філологам і науковцям інших галузей, хто працює над суміжними проблемами, аспірантам і всім іншим здобувачам закладів вищої освіти.

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на інформаційні джерела та інші відомості, а також дотримання загальноприйнятих принципів академічної етики відповідають автори публікацій.

© Недашківська Т. Є., 2025

© Колектив авторів, 2025

ISBN 978-966-485-304-7

© Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2025

ЗМІСТ

Стор.

Розділ 1. Лінгвістичні та психолінгвістичні дослідження польської мови

3

Тетяна НЕДАШКІВСЬКА

КОНЦЕПТОСФЕРА ПОЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЛЕКСИКИ

3

Тетяна НІКІШОВА

СЕМАНТИЧНИЙ ОБСЯГ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ СЛІВ-
ВІДПОВІДНИКІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ АНГЛОМОВНОГО
ПОХОДЖЕННЯ

40

Катерина ЯРИНОВСЬКА

ЛІНГВАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ВІЙСЬКОВОЇ
ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЛЬСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

78

Розділ 2. Проблеми перекладознавства

110

Олексій БАШМАНІВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ РОЗРОБКИ І ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМ МАШИННОГО
ПЕРЕКЛАДУ У XX СТОЛІТТІ

110

Алла ПРИЙМАК

СУЧАСНЕ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО:
СУТНІСТЬ, ОБ'ЄКТИ, ТИПОЛОГІЯ, ВИДИ ПЕРЕКЛАДУ, ІСТОРІЯ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

146

Розділ 3. Методичні виклики в лінгвістичній підготовці

184

Аліна ВЕЛИКА

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ
ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ (АНГЛІЙСЬКА МОВА)

184

Лариса ШЕВЦОВА

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

219

Розділ 1.

ЛІНГВІСТИЧНІ ТА ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ

Тетяна НЕДАШКІВСЬКА,

завідувач кафедри слов'янської і германської філології та
перекладу, кандидат філологічних наук, професор

e-mail: nedashkivska-t@zu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-7810-8773>

КОНЦЕПТОСФЕРА ПОЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Експериментальне дослідження економічного фрагмента українськомовної картини світу¹ стало поштовхом до здійснення подібного пошуку на матеріалі польської мови, якого до цього часу не проводилося. Звичайно, актуальність такої роботи зумовлена не тільки інтра-, а й екстралінгвальними факторами, детермінованими суспільно-економічними процесами в світі, зокрема активною взаємодією України з Польщею протягом останніх десятиліть.

Результативність і ефективність прикладного дослідження – і лінгвістична розвідка в цьому відношенні не є винятком – повною мірою залежать від якості зібраного матеріалу. Для лексико-семантичного пошуку вирішальним фактором стає грамотно та ретельно дібраний лексичний матеріал.

У більшості досліджень, у тому числі психолінгвістичних, на жаль, не так часто можна стикнутися з тим, щоб автори приділяли належну увагу цьому питанню. Тому процедура відбору матеріалу частіше за все зводиться до

¹ Nedashkivska T., Kushmar L. Associative Way from Perception to Understanding: Associative Field vs Lexical-Semantic Field. *Journal of Modern Education Review*. 2017. V. 7. P. 44–50.

тривіального: „для дослідження були відібрані дієслова”, „були розглянуті назви домашніх тварин в англійській мові” і т. п. Очевидно, що у більшості випадків автори мають власну суб’єктивну думку щодо кількості та якості матеріалу. Такий підхід неприпустимий для серйозного наукового пошуку, тому для нашого дослідження використано окрему методику для вибору матеріалу.

Для відтворення фрагмента картини світу носіїв мови в експериментальному дослідженні, зокрема із застосуванням вільного асоціативного експерименту як ключового в батареї методів розвідки з лексикоцентричним підходом, принципово важливим є лексичний матеріал, обраний для роботи. Асоціативний експеримент став у психолінгвістиці одним з традиційних методів дослідження семантики, тому що всі прояви того, що прийнято називати значенням слова, мають асоціативну природу².

Існують різні джерела відбору лексичного матеріалу, з яких у нашій розвідці було використано такі:

1. Словники. Оскільки до словників потрапляють кодифіковані слова, то словник економічних термінів містить потрібну для вивчення економічну лексику.

2. Експеримент. Це опитування носіїв мови, яке активує інтуїцію інформантів і має на меті зокрема виявлення активного словника. Номінація „активний словник” передбачає приховану оцінку характеру оперування відповідними словами, яку можна отримати через вивчення реакцій пересічного мовця. Експеримент можна проводити з носіями як глибоко досліджених мов, так і тих, для яких інші способи отримання лінгвістичної інформації не прийнятні. Необхідно враховувати такий фактор, як „ціна питання” – власне інтелектуальні та часові затрати пошуковця. Проведення експерименту для певних видів досліджень є більш економним способом, ніж детальний аналіз словників, а тим більше великого обсягу текстів. Якщо експеримент організований належним чином і в опитуванні бере участь

² Горошко О. Інтегративна модель вільного асоціативного експерименту. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/gorint.pdf (дата звернення: 08.09.2024).

адекватна за чисельністю група інформантів, то отримання „активного словника" практично гарантоване³ [4, с. 10–11].

Безпосередня робота з мовцями, що зрозуміли ще молодограматиками (Hermann Paul. Prinzipien der Sprachgeschichte. <https://www.projekt-gutenberg.org/paulh/prinzip/prinzip.html>), дозволяє отримати важливі відомості про неусвідомлені умови використання, альтернативні залежності від контексту й особливості сприйняття [70, с. 31].

З метою формування стимульного списку для психолінгвістичного дослідження польської лексики економічної сфери було використано досвід Л. Кушмар, яка обґрунтувала вибір слів-стимулів названої лексико-семантичної групи на матеріалі української мови⁴. На першому етапі авторка провела підготовчий експеримент, щоб виявити активний словник, а на другому етапі відбору проаналізувала їх за такими критеріями:

1. Контекстуальна зумовленість. Були відібрані слова та сполуки слів, зміст яких розкривається, поглиблюється й уточнюється за допомогою різноманітного контексту. Вони виступають центрами понятійної системи та “притягують” до себе інші слова цієї системи.

2. Частотність. Відібрано до стимульного списку лише ті лексеми, які найчастіше трапляються в підручниках, посібниках досліджуваної сфери.

3. Інформаційність. До стимульного списку включено ту лексику, що характеризується достатньою насиченістю змісту.

4. Наявність лексеми в п’ятьох і більше словниках та енциклопедіях. Адже саме в такій літературі акумулюються як загальні, так і специфічні знання для кожної окремої сфери дослідження⁵.

³ Бондаренко О. С. Концепти “чоловік” і “жінка” в українській та англійській мовних картинах світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 – “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство”. Донецьк, 2005. 19 с.

⁴ Кушмар Л. В. Лексика економічної сфери в мовній картині світу українців. Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 ДЗ “Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка”. Луганськ, 2011. 284 с.

⁵ Горошко О. Інтегративна модель вільного асоціативного експерименту. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/gorint.pdf (дата звернення: 08.09.2024).

Належність польської й української мов до групи слов'янських, подібність влаштування економічного простору в Польщі й Україні і, відповідно, спільність у будові лексико-семантичних груп економічної сфери, а також обмежена можливість для проведення підготовчого експерименту з носіями польської мови як рідної зумовили можливість спиратися на стимульний список Л. Кушмар. З нього до нашого дослідження включено 30 стимулів, переважно англومовних запозичень, для яких встановлено відповідники польської мови:

- demokracja (демократія)
- alians (альянс);
- kryzys (криза);
- dochód (прибуток);
- władza (влада);
- prezydent (президент);
- premier (прем'єр);
- grzywna (пеня);
- biznes (бізнес);
- akcja (акція);
- obligacja (облігація);
- nieruchomość (нерухомість);
- bank (банк);
- kredyt (кредит);
- bezrobocie (безробіття);
- dumping (демпінг);
- deficyt (дефіцит);
- budżet (бюджет);
- wechsel (вексель);
- inflacja (інфляція);
- marketing (маркетинг);
- patent (патент);

- podatki (податки);
- monopol (монополія);
- broker (брокер);
- własność (власність);
- lombard (ломбард);
- zastaw (застава);
- oferta (тендер);
- związek zawodowy (профспілка).

Таким чином, до стимульного списку увійшли лексеми, що виражають актуальні поняття економічної сфери, якими оперує мовець у своєму житті на сучасному етапі соціально-економічного розвитку:

Вільний асоціативний експеримент було проведено в усно-письмовій формі у березні–квітні 2023 р. в польських навчальних закладах і професійних організаціях. У вільному асоціативному експерименті взяли участь 104 людини, серед яких вчителі ліцеїв (25), учні Liceum ogólnokształcące. Technikum i Szkoła branżoweta (31), працівники акціонерної страхової компанії (11) та люди, які зайняті трудовою діяльністю в різних сферах життя (37). Вік опитаних коливається в діапазоні 15–44 роки. Усіх опитуваних умовно було поділено на дві групи:

- навчальна (вчителі та учні) – далі Н.Г.;
- позанавчальна (всі інші) – далі П.Г.

У процентному співвідношенні це представлено так: Н.С. – 54%, П.С. – 46%.

У відповідь на кожне слово-стимул інформанти повинні були записати слова-реакції, які викликали асоціацію з названим поняттям. Кількість слів-реакцій, на відміну від традиції вказувати єдину, не обмежувалася. Від інформантів отримано майже 3000 асоціативних зв'язків, які складають понад 600 асоціативних пар.

Вільність вибору, що була надана інформантам у цьому експерименті, дозволяє виявити різноманітність асоціацій, які виникли у них у зв'язку зі словом-стимулом.

Подібні реакції на один і той самий стимул зазвичай узагальнюються (наприклад, асоціати **dom, budowa, budowla** на стимул NIERUCHOMOŚĆ зводяться до слова **budowla**, а їх частотність додається), а одиничні асоціати не враховуються. У нашому дослідженні подібні асоціати не узагальнювалися з метою уникнення нівелювання навіть нюансів у відтінках смислів, що відображаються респондентом у підсвідомому асоціюванні. До того ж, на нашу думку, такі асоціативні кореляти як, OBLIGACJA – **cenny dokument** і OBLIGACJA – **dokument** відображають різні ціннісні реальності. Так, у першому випадку, облігація сприймається, як пересічний документ, а у другому – як цінний документ, що має певну вагу в економічній сфері і володіння яким приносить власникові прибуток.

За класичного, так би мовити, підходу до побудови асоціативних полів, частина асоціацій вибраковується, наприклад, не беруть до уваги відсутність вербальної реакції (прочерк, смайлик, знак запитання тощо), вимагають єдиного слова-реакції на стимул і друге, а іноді і третє з аналізу вилучають. На нашу думку, врахування подібних виявів дає змогу точніше відтворити та глибше проаналізувати картину світу мовців та більш чітко змодельовати асоціативні поля.

Асоціативний аналіз зв'язків стимул / реакція було проведено на основі семантики отриманих реакцій, оскільки семантичні ознаки слів перебувають у межах асоціацій і найбільш суттєві з ознак звичайно відображаються в ядерних компонентах, тобто в тих, у яких ступінь семантичної близькості до стимулу найвищий. У деяких психолінгвістичних дослідженнях вимірювання сили асоціативних зв'язків проводиться шляхом отримання від інформантів суб'єктивних оцінок смислового зв'язку між відповідними словами на певній шкалі. Об'єктивацію суб'єктивного забезпечують через залучення великої кількості опитаних. Правда, єдиної думки щодо точної кількості немає.

Зазвичай спираються на показник в тисячу інформантів⁶, але валідні результати можна отримати з меншою чисельністю груп опитаних, адже закону великих чисел підпорядкована кількість реакцій і асоціативних зв'язків, які є предметом дослідження⁷.

Теза про ієрархічність відношень між окремими лексико-семантичними варіантами багатозначного слова була підтверджена під час проведення психолінгвістичних експериментів. Значення багатозначних слів психологічно нерівноправні. Основне лексичне значення слова є контекстуально незумовленим значенням, що відокремлюється у смисловій структурі (ізолюваного) слова, перш за все інших його значень. Було з'ясовано також, що на позицію смислового центру слова, як і взагалі на позицію будь-якого значення слова, можуть впливати різноманітні екстралінгвістичні фактори, у тому числі і конкретні умови існування індивідуума в навколишньому середовищі. Дослідження актуальності значень полісемантичних слів у лінгвістичному аспекті є вивченням семантичної структури таких лексем, а в соціально-психологічному аспекті – вивченням ціннісних орієнтацій суб'єктів у конкретних просторово-часових межах.

Будь-яке слово, маючи знакову природу, являє собою і згорнутий образ, певний психічний образ. Аналіз психологічних домінант дає можливість сконструювати реальні, наявні у свідомості носіїв мови в умовах визначених просторово-часових координат денотативні значення лексем, які, як показує наше дослідження, можуть суттєво відрізнятися від лексичних значень, зафіксованих тлумачними та економічними словниками. Цей факт, з одного боку, підтверджує тезу про невідповідність наївної та наукової картин світу, а з іншого – дає можливість простежити характер трансформацій в осмисленні тих чи інших понять в умовах змін часових координат. У повсякденній діяльності об'єкт оперує не словниковими значеннями, а своїми життєвими уявленнями

⁶ Бутенко Н. П. Словник асоціативних значень іменників в українській мові. Львів: Вид-во при Львів. ун-ті "Вища школа", 1989. 326 с.

⁷ Недашківська Т. Є. Експеримент у психолінгвістиці (з досвіду роботи) : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. 230 с.

про реалії, зумовленими, крім особистого чуттєвого досвіду, ще й соціально-історичним досвідом тієї лінгвокультурної спільноти, у якій живе суб'єкт. Тому і семантизація дійсності відбувається не за допомогою загальноприйнятих, до певної міри статичних лексичних значень, зафіксованих словниками відповідної мови, а за допомогою динамічних, практичних, чуттєвих і культурних уявлень суб'єктів про певні реалії навколишнього світу; а понятійні системи інформантів, співвідношення системи понять у них та характер їх осмислення носіями мови може не збігатися із систематичними описами лексичних одиниць у межах семасіології⁸.

У нашому дослідженні розподіл асоціатів за компонентами психічного образу об'єкта реальної дійсності проводиться з урахуванням семантики отриманих асоціатів на стимул, а також лексико-семантичних варіантів стимульних лексем. Під час обчислення актуальності того чи іншого компоненту для носіїв мови (тобто всіх асоціатів по відношенню до кількості всіх асоціації, отриманих на певний стимул) враховувалась частотність слів-реакцій, а також одиничні асоціати.

З метою отримання цілісної картини реальної дійсності, необхідний аналіз конотативних елементів лексичного значення слів, що фіксують у мові певні поняття про предмети чи явища. Вся інформація, все що відображається, всі форми, що відносяться до психічної діяльності окремого індивіда, цим же індивідом так чи інакше оцінюються. Ситуація відображається суб'єктивним чином: отримуючи інформацію, суб'єкт сприймає її по-своєму і тому образ ситуації у різних людей різний, звідси різноманітні як відношення суб'єкта до ситуації (на чуттєво-емоційному рівні), так і його емоційні реакції на неї. О. О. Потебня вказував на цілісність відчуття вражень про реальну дійсність, що отримує індивід у процесі пізнання⁹. Таким чином, емоційне відношення

⁸ Соколовська Ж. П. Проблеми системного опису лексичної семантики. К.: Наукова думка, 1990. С. 122.

⁹ Потебня А. Мысль и языкъ. 2-е издание. Харьковъ: Типографія Адольфа Дарре, 1892. С. 143. URL: https://kslipl.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/108/2020/02/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D1%8F_%D0%9C%D1%8B%D1%81%D0%BB%D1%8C-%D0%B8-%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA.pdf (дата звернення: 16.10.2024).

суб'єкта до себе і до навколишньої дійсності має своєю основою як індивідуальні, так і соціокультурні стереотипні уявлення про реалію.

Комплексний аналіз результатів вільного асоціативного експерименту має на меті побудову асоціативного поля на основі класифікації отриманих реакцій, тому в кожному дослідженні представлено підхід до класифікації. Традиційно (ще від Аристотеля, який у філософії осмислював типи асоціативного сприймання дійсності) розрізняють так звані синтагматичні асоціації (наприклад, NIEBO – **blekitne**) і парадигматичні (наприклад, STÓŁ – **krzesło**).

Протиставлення смислових співвідношень в граматиці та логіці відбувалося ще з часів античного мовознавства. Згодом Ф. де Соссюр у мовно-філософському осмисленні ролі мови у формуванні картини світу її носіїв протиставляв синтагматичні й асоціативні відношення. Він уважав, що групи лексики, сформовані асоціативно в мисленні, містять не просто слова зі спільною ознакою – розум охоплює також і характер відношень, що їх пов'язують у кожному випадку, і створює тим самим стільки асоціативних рядів, скільки існує різних відношень¹⁰.

Очевидно, що характеристика зв'язків між стимулами і реакціями повинна проводитися з урахуванням загальновизнаних класів асоціацій. Сучасні класифікації максимально орієнтовані на реакції та зводяться до систематизації в асоціативному полі слів- або словосполучень-реакцій, отриманих під час асоціативного експерименту. Не можна не погодитися з думкою, що доцільним є комплексний аналіз усіх трьох компонентів асоціативної структури: двох її складових у вигляді стимулу і реакції та відношення між ними¹¹.

Як показують дослідження на матеріалі різних мов, побудовані асоціативні поля, змодельовані асоціативні зв'язки, структура асоціативних полів неоднорідна. Стосовно одних стимулів можна свідчити про впорядковане

¹⁰ Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Sosiur_Ferdynan_de/Kurs_zahalnoi_linhvistyky.pdf? (дата звернення: 25.1.2025).

¹¹ Терехова Д. І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів: Психолінгвістичний аспект. К.: КДЛУ, 2000. С. 59.

асоціативне поле, коли кількість різних реакцій на стимули невелика, а коефіцієнт реакцій високий. У разі, коли коефіцієнт невисокий, ядро несформоване, наявна значна чисельність неповторюваних реакцій, асоціативне поле слабо структуроване, розмите¹².

Асоціативне поле будь-якого слова завжди розчленовується, перш за все, функціональною орієнтацією або встановленням місця вихідного слова чи позначуваного ним об'єкта в системі різноманітних зв'язків, вироблених у різнобічному досвіді мовця, або формуванням певного висловлення про об'єкт, що ідентифікується за допомогою вихідного слова. В обох випадках фундаментальною основою для зв'язків є включення вихідного слова в контекст внутрішнього лексикону людини – в системі перцептивних, когнітивних, емоційно-оцінних, вербальних і невербальних орієнтирів, які взаємоперехрещуються і забезпечують функціонування слова. В індивідуальній свідомості та підсвідомості (при переважній ролі останньої)¹³.

Польські психолінгвісти, які застосовують експериментальну методологію, фактично долучаються до вже попередньо створених класифікацій. Точкою відліку для них стає відомий тест Кент – Розанова, відомості з якого певним чином інтерпретуються¹⁴, наступним кроком експериментального вивчення може бути побудова так званої лексичної мережі¹⁵, дослідження окремих концептів і фрагментів картини світу¹⁶.

¹² Там само, с. 59.

¹³ Там само, с. 61.

¹⁴ Gatowska I. Przegląd zjawisk towarzyszących procesowi kategoryzacji w języku u dorosłych. . *Świat Słowian w języku i kulturze, IV Językoznawstwo*. Szczecin: PPH ZAPOL, 2003, s. 60–69; Mikołajczak M. N. Definiowanie pojęć przez przeciętnych użytkowników języka i przez leksykografów, Poznań: Sorus, 1998. 199 s.; Sambor J., Zagrodzka T., Struktura hierarchiczna hiperonimów w eksperymencie psycholingwistycznym (na materiale nazw roślin). *O definicjach i definiowaniu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 1993, s. 305–319.

¹⁵ Gatowska I. Eksperymentalna sieć leksykalna języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017. 410 s. URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/46502/gatowska_eksperymentalna_siec_leksykalna_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 05.11.2024).

¹⁶ Bartmiński J. Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki. Stereotyp jak oprzedmi ot lingwistyki: teoria, metodologia, analizy empiryczne / J.Bartmiński, J. Anusiewicz. Wrocław: Tow. Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1998. 335 s.; Cegiela A. Słowa i ludzie. Wprowadzenie do etyki słowa. Warszawa: Elipsa, 2014. 218 c.; Orzechowska J. Słownik asocjacyjny jako narzędzie przygotowania komentarza lingwokulturologicznego. *Acta Polono-Ruthenica*. 2015. № 20. S. 229–236.; Wyżkiewicz-Maksimow R. Językowy obraz człowieka – charakter i osobowość: w paremiologii polskiej, serbskiej i chorwackiej. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2012. 332 c. URL:

Складно не погодитися з думкою Д. І. Терехової, що єдиної універсальної класифікації словесних асоціацій поки не існує. Сама дослідниця представила класифікацію, що удосконалена Л. Кушмар для аналізу відносин стимул – реакція в українській мові та взята нами для дослідження на матеріалі польської мови.

Отримані під час проведення вільного асоціативного експерименту реакції були розподілені за такими типами:

I. Синтагматичні:

1) синтагматичні асоціації, які містять у собі оцінку і разом зі стимулом утворюють підрядне словосполучення;

2) синтаксичні, які разом зі стимулом можуть бути сприйняті, як речення.

II. Парадигматичні — асоціації, що належать до одного граматичного класу зі стимулом і відрізняються від нього не більше, ніж за однією семантичною ознакою. Серед них є 5 підгруп:

1) категоріальні парадигматичні асоціації, що належать до того ж семантичного поля, що і стимул;

2) реакції, які належать до того ж семантичного поля, що і стимул, і є його синонімами (контекстуальними, стилістичними);

3) реакції-властивості, які характеризують стимули;

4) реакції, в яких стимул є показником або однією з характерних ознак реакції;

5) реакції-порівняння.

III. Тематичні реакції, які утворюють або в результаті граматичної зміни можуть утворити зі стимулом словосполучення, а також ті, що можуть бути використані в рамках тематично обмеженого контексту (речення).

IV. Фонетичні – реакції, в яких є співзвучність зі стимулом.

V. Словотвірні, серед яких реакції засновані на єдності кореня стимулу і реакції, а також складні слова, однією з основ яких є слово-стимул.

VI. Граматичні реакції, які являють собою граматичну форму стимулу.

VII. Ремінісцентні (цитатні) — перенесення цитат і назв.

VIII. Реакції фразеологічного типу.

IX. Персоналії (імена, прізвища історичних осіб, видатних людей минулого і сьогодення)¹⁷.

Кожну групу асоціацій було проаналізовано детальніше.

Синтагматичні асоціації

Значна кількість асоціацій у двох групах (навчальній і позанавчальній) опитаних відноситься до синтагматичного типу першого підтипу.

Серед них виділяються такі групи:

- 1) нейтральні асоціації;
- 2) емоційно-оцінні характеристики;
- 3) функціональні характеристики;
- 4) соціально-рольові асоціації;
- 5) асоціації за суміжністю з професією або видом діяльності.

Нейтральні синтагматичні асоціації спостерігаються у всіх групах опитаних. Наприклад, різні слова-стимули викликають реакцію **ekonomiczny**. У Н. Г. слова-стимули OFERTA, MONOPOL, MARKETING; у П. Г. DUMPING. Такі реакції не мають емоційно-оцінного забарвлення, а передають денотативне значення.

Асоціації, які відтворюють емоційно-оцінну характеристику, представлені доволі різноманітно, адже стабільна картина світу, яка насамперед ввібрала в себе досвідно-практичні, життєві та культурні стереотипи, одночасно наскрізь пронизана емоціями, що супроводжують раціональну основу. Дія еталонного механізму оцінки вражень настільки тісно

¹⁷ Терехова Д. І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів: Психолінгвістичний аспект. К.: КДЛУ, 2000. С. 62–63.

переплітається з практикою у широкому розумінні – природними, кліматичними умовами, культурою, мовою, що повністю виключає існування в людині чистої чутливості¹⁸. Емоційно-оцінні реакції можуть бути проілюстровані такими прикладами: KRYZYS – **nieskończony, morderczy**; WŁADZA – **uczciwa, przejrzysta** (Н.Г.), **bezwłasnowolna, niekontrolowana** (П.Г.) До цієї групи належать асоціації, які мають, так би мовити, ідеальні оцінки, яких прагнуть опитані, наприклад, KREDYT – **nieoprocentowany** (Н.Г.), BUDŻET – **bezdeficytowy** (Н.Г.), WŁASNOŚĆ – **ludowa** (Н.Г. та П.Г.)

У групі функціональних характеристик серед синтагматичних асоціацій першого підтипу засвідчено лише дві, у значенні яких є вказівка на функцію або дію. Наприклад: BUDŻET – **czynny** (Н.Г.), PODATKI – **splacane** (П.Г.).

Серед цих асоціацій спостерігаємо лише одну реакцію, яку відносимо до соціально-рольової: WŁASNOŚĆ – **osobowa, prywatna** (Н.Г.), **państwowa** (Н.Г. та П.Г.).

До асоціацій за суміжністю з професією відносимо реакції: **ekspertowy** до слова-стимула BROKER (П.С.), **państwowy** – DEFICYT (П.С.).

Синтагматичні асоціації другого підтипу представлені переважно дієсловами. Значна їх частина утворює групу функціональних асоціацій (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Стимул	Реакція	
	Н.Г.	П.Г.
ZASTAW	wypuścić, przywrócić	–
WŁASNOŚĆ	–	prywatyzować
LOMBARD	zakładać	wymieniać
MONOPOL	–	zniszczyć
PATENT	sprzedawać	–

¹⁸ Там само, с. 81.

Більшість з цих асоціацій можемо об'єднати у групу за суміжністю з професією або видом діяльності, бо майже всі з них пов'язані із економічною сферою практики.

Аналіз синтагматичних синтаксичних асоціацій засвідчує універсальний характер більшості з них¹⁹.

Парадигматичні асоціації

У нашому експерименті вони найчисельніші. Перший підтип за класифікацією – категоріальні парадигматичні асоціації – належать до нейтральних реакцій (див. таблицю 2).

Таблиця 2.

Стимул	Реакція	
	Н.Г.	П.Г.
DEFICYT	brak	brak
KRYZYS	okres	spadek
DOCHÓD	pieniądze	pieniądze

Як характерну рису категоріальних парадигматичних асоціацій, що виявлялася у двох досліджуваних групах, слід виділити так звані дзеркальні асоціації²⁰. Асоціативні пари такого типу можуть називатися двоспрямованими, або взаємними імплікаціями, коли обидва компоненти асоціативної пари слів викликають взаємні асоціати. Наприклад, на стимул ZASTAW зустрічається реакція **lombard** у двох групах опитаних, і навпаки. Таке ж явище спостерігаємо і зі стимулами BANK (**kredyt**) та KREDYT (**bank**).

Парадигматичні реакції, що разом зі стимулом належать до одного семантичного поля і є його синонімами, поділяються на дві групи.

Перша група – нейтральні асоціації – представлена так, як показано в таблиці.

¹⁹ Там само, с. 81.

²⁰ Терехова Д. І. Асоціативний портрет українця та росіянина. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 44.

Таблиця 3.

Стимул	Реакція	
	Н.Г.	П.Г.
ALIANS	związek ugoda	związek zjednoczenie złanie
GRZYWNA	sankcja	sankcja
BIZNES	sprawa praca	praca sprawa
DUMPING	obniżenia	obniżenia
WEKSEL	dokument	dokument
INFLACJA	obniżania	obniżania
MARKETING	działalność	kierownictwo

До другої групи – емоційно-оцінних – увійшли асоціації, які містять переважно негативну оцінку, тому, природно, належать до розмовної лексики (див. таблицю 4):

Таблиця 4.

Стимул	Реакція	
	Н.Г.	П.Г.
BROKER	chytrus	spekulant drapieżnik
ZWIĄZEK ZAWODOWY	zbiegowisko	—

Парадигматичні асоціації-властивості поділяються на декілька груп. Частина з них належить до нейтральних реакцій. Наприклад, стимул INFLACJA викликав асоціації: **kryzys** (вказує на загальний стан розвитку держави); **wzrost** (збільшення цін) (Н.Г.); **niestabilność** (відсутність позитивного розвитку), **stan** (період в економіці) (Н.Г.).

Парадигматичні асоціації, що складають емоційно-оцінну групу, передають оцінку якостей, наприклад, OBLIGACJA – **papier wartościowy** (Н.Г. та П.Г.).

До групи функціональних асоціацій увійшли парадигматичні асоціації-властивості.

Таблиця 5.

Стимул	Реакція	
	Н.Г.	П.Г.
MONOPOL	zjednoczenie	posiadania
ZWIĄZEK ZAWODOWY	omawianie	rozwiązania

Серед асоціацій, у яких стимул є показником або однією із характерних ознак реакції, виділяються асоціації за суміжністю з професією або видом діяльності, наприклад, WŁADZA – **prezydent** (Н.Г. та П.Г.).

Останній підтип парадигматичних асоціацій реакції-порівняння. Фактично всі вони відносяться до групи емоційно-оцінних асоціацій (тому є підстави для удосконалення класифікації). Порівняння відбувається за окремою ознакою, найбільш характерною для тієї чи іншої сфери діяльності, наприклад, стимул BROKER викликав такі асоціації: **rzucalo** (Н.Г.), **spekulant** (П.Г.).

Окремо наведемо приклади синтагматичних і парадигматичних асоціацій, які свідчать про втягнення в асоціативні поля економічної термінології інших значень, не пов'язаних з економічною сферою. В обох опитаних групах такі парадигматичні асоціації **rozgrywka**, **rozprzedaż** на стимул AKCJA вказують на актуалізацію у свідомості реципієнтів значення "акція як захід з продажу". У позанавчальній групі на стимул ALIANS було дано асоціації **tankowanie UPG**. Причина криється у семантиці слів-стимулів. При сприйнятті лексичних одиниць під час аудіювання слово розпізнається лише в одному його значенні, і зв'язок між різними лексико-семантичними варіантами полісемантичного слова може актуалізуватися тільки за наявності певних мисленнєвих зусиль. З цього

погляду для носія мови різниця між омонімами і лексико-семантичними варіантами полісемантичного слова не є суттєвою²¹.

Тематичні асоціації

Цей тип асоціацій представлений групою обмеженої кількості елементів.

Зв'язок між стимулом і реакцією індивідуальний, контекстуально обумовлений, і спільні риси виявити не завжди вдається. Все ж таки наведемо приклади (див. таблицю 6).

Таблиця 6.

Стимул	Реакція	
	Н.Г.	П.Г.
OFERTA	korzyść	konkurs
WŁASNOŚĆ	prywatyzacja	intelekt
PODATKI	na dodany koszt	na dodany koszt
BUDŻET	rodzina	rodzina, na rok

Ці асоціації в результаті граматичних змін можуть скласти зі стимулом словосполучення, а також можуть бути використані в рамках тематично обмеженого контексту (речення).

Фонетичні асоціації

Фонетичні асоціації, у яких є співзвучність зі стимулом, найбільше зустрічаються в навчальній групі, а саме в учнів випускних класів. Припускаємо, що це є наслідком незнання економічної термінології, що показано в таблиці 7.

Таблиця 7.

Стимул	Реакція	
	Н.Г.	П.Г.
DUMPING	doping	—
DEFICYT	antracyt	—
WEKSEL	kisiel	—

²¹ Терехова Д. І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів: Психолінгвістичний аспект. К.: КДЛУ, 2000. С. 37.

GRZYWNA	hrywna	—
---------	---------------	---

Словотвірні реакції

Серед цього типу виділяють два підтипи реакцій. Перший підтип – морфемно-словотвірні асоціації – серед аналізованих асоціацій зустрічається лише один раз: на стимул BIZNES було дано навчальною сферою реакцію **biznesmen**; другий підтип – комбінаторний серед отриманих асоціацій не зафіксований.

Граматичні асоціації

Граматичні реакції являють собою варіант граматичної форми стимулу та представлені таким чином, як показано в таблиці 8.

Таблиця 8.

Стимул	Реакція	
	Н.Г.	П.Г.
DOCHÓD	dochody	—
OBLIGACJA	obligacji	—
PODATKI	podatek	podatek

Серед аналізованих асоціацій **ремінісцентних** та **фразеологічних** не зафіксовано. Припускаємо, що це зумовлене специфікою групи стимулів, які переважно є відносно новими англомовними запозиченням, позбавленими в повсякденному житті метафоричності, тому не представленими в складі широко відомих слоганів або інших висловлень і фразеологізмів.

Проте в обох групах опитаних виявлено **асоціації-персоналії** (див. таблицю 9).

Таблиця 9.

Стимул	Реакція	
	Н.Г.	П.Г.
MONOPOL	—	Rusiecki

INFLACJA	Morawiecki	—
WŁADZA	Duda	—
KRYZYS	Kaczyński	Tusk

Ці реакції є одиничними та викликані особистими переживаннями, життєвим досвідом та загальними знаннями опитаних.

Отже, за класифікацію Д. І. Терехової, отримані нами реакції відповідають семи типам асоціацій з дев'яти. Найбільш численними є синтагматичні та парадигматичні типи, відповідно 61% і 27%. Група тематичних реакцій складає 8%, на решту типів припадає сукупно 4%. До 4% включено також графічні реакції, до яких ми відносимо прочерки, як знак відсутності вербального асоціювання, знак % (на стимули INFLACJA, WEKSEL, BUDŻET та ін.), геометричні позначки – □, ○ (на стимули, ZASTAW, LOMBARD, BUDŻET), знаки запитання ?? (на стимули DEMOKRACJA, ALIANS, DUMPING, PATENT, BROKER та ін.). Такі ж графічні позначки зафіксувала Л. Кушмар²², деталізувавши класифікацію. Розбіжність між типами реакцій пояснюється тим, що Л. Кушмар не вибракувувала анкети з випадками невербальних реакцій, оскільки вони теж виявляють асоціативний зв'язок (хай і буцімто неповноцінний), адже він робить більш повною структуру асоціативного поля. Отримані внаслідок аналізу результатів опитування носіїв польської мови асоціативні поля стимулів економічної сфери підтверджують висновки, зроблені Л. Кушмар на матеріалі української. Спільність уявлень про навколишній світ і людину у носіїв різних мов пояснюється об'єктивністю існування навколишнього світу й людини у ньому. Найвідоміші факти реальної дійсності у свідомості людини закріплені стереотипними, як правило, вербальними асоціаціями.

Однією з найцікавіших ідей у побудові класифікацій, яка була запропонована у розробці теоретичних основ асоціативної лінгвістики, є концепція семантичного гешталту у структурі асоціативного поля.

²² Кушмар Л. В. Лексика економічної сфери в мовній картині світу українців. Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 ДЗ "Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка". Луганськ, 2011. 284 с.

Асоціативне поле розглядається як сукупність структур: фонетичної, лексичної синтаксичної, морфологічної, когнітивної, граматичної та статистичної²³.

Покажемо такий гештальт на прикладі асоціативного поля, отриманого на стимул БАНК:

синтаксична структура поля описує синтаксичні відношення між стимулом та реакцією: **mój bank, bank narodowy**, демонструючи можливі типи словосполучень з іменником БАНК;

- лексична структура поля розглядається у двох аспектах: з точки зору лексико-категоріальних відношень, у які вступають стимул і реакція та безпосередньо самі реакції, і з точки зору полісемії стимулу. При цьому перший аспект відображає макроструктуру поля, другий — мікроструктуру:

BANK – **Credit Agricole**

BANK – **instytucja**

BANK - **załącznik**

BANK – **usługi**;

- морфологічна структура поля виявляється у словозмінних та словоутворювальних відношеннях між реакцією та стимулом (BANK – **bankomat**);

- когнітивна структура асоціативного поля відображає різноманітні знання носія мови про стимул, які існують у властивих полях (BANK – **ІКО, РКО, Millenium**), у метафоричних значеннях (BANK – **skarbiec, skarbonka**);

- прагматична структура, яка складається із оцінок, що дають носії мови змісту стимульного слова (BANK – **dobry**).

Всі ці структури роблять поле одиницею мови або одиницею володіння мовою – мовленнєвою здатністю, де перші три структури (лексична, синтаксична, морфологічна) представляють основні рівні мови і, об'єднуючись у єдину лексико-граматичну структуру, представляють картину світу як таку. Когнітивна ж структура відображає мовну картину представляє відношення

²³ Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 196 с.

мова і людина, або немає знань без їх носія, як і не існує картин світу без суб'єкта. Прагматична структура визначає відношення людина / дійсність, статистична – формальними методами показує ступінь адекватності кількісних характеристик поля зовнішнім параметрам "одиниці володіння мовою". Відношення мова / дійсність описується за допомогою структури, яка і є семантичним гештальтом.

У процесі аналізу асоціацій, отриманих під час проведення вільного асоціативного експерименту, обчислюється коефіцієнт реакцій, який визначається їхньою частотністю – кількістю повторів. Такий підрахунок дозволяє виявити асоціативне ядро, яке складають найбільш частотні слова-реакції, що їх прийнято вважати асоціативною нормою, тому ядро асоціативного поля вважають асоціативним значенням за аналогією із лексичним значенням слова, узагальненим ментальним конструктом колективу мовців. Периферія ж представлена менш частотними або одиничними реакціями, проте не менш значущими, адже вони віддзеркалюють специфіку індивідуального сприймання світу носіями мови та являють собою своєрідний резерв для трансформації лексичного значення і еволюції мовної картини світу²⁴.

Для обчислення ядра асоціативного поля застосовують специфічний підрахунок²⁵. На першому етапі визначається кількість асоціативних полів (за кількістю стимулів), на другому – найчастотніша (найчастотніші) реакції, після чого для встановлення ядрового коефіцієнта, який був би спільним для всіх слів-стимулів, застосовуємо формулу $a+b=c$; $c÷a=d$, у якій a – кількість слів у стимульному списку, $+b$ – сукупність найчастотнішої реакції кожного поля, d – коефіцієнт ядерної реакції асоціативного поля.

²⁴ Кушмар Л.В. Семантична структура слів економічної сфери використання. *Вісник Житомирського державного університету*. Вип. 42. С. 212–215.

²⁵ Горощко О. Інтегративна модель вільного асоціативного експерименту. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/gorint. (дата звернення: 08.09.2024).

З метою зіставлення рівня сформованості асоціативного значення стимулів у двох групах опитаних встановлено коефіцієнти ядра для кожної з них.

1. У кваліфікаційному дослідженні побудовано 30 асоціативних полів.

2. Встановлення ядерного коефіцієнта.

Н.Г.: 18 (на стимул DEMOKRACJA) + 13 (на стимул ALIANS) + 3 (на стимул KRYZYS) + 20 (на стимул DOCHÓD) + 7 (на стимул WŁADZA) + 14 (на стимул PREZYDENT) + 7 (на стимул PREMIER) + 6 (на стимул GRZYWNA) + 4 (на стимул OBLIGACJA) + 7 (на стимул AKCJA) + 11 (на стимул BIZNES) + 14 (на стимул NIERUCHOMOŚĆ) + 23 (на стимул BANK) + 15 (на стимул KREDYT) + 7 (на стимул BEZROBOCIE) + 8 (на стимул DUMPING) + 19 (на стимул DEFICYT) + 13 (на стимул BUDŻET) + 6 (на стимул WEKSEL) + 14 (на стимул INFLACJA) + 7 (на стимул MARKETING) + 13 (на стимул PATENT) + 10 (на стимул PODATKI) + 5 (на стимул MONOPOL) + 8 (на стимул BROKER) + 13 (на стимул WŁASNOŚĆ) + 9 (на стимул LOMBARD) + 9 (на стимул ZASTAW) + 4 (на стимул OFERTA) + 7 (на стимул ZWIĄZEK ZAWODOWY) = 314.

За формулою $c \div a = d$: $c=314$, $a=30$, звідси $d=10$.

П.Г.: 11 (на стимул DEMOKRACJA) + 9 (на стимул ALIANS) + 2 (на стимул KRYZYS) + 13 (на стимул DOCHÓD) + 3 (на стимул WŁADZA) + 6 (на стимул PREZYDENT) + 7 (на стимул PREMIER) + 7 (на стимул GRZYWNA) + 6 (на стимул OBLIGACJA) + 7 (на стимул AKCJA) + 6 (на стимул BIZNES) + 5 (на стимул NIERUCHOMOŚĆ) + 9 (на стимул BANK) + 8 (на стимул KREDYT) + 6 (на стимул BEZROBOCIE) + 5 (на стимул DUMPING) + 13 (на стимул DEFICYT) + 7 (на стимул BUDŻET) + 4 (на стимул WEKSEL) + 12 (на стимул INFLACJA) + 5 (на стимул MARKETING) + 9 (на стимул PATENT) + 7 (на стимул PODATKI) + 4 (на стимул MONOPOL) + 9 (на стимул BROKER) + 7 (на стимул WŁASNOŚĆ) + 9 (на стимул LOMBARD) + 5 (на стимул ZASTAW) + 10 (на стимул OFERTA) + 6 (на стимул ZWIĄZEK ZAWODOWY) = 219.

За формулою $c \div a = d$: $c=219$, $a=30$, звідси $d=7$.

Отже, ядерними реакціями асоціативного поля для навчальної групи дослідження будуть ті асоціації, які зустрічаються не менш, як 10 разів; для позанавчальної групи – не менш як 7 разів.

Оскільки ядерний коефіцієнт є відносним, то показники, близькі до нього теж необхідно враховувати, тому з цього погляду усі найбільш частотні асоціації кожного асоціативного ядра умовно поділимо на три групи:

1. Ядерні реакції (з коефіцієнтами відповідно 10 і 7);
2. Реакції, які наближаються до ядерних (з коефіцієнтом на 2 одиниці меншим від ядерних);
3. Периферійні реакції.

До **першої групи** ввійшли реакції, які мають коефіцієнти 10 і 7 відповідно для Н.Г. і П.Г.

З'ясовано, що в асоціативних полях, отриманих від Н.Г. мають ядро, тобто сформоване асоціативне значення лише 14 стимулів, причому лише один стимул отримав ядро з двома найчастотнішими реакціями (табл. 10).

Таблиця 10.

№ пор.	Стимул	Реакція	Коефіцієнт
1	DEMOKRACJA	wolność	18
2	ALIANS	związek	13
3	DOCHÓD	pieniądze	20
4	PREZYDENT	Duda władza	14 11
5	BIZNES	pieniądze	11
6	NIERUCHOMOŚĆ	mieszkania	14
7	BANK	pieniądze	23
8	KREDYT	pożyczka pieniądze	15 13
9	DEFICYT	brak	19
10	BUDŻET	pieniądze	13

11	INFLACJA	obniżania	14
12	PATENT	pozwolenie	13
13	PODATKI	wymuszenie	10
14	WŁASNOŚĆ	majątek	13

Цікаво, що граничний коефіцієнт лише в одній ядерній реакції – **wymuszenie**.

У П.Г. ядерні реакції наявні серед 17 асоціативних полів, майже на 18% більше ніж у Н.Г. Ядерними є реакції з коефіцієнтом 7. Звернемо увагу, що асоціативнезначення в усіх стимулах сформоване лише однією реакцією (таб. 11).

Таблиця 11.

№ пор.	Стимул	Реакція	Коефіцієнт
1	DEMOKRACJA	wolność	11
2	ALIANS	związek	9
3	DOCHÓD	pieniądze	13
4	PREMIER	kierownik	7
5	GRZYWNA	kara	7
6	BIZNES	praca	7
7	BANK	pieniądze	9
8	KREDYT	pożyczka	8
9	DEFICYT	brak	13
10	BUDŻET	pieniądze	7
11	INFLACJA	obniżania	12
12	PATENT	pozwolenie	9
13	PODATKI	wymuszenie	7
14	WŁASNOŚĆ	majątek	7
15	OBLIGACJA	papier wartościowy	7

16	BROKER	pośrednik	9
17	OFERTA	konkurs	10

Зіставлення результатів дає змогу виявити, наскільки відрізняється економічна картина світу в групах, представлених людьми різного віку. Н.Г. включає молодих людей віком 15–19 років, а П.Г. – 25–44 роки. Н.Г. зазначили сферою діяльності навчання, тобто власного досвіду, пов’язаного з економічним життям вони, як правило, не мають, їхня картина світу сформована переважно через навчання. Старша ж група складена людьми, які мають прямий стосунок до економічної сфери через трудову діяльність. Порівняння дозволяє виявити розбіжності у сприйманні світу людьми різного віку та різної сфери діяльності.

Таблиця 12.

№ пор.	Н. Г.			П. Г.		
	Стимул	Реакція	Кое ф.	Стимул	Реакція	Кое ф.
1	DEMOKRACJA	wolność	18	DEMOKRACJA	wolność	11
2	ALIANS	związek	13	ALIANS	związek	9
3	DOCHÓD	pieniądze	20	DOCHÓD	pieniądze	13
4	BANK	pieniądze	23	BANK	pieniądze	9
5	DEFICYT	brak	19	DEFICYT	brak	13
6	BUDŻET	pieniądze	13	BUDŻET	pieniądze	7
7	INFLACJA	obniżania	14	INFLACJA	obniżania	12
8	PATENT	pozwolenie	13	PATENT	pozwolenie	9
9	PODATKI	wymuszenie	10	PODATKI	wymuszenie	7
10	WŁASNOŚĆ	majątek	13	WŁASNOŚĆ	majątek	7

11	KREDYT	pożyczka pieniądze	15 13	KREDYT	pożyczka	8
12	BIZNES	pieniądze	11	BIZNES	praca	7
13	PREZYDENT	Duda, władza	14 11	PREMIER	kierownik	7
14	NIERUCHOMO ŚĆ	mieszkani a	14	GRZYWNA	kara	7
15	-	-	-	OBLIGACJA	papier wartości wy	7
16	-	-	-	BROKER	pośrednik	9
17	-	-	-	OFERTA	konkurs	10

Показово те, що 11 стимулів (табл. 12) мають повний збіг для обох груп опитаних, оскільки збігається не лише перелік стимулів, а й ядерні реакції, тобто сприймання стимульних понять максимально подібне. Стимул KREDYT в Н.Г. має дві ядерні реакції з близькими коефіцієнтами, але асоціювання в П.Г. відмінне лиш тим, що відтворено одну, однакову з Н.Г реакцію **pożyczka**. Єдиний виняток із ситуації збігу ядерних реакцій має стимул BIZNES, ядерна реакція для якого в Н.Г. **pieniądze**, коли ж в П.Г. **praca**. Це цікавий факт, що свідчить, очевидно, що дорослі люди знають про бізнес, як про складний процес – працю, а молоді інформанти адекватного уявлення про процес не мають, їх переважно цікавить результат – гроші.

Максимальну сукупну частотність має реакція **pieniądze**, яка наявна не тільки в ядрі, а й на периферії асоціативних полів. Загальна повторюваність цієї реакції становить понад 300 разів. Цей факт є прямим доказом того, що ядерним асоціатом економічної картини світу поляків є поняття **pieniądze**.

Можна говорити про повну розбіжність у колі асоціативних полів зі сформованим асоціативним значенням у п'яти випадках: у П.Г. представлені стимули PREMIER, GRZYWNA, OBLIGACJA, BROKER, TENDER, а молоді

інформанти мають недостатньо сформоване уявлення про ці стимули, вони відносно часто надавали графічні реакції – прочерк, знак запитання або вербальну реакцію **nie znam**, яка фактично дорівнює за значенням прочерку.

Заслугує на увагу відмінність у сприйманні стимулів PREZYDENT і PREMIER. У Н.Г. президент асоціюється з персоналією та її впливом **Duda władza**. У П.Г. стимул PREZYDENT не отримав асоціативного значення на відміну від стимулу PREMIER, який асоціюється з конкретним поняттям зі значенням діючого виконавця **kierownik**.

Така ситуація дозволяє стверджувати, що в малих групах опитуваних²⁶ різниця у віці та роді діяльності спричиняє розбіжності в асоціативних зв'язках і формуванні асоціативних значень. Лише 36,6% стимулів мають повний збіг у асоціативних значеннях. У Н.Г. асоціативні значення сформовані для 46,6% стимулів, а в П.Г. – для 56,6%.

Для порівняння ядерних реакцій із ключовими словами визначень слів-стимулів було взято за основу Słownik języka polskiego PWN²⁷.

Алгоритм зіставлення асоціативного та лексичного значень полягає в тому, що як перший крок для виділення ключових сем лексичного значення застосовано елементи компонентного аналізу, а на другому кроці – порівняння для зіставлення ключових сем і ядерних реакцій. Мета – виявлення ступеня збігів і розбіжностей між лексичним і асоціативним значеннями.

Результати представлено в таблиці (словникові дефініції відтворено так само, як у словнику [101].)

Таблиця 13.

№ по р	Стимул	Словникова дефініція	Реакція / ключова сема	Збіг /розбіжність
1	DEMOKRACJA	1. « <u>ustrój</u> polityczny, w którym władzę sprawuje społeczeństwo poprzez	Wolność / <u>ustrój</u>, <u>forma organizacji</u>	Частковий збіг через периферійну

²⁶ Недашківська Т. Є. Експеримент у психолінгвістиці (з досвіду роботи) : монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. 230 с.

²⁷ Słownik języka polskiego PWN. URL: <https://sjp.pwn.pl/> (дата звернення: 14.11.2024).

		swych przedstawicieli; też: państwo o takim ustroju» 2. «<u>forma organizacji życia</u> społecznego, w której wszyscy uczestniczą w podejmowaniu decyzji i <u>szanują prawa i wolność</u> innych ludzi» 3. «<u>partia</u> popierająca rządy i idee demokratyczne»	<u>życia, partia</u> <u>szanują</u> <u>prawa i</u> <u>wolność</u>	сему <u>szanują</u> <u>prawa i wolność</u>
2	ALIANS	« <u>sojusz</u> między państwami, stronnictwami lub organizacjami»	Związek / <u>sojusz</u>	Повний збіг через синонімічну вербалізацію
3	DOCHÓD	« <u>suma wpływów</u> <u>pieniężnych</u> w gospodarce państwa, przedsiębiorstwa, jednostki w określonym czasie pomniejszona o koszty ich uzyskania»	Pieniądze / <u>suma wpływów</u> <u>pieniężnych</u>	Повний збіг через синонімічну вербалізацію
4	BANK	1. «<u>instytucja</u> zajmująca się <u>operacjami pieniężnymi</u>; też: gmach, w którym mieści się ta instytucja» 2. «miejsce, w którym gromadzi się różnego rodzaju informacje i materiały; też: zgromadzone informacje i materiały» 3. «w grach hazardowych: ogół stawek graczy» 4. <i>med.</i> «miejsce, w którym magazynuje się zakonserwowane tkanki, narządy, krew itp.»	Pieniądze / <u>instytucja</u> <u>operacjami</u> <u>pieniężnymi</u>	Частковий збіг через периферійну сему <u>operacjami</u> <u>pieniężnymi</u>
5	DEFICYT	1. «<u>brak</u> dostatecznej ilości pieniędzy w budżecie państwa, przedsiębiorstwa itp. na pokrycie zaplanowanych wydatków» 2. «<u>niedostateczna ilość</u> <u>czegoś</u>, niepokrywająca zapotrzebowania»	Brak / <u>brak,</u> <u>niedostateczna</u> <u>ilość czegoś</u>	Повний збіг
6	BUDŻET	« <u>zestawienie dochodów i wydatków</u> gospodarstwa domowego, przedsiębiorstwa, państwa itd. przewidzianych na przyszły okres; też:	Pieniądze / <u>zestawienie</u> <u>dochodów i</u> <u>wydatków</u> <u>zasoby</u>	Частковий збіг через периферійну сему <u>zasoby</u> <u>pieniężne</u>

		<u>zasoby pieniężne</u> <u>gospodarstwa domowego,</u> <u>przedsiębiorstwa, państwa»</u>	<u>pieniężne</u> <u>gospodarstwa</u> <u>domowego</u>	<u>gospodarstwa</u> <u>domowego</u>
7	INFLACJA	«postępujący <u>spadek</u> siły nabywczej pieniądza i związany z nim wzrost cen, spowodowane wprowadzeniem do obiegu zbyt dużej ilości pieniędzy w stosunku do wprowadzanych towarów»	Obniżania / <u>spadek</u>	Повний збіг через синонімічну вербалізацію
8	PATENT	1. « <u>dokument</u> przyznający jakiejś osobie lub firmie <u>wyłączne prawo</u> do czerpania korzyści z wynalazku; też: to prawo» 2. <i>pot.</i> « <u>sposób</u> na zrobienie lub osiągnięcie czegoś» 3. <i>pot.</i> « <u>drobne</u> , ale oryginalne <u>usprawienie</u> » 4. « <u>dokument</u> nominacyjny uprawniający do pełnienia określonych funkcji na statku» 5. <i>daw.</i> « <u>dokument</u> uprawniający do prowadzenia zakładu handlowego lub przemysłowego» 6. <i>daw.</i> « <u>świadcstwo</u> ukończenia szkoły, uzyskania tytułu naukowego lub zawodowego»	Pozwolenie / <u>dokument,</u> <u>sposób, drobne</u> <u>Usprawienie,</u> <u>świadcstwo</u> <u>wyłączne prawo</u>	Частковий збіг через периферійну сему <u>wyłączne prawo</u>
9	PODATKI	« <u>obowiązkowe świadczenia</u> materialne pobierane przez państwo w celu pokrycia jego wydatków»	Wymuszeni e / <u>obowiązkowe</u> <u>świadczenia</u>	Часткова розбіжність
10	WŁASNOŚĆ	1. « <u>to, co ktoś posiada</u> » 2. « <u>prawo do</u> <u>rozporządzania</u> rzeczą z wyłączeniem innych osób, w granicach określonych przez ustawy i zasady współżycia społecznego» 3. <i>daw.;</i> <i>zob.</i> <u>właściwość w zn. 1</u>	Majątek / to, <u>co ktoś posiada.</u> <u>prawo do</u> <u>rozporządzania</u>	Повна розбіжність
11	KREDYT	1. «forma <u>pożyczania</u> <u>pieniędzy</u> , na określony czas i pod warunkiem ich zwrotu wraz z odsetkami; też:	pożyczka, pieniądze / <u>pożyczania</u> <u>pieniędzy,</u>	Повний збіг

		pieniądze pożyczone na tych zasadach» 2. « <u>kupno lub sprzedaż towarów bez pieniędzy</u> z zobowiązaniem uregulowania należności w późniejszym terminie»	<u>kupno lub sprzedaż towarów bez pieniędzy</u>	
12	BIZNES	« <u>przedsięwzięcie</u> handlowe lub produkcyjne <u>przynoszące zysk</u> ; potocznie też: <u>firma realizująca to przedsięwzięcie</u> »	pieniądze, praca / <u>przedsięwzięcie przynoszące zysk</u> <u>firma realizująca</u>	Часткова розбіжність через периферійну сему <u>przynoszące zysk</u>
13	PREZYDENT	1. « <u>osoba</u> stojąca na czele państwa będącego republiką» 2. «najwyższy <u>przedstawiciel władzy</u> samorządowej w dużym mieście» 3. «osoba kierująca jakąś instytucją, organizacją itp.»	Duda, <u>władza / osoba, przedstawiciel władzy</u>	Частковий збіг через периферійну сему <u>przedstawiciel władzy</u>
14	PREMIER	«osoba <u>stojąca na czele</u> rządu»	Kierownik / <u>stojąca na czele</u>	Повний збіг через синонімічну вербалізацію
15	GRZYWNA	1. « <u>kara pieniężna</u> nakładana przez organy sądowe lub administracyjne» 2. « <u>jednostka masy i jednostka pieniężna</u> używana dawniej w Polsce, Czechach i na Rusi»	Kara / <u>kara jednostka masy i jednostka pieniężna</u>	Повний збіг (знач. 2 історизм)
16	OBLIGACJA	« <u>papier wartościowy</u> dający posiadaczowi prawo do otrzymywania stałego dochodu, wypłacanego przez instytucję, która ten papier wyemitowała»	papier wartościowy / <u>papier wartościowy</u>	Повний збіг
17	BROKER	«osoba <u>zajmująca się</u> pośrednictwem w transakcjach towarowych, pieniężnych, frachtowych lub ubezpieczeniowych»	Pośrednik / <u>osoba zajmująca się pośrednictwem</u>	Повний збіг через синонімічну вербалізацію
18	OFERTA	1. « <u>formalna propozycja</u> zawarcia umowy, dokonania transakcji» 2. « <u>towary i usługi proponowane klientom</u> »	Konkurs / <u>formalna propozycja, towary i usługi proponowane klientom</u>	Повна розбіжність

Проведене зіставлення демонструє специфіку співвідношення між асоціативним і лексичним значеннями. У 50% стимулів асоціативне значення повністю збігається з лексичним, оскільки ядерна реакція і ключова сема представлені однаково. Синонімічну вербалізацію ядерної реакції та ключової семи вважаємо частковим збігом, враховуючи відтінки семантики, що передають синоніми. Таких випадків зареєстровано 27.7%. Часткова розбіжність являє собою випадки подібності ядерної реакції не до ключової а до периферійної семи лексичного значення – 11,1%. Такий самий показник випадків повної розбіжності, за якої немає спільності між асоціативним і лексичним значеннями.

До **другої групи** відносимо стимули з межовим коефіцієнтом реакцій, меншим на дві одиниці, ніж у ядерних, який наближає їх до останніх і за умови збільшення кількості інформантів може пересунути ці реакції до ядра. У Н.Г. це такі стимули (табл. 14).

Таблиця 14.

№ пор.	Стимул	Реакція	Коефіцієнт
1	DUMPING	gospodarka	8
2	BROKER	człowiek	8
3	LOMBARD	zastaw	9
4	ZASTAW	pieniądze	9

У П. Г. таких стимулів більше (табл. 15).

Таблиця 15.

№ пор.	Стимул	Реакція	Коефіцієнт
1	DUMPING	obniżenie	5
2	PREZYDENT	władza	6
3	OBLIGACJA	papier wartościowy	6

4	ZASTAW	pieniądze	5
5	AKCJA	papier wartościowy	6
6	BEZROBOCIE	kryzys	6
7	NIERUCHOMOŚĆ	mieszkania	5
8	MARKETING	studiowania	5
9	ZWIĄZEK ZAWODOWY	zjednoczenia	6

Проводити зіставлення асоціативних і лексичних значень для слів-стимулів з цієї групи, так само, як і з третьої, вважаємо позбавленим смислу, оскільки ядро не сформоване, а прогнозувати можливість його формування не можемо через відсутність валідної методики.

Третя група містить стимули з відсутнім асоціативним значенням, оскільки кількість найчастотніших реакцій в асоціативних полях не відповідає розрахованим ядерним і межовим коефіцієнтам.

Інформанти Н.Г. не виявили повного усвідомлення таких стимулів (табл. 16).

Таблиця 16.

№ пор.	Стимул	Реакція	Коефіцієнт
1	KRYZYS	źle zastój brak ekonomiczny biada	3 3 3 3 3
2	WŁADZA	prezydent moc	7 4
3	PREMIER	minister pomagier morawiecki	7 5 6
4	GRZYWNA	zadłużenie odsetki podatek	6 4 4

5	AKCJA	wygrana rozgrywka	7 5
6	OBLIGACJA	papier dokument	4 4
7	BEZROBOCIE	kryzys ubóstwo	7 5
8	WEKSEL	dokument arkusz pieniądze	6 4 4
9	MARKETING	reklama biznes	7 4
10	MONOPOL	jeden zjednoczenie władza	5 3 3
11	OFERTA	współzawodnictwa ceny prawo	4 3 3
12	ZWIĄZEK ZAWODOWY	organizacja zjednoczenia	7 7

Опитані П. Г. виявили меншу кількість повторюваних реакцій з низькою частотністю (табл. 17), проте більшу кількість одиничних периферійних реакцій, які залишаються поза аналізом через недостатню інформативність.

Таблиця 17.

№ пор.	Стимул	Реакція	Коефіцієнт
1	KRYZYS	upadek nieszczęście rozpad	3 3 2
2	WŁADZA	tryb pieniądze ludowa	3 3 3
3	WEKSEL	papier wartościowy pożyczk zobowiązania dług	4 3 3 4

4	MONOPOL	władza	4
---	---------	--------	---

Існує думка, що картину світу складають не тільки значення у готовій фіксованій вербальній формі, але й значення, які вилучаються із мовних форм і далі абстрагуються на цій основі²⁸. Такі значення складають основу мовної картини світу. вона ж існує як фрагмент більш об'ємної концептуальної картини світу, до складу якої входять, уявлення, образи поняття, оцінки, установки – власне концепти – і утворюється як в процесі предметної пізнавальної діяльності суб'єкта, так і в ході знайомства із багаточисельними об'єктивними описами світу, сукупно представленими іншими суб'єктами у дискурсі через наративи²⁹.

Концептуальна та мовна картини світу перебувають у відношеннях загального та конкретного, цілого та частини. Формування обох названих картин світу відбувається одночасно, тільки мовна картина світу формується в лінгвальній діяльності, а для створення концептуальної задіяні також практично усі інші види мисленнєвої діяльності. Так мовна картина світу стає частиною концептуальної.

Мовна картина світу перебуває не лише в безперервній суб'єкт-об'єктній діяльності індивіда з колективом мовців, а й у відхиленнях і викривленнях, що призводять до її трансформації. Мовна картина світу кожного окремого носія детермінована ступенем володіння ним мовою, здатністю засвоювати визначену ним самим картину світу. Уважати, що колективна мовна картина світу є простою сумою індивідуальних, було б наївно, оскільки така ситуація поступово призвела б до такої кількості непорозумінь і розбіжностей, що зберегти етнічну мову, очевидно, було б неможливо. Між тим, усяка етнічна мова створює унікальну, властиву лише для неї картину світу, яка сконструйована лексикою, структурою та іншими параметрами. Об'єктивний

²⁸ Горошко О. Інтегративна модель вільного асоціативного експерименту. С. 143. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/gorint.pdf (дата звернення: 18.09.2024).

²⁹ Там само.

світ людина не здатна сприймати безвідносно до себе – об'єктивно, для такого сприймання *homo sapiens* потрібен інструмент, яким стала етнічна мова. Ще В. фон Гумбольдт назвав це силою свідомості, що структурує світ «крізь призму мови»³⁰. Інакше кажучи, сама мова певним чином впорядковує світ мовця, хоч і непомітно для нього. За словами М. Гайдеггера, мислення рухається в колії, яку визначає мова³¹. Слово можна образно уявити як елемент пазла. У різних мовах ці частинки утворюють різні картини, що відрізняються, скажімо, кольорами, формою та виразністю контурів, структурою компонентів. Ось чому мовна картина світу у взаємодії з концептуальною відтворюють, класифікують і систематизують систему особливих для кожної мови і культури понять, за допомогою яких носії інтерпретують світ.

Специфічні особливості кожної мови, в яких зафіксований унікальний суспільно-історичний досвід певної етнічної спільноти людей, складають для носіїв цієї мови картину світу із характерним забарвленням, зумовлену культурною значущістю предметів, явищ, процесів, вибіркоким ставленням до них, яке породжується специфікою діяльності, способу життя і культури³². Кожен етнос має на собі відбитки певної матриці, які зумовлені визначеним заломленням реальності через свідомість³³.

Мовна картина світу як частина концептуальної зосереджує накопичений досвід низки поколінь носіїв, забезпечує між ними спадковий зв'язок і через нього стає провідником у майбутнє. Це стає для людини інструментом, який дозволяє в картині світу відтворити взаємодію індивідуального та суспільного досвіду.

³⁰ Гумбольдт В. фон. Мова і філософія культури URL:

<http://booksshare.net/index.php?id1=4&category=philosophy&author=gumboldt-v&book=1985> (дата звернення: 05.02.2023).

³¹ Heidegger M, U Tauber, Alfred I. The Age of the World Picture. Main Trends of the Modern World. London: Palgrave Macmillan UK. 1997. P. 70–88.

³² Маслова В. Статус картини світу та її типи в антропоцентричній парадигмі. Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Лінгвістика. 2013. Вип. 18. С. 32.

³³ Кушмар Л. В. Лексика економічної сфери в мовній картині світу українців. Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 ДЗ "Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка". Луганськ, 2011. С. 172.

Таким чином, здійснена розвідка польськомовної економічної лексики підтверджує, що вільний асоціативний експеримент є відносно простим та ефективним методом отримання реакцій (асоціацій), подальший комплексний аналіз яких дозволяє моделювати асоціативні зв'язки зі стимулом, відтворювати відповідні асоціативні поля, зіставляти асоціативне значення з лексичним і спостерігати семантичні зсуви. Результатом застосування авторського комплексного підходу з батареєю методів – вільний асоціативний експеримент для отримання матеріалу дослідження / асоціативний метод для моделювання асоціативних зв'язків / статистична методика для встановлення коефіцієнтів повторення реакцій та вияву наявності ядра асоціативного поля, тобто асоціативного значення / елементи компонентного аналізу для виділення ключових сем лексичного значення / зіставний метод для встановлення збігів і розбіжностей між асоціативним і лексичним значеннями, тобто трансформації мовної картини світу та реконструкції фрагмента концептосфери економічної лексики в картині світу поляка.

Перспектива подальших досліджень передбачає розширення кола слів-стимулів економічної сфери використання та залучення більшої кількості інформантів із метою отримання результатів для відтворення широкого фрагмента економічної картини світу поляка.

Література

1. Бондаренко О. С. Концепти “чоловік” і “жінка” в українській та англійській мовних картинах світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 – “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство”. Донецьк, 2005. 19 с.
2. Бутенко Н. П. Словник асоціативних значень іменників в українській мові. Львів: Вид-во при Львів. ун-ті “Вища школа”, 1989. 326 с.
3. Горошко О. Інтегративна модель вільного асоціативного експерименту. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/gorint.pdf (дата звернення: 08.09.2024).
4. Кушмар Л. В. Лексика економічної сфери в мовній картині світу українців. Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 ДЗ "Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка". Луганськ, 2011. 284 с.
5. Кушмар Л.В. Семантична структура слів економічної сфери використання. *Вісник Житомирського державного університету*. Вип. 42. С. 212–215.
6. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 196 с.

7. Маслова В. Статус картини світу та її типи в антропоцентричній парадигмі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер. Лінгвістика. 2013. Вип. 18. С. 28–35.
8. Недашківська Т. Є. Експеримент у психолінгвістиці (з досвіду роботи) : монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. 230 с.
9. Потебня А. Мысль и языкъ. 2-е издание. Харьков: Типография Адольфа Дарпе, 1892. URL: https://kslipl.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/108/2020/02/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D1%8F_%D0%9C%D1%8B%D1%81%D0%BB%D1%8C-%D0%B8-%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA.pdf (дата звернення: 16.10.2024).
10. Соколовська Ж. П. Проблеми системного опису лексичної семантики. К.: Наукова думка, 1990. 183 с.
11. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sosior_Ferdynan_de/Kurs_zahalnoi_linhvistyky.pdf? (дата звернення: 25.1.2025).
12. Терехова Д. І. Асоціативний портрет українця та росіянина. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 43–50.
13. Терехова Д. І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів: Психолінгвістичний аспект. К.: КДЛУ, 2000. 244 с.
14. Bartmiński J. Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki. Stereotyp jak oprzedmi ot lingwistyki: teoria, metodologia, analizy empiryczne / J.Bartmiński, J. Anusiewicz. Wrocław: Tow. Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1998. 335 s.
15. Cegiela A. Słowa i ludzie. Wprowadzenie do etyki słowa. Warszawa: Elipsa, 2014. 218 с.
16. Gatkowska I. Eksperymentalna sieć leksykalna języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017. 410 s. URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/46502/gatkowska_eksperymentalna_siec_leksykalna_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 05.11.2024).
17. Gatkowska I.. Przegląd zjawisk towarzyszących procesowi kategoryzacji w języku u dorosłych. . Świat Słowian w języku i kulturze, IV Językoznawstwo. Szczecin: PPH ZAPOL, 2003, s. 60–69.
18. Mikołajczak M. N. Definiowanie pojęć przez przeciętnych użytkowników języka i przez leksykografów, Poznań: Sorus, 1998. 199 s.
19. Nedashkivska T., Kushmar L. Associative Way from Perception to Understanding: Associative Field vs Lexical-Semantic Field. *Journal of Modern Education Review*. 2017. V. 7. P. 44–50.
20. Orzechowska J. Słownik asocjacyjny jako narzędzie przygotowania komentarza lingwokulturologicznego. *Acta Polono-Ruthenica*. 2015. № 20. S. 229–236.
21. Sambor J., Zagrodzka T., Struktura hierarchicz a hiperonimów w eksperymencie psycholingwistycznym (na materiale nazw roślin). *O definicjach i definiowaniu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 1993, s. 305–319.
22. Słownik języka polskiego PWN. URL: <https://sjp.pwn.pl/> (дата звернення: 14.11.2024).
23. Wyżkiewicz-Maksimow R. Językowy obraz człowieka – charakter i osobowość: w paremiologii polskiej, serbskiej i chorwackiej. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2012. 332 с. URL: <https://journals.pan.pl/dlibra/publication/95823/edition/82583/content/regina-wyzkiewicz-maksimow-jezykowy-obraz-czlowieka-charakter-i-osobowosc-w-paremiologii-polskiej->

[serbskiej-i-chorwackiej-gdansk-wydawnictwo-universytetu-gdanskiego-2012?language=pl](#)
(дата звернення: 02.11.2024).

Тетяна НІКІШОВА,
викладач кафедри слов'янської і германської
філології та перекладу
<https://orcid.org/0000-0002-1783-7048>
e-mail: Nikishova-T@zu.edu.ua

СЕМАНТИЧНИЙ ОБСЯГ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ СЛІВ- ВІДПОВІДНИКІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ АНГЛОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

На сучасному етапі розвитку англійська мова набула широкого розповсюдження в світі. Вона активно проникає в усі сфери людської діяльності, тим самим здійснюючи вплив на інші мови світу через займання місця у їхніх лексичних системах на правах запозичень. Однією зі сфер найактивнішого та найширшого функціонування англійської мови є економіка, яка в умовах глобалізації стала спільною частиною сприймання суспільного життя носіями різних мов. Це не стало винятком для України та Польщі, тому англломовні запозичення економічної сфери складають значну частину економічної термінології в українській та польській мовах.

Не випадково набула актуальності проблема визначається комплексного вивчення українсько-польських слів відповідників англломовного походження з точки зору семантичного обсягу понять економічної сфери. Вона зумовлена глибоким проникненням англіцизмів у слов'янські мови та різними ступенями та характерами адаптації запозичених слів у мовах-реципієнтах, у зв'язку з чим виникає інтерес до зіставлення процесів адаптації на різних мовних рівнях у споріднених мовах, що у перспективі дасть можливість повніше охарактеризувати мовну картину світу українців та поляків на тлі сучасного глобалізованого світу.

Актуальність такого дослідження засвідчують також численні наукові публікації, присвячені функціонуванню англіцизмів у слов'янських мовах, у

тому числі дисертаційні дослідження І. Коробової, Т. Рудакової, Я. Битківської та ін.).

Мету такого дослідження вбачаємо у вивченні адаптації англомовної економічної лексики у польській та українській мовах в семантичному аспекті, у визначенні та порівнянні семантичного обсягу слів-відповідників означених мов.

Окреслена мета передбачає розв'язання таких конкретних завдань:

- 1) з'ясувати стан та особливості вивчення економічної лексики;
- 2) розкрити зміст поняття запозичення та дослідити його як мовний процес;
- 3) дослідити історію проникнення англомовних запозичень в польську та українську мови;
- 4) дослідити особливості мовної адаптації запозчень;
- 5) дослідити українсько-польські слова відповідники економічної сфери англомовного походження з точки зору їх семантичного обсягу.

Об'єктом нашого аналізу стали слова-відповідники англомовного походження економічної та політичної сфер в українській і польській мовах, а предметом вивчення – процеси адаптації та особливості семантичного обсягу слів-відповідників англомовного походження в названих мовах.

Джерелом фактичного матеріалу для дослідження послуговувала економічна лексика, отримана методом суцільної вибірки із лексикографічних джерел.

Теоретичне значення дослідження полягає в його спрямованості на аналіз семантичної адаптації та семантичного обсягу запозичених лексем споріднених слов'янських мов. Результати дослідження сприятимуть подальшому комплексному вивченню особливостей мовної картини світу поляків та українців.

Практична цінність дослідження полягає у дослідженні англомовних запозичень у польську та українську мову та їх адаптації у мовах-реципієнтах. Результати проведеного дослідження можуть бути використані для удосконалення комп'ютерної обробки української та польської мов, особливо в розширенні можливостей штучного інтелекту.

В сучасному глобалізованому світі англійська мова є *lingua franca* для мільйонів людей. Програма штучного інтелекту ChatGPT підрахувала, що близько півтора мільярда людей у світі використовують англійську мову, з них 380 мільйонів як рідну, а решта як другу чи іноземну. У 67 суверенних країнах вона є державною чи другою офіційною та відіграє важливу роль у 27 несамоуправних територіях. У 2019 р., за висновками науковців, приблизно 70 % усієї інформації передано англійською мовою, а серед користувачів інтернету 50 мільйонів найбільшою мірою використовували саме англійську мову³⁴. Станом на червень 2025 р. штучний інтелект підрахував, що вже 75 % інформації в світі циркулює англійською мовою, оскільки вона стала ще ширше вживається в міжнародному спілкуванні, науці, бізнесі, технологіях. 75 % листування, загалом інформації в комп'ютерах зумовили закріплення за англійською провідного місця серед мов міжнародного спілкування. Очевидно, що це не могло не відбитися на українській і польській мовах, які зазнають суттєвого впливу англійської на лексико-семантичному рівні мовних систем.

З розвитком інтернет-технологій глобалізаційні процеси в розвитку мов також прискорилися. Зараз інформація поширюється з великою швидкістю по усьому світу, мовці перебувають під її тиском. Беручи до уваги те, що англійська мова відіграє провідну роль у сучасному віртуальному просторі, англіцизми просякають до усіх сфер життя, від реклами до політичних новин, від міжнародного до побутового спілкування. Роль США як світової держави

³⁴ Sarwal A. The role of English as an auxiliary international language in a globalized world. *Journal of Globalization Studies*. 2019. №2, С. 45–54.

виявилася в поширенні принципів побудови економік в різних країнах, включаючи Україну та Польщу, а значить і економічної метамови, яка максимально основана на англомовних запозиченнях.

Так економічна сфера стала однією з найбільш розвинутих сфер вживання англомовних запозичень в українській та польській мовах, а відповідна лексика складає значний прошарок словникового запасу як цих мов, так і мовців.

Історію розвитку економічної лексики можна досліджувати вже від часів Київської Русі. Мова монастирських книг, купчих і дарчих записів, реєстрів майна та приватних листів того часу відображала окремі лексеми, які можна вважати витоками сучасної економічної галузевої системи термінів (мити, данина (дань), порядне, мостове, перевоз, печать та ін.) В основному це назви зборів і повинностей (натуральних та грошових), сформованих на базі загальноновживаних слів, оскільки термінологія існувала тільки в зародку.

В українських пам'ятках XIV–XV ст. поняття сфери грошових відносин передаються лексемами, що спочатку використовувались у якості загальноновживаних або спеціальних. З часом подібні слова спеціалізувалися та набули ознак термінів (длжъникъ, полтина, вираховувати, заплата, лічба, деньга, гривня, мито, митник, позичити, приход (прибуток), пожиток (вигода) і т.д.).

Окрему систему соціально-економічної лексики складали назви податків і повинностей: осадне, побережне, шляхове, помірне, гребельне, ярмаркове і т. д. У кінці XVI – на початку XVII сторіч поживавлюється економічне життя України. Розвивається торгівля, поширюється грошовий обіг. Нові реалії відображаються у спеціальних словах, багато з яких із термінологічним значенням зафіксовано в «Лексиконі словенороському» Памви Беринди, у «Актовій книзі Житомирського гродського уряду кінця XVI ст.», у збірнику актових документів «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.»:

обмитити, коп'їйка, подужне, поколодне, спашне, рубль, кредиторъ, вѣритель, шаг, цѣна і т. ін. Соціально-економічні процеси XVIII–XIX століть в Україні знайшли мовне втілення в українській суспільно-економічній лексиці цього часу. Суттєву внутрішню еволюцію, зумовлену новими соціально-економічними відносинами, можна простежити в значенні багатьох сучасних економічних термінів: гроші, кредит, фінанси, акція, вексель, податок, біржа, ваучер та ін.

Зміни в суспільному й економічному житті народу відображаються у мовній картині світу: утворюються нові термінологічні одиниці, частина термінів виходить із ужитку, інші розвиваються та змінюють смисл. Розширення контактів між народами сприяло збільшенню запозичення термінів в економічній сфері. У зв'язку з цим з'являється поняття міжнародної термінології, яку використовують у певному значенні принаймні в трьох мовах, з якими пов'язане наше дослідження, що не є близькоспорідненими: монополія, банк, акція, пролонгація, дивіденд тощо.

У кінці XIX – на початку XX ст. в економічній термінології переважали словотвірні кальки з німецької мови: Selbstkosten (собівартість), Kostenanschlag (кошторис), у сучасній переважають кальки, запозичені з англійської мови (переважно в її американському варіанті): shadow economy, shadow capital, shadow cabinet, зелені у значенні «долари» від англ. greens.

Найбільшими за кількісним виявом є запозичення з грецької та латинської, французької, італійської, часто посередництвом англійської та безпосередньо з неї (бізнес, офшор, лізинг, чек дилер, консалтинг, траст,) та ін. мов.

Рання польська економічна термінологія складалася здебільшого з власне польських слів і була підпорядкована рамкам речових прав, включала поєдині назви та фраземи, котрі можна було віднести до полів «право власності» та «право зобов'язань». До першої групи відносилися терміни

własność, posesja, dobra, majątek, substancja, dziedzictwo, spadek (sukcesja), kapitał та інші; до другої: dług, pożyczka, kredyt, weksel, podatek, zastaw, emfiteuza, transakcja, kaucja, poręka, najem, kupno, sprzedaż, dzierżawa (arenda), zakład, hipoteka та інші. Частина термінів має давнє, праслов'янське походження, інші були запозичені в XVI–XVIII ст. з джерел греко-латинських^{35,36}.

Значною мірою сферу економіки польської мови збагатили і германізми. Але найбільшою мірою вплинула на сферу економіки запозичена з англійської мови термінологія, що почала проникати до Польщі внаслідок теорії економічного розвитку Адама Сміта та поступом технологій в Європі.

Хвилеподібним же стало запозичення англомовної економічної лексики у період XX–XXI ст. з розвитком міжнародних економічних зв'язків та загальною глобалізацією.

Проблема запозичень елементів з однієї мови в іншу є складною та різносторонньою. Про це стверджують як українські, так і зарубіжні лінгвісти. Перш за все при дослідженні міжмовного запозичення одиниць науковців цікавить питання, які ж саме явища можна розуміти та тлумачити як запозичення. Думки філологів з цього приводу розходяться.

Дослідник Е. Хауген вважає термін "borrowing" («запозичення») нечітко окресленим і пропонує розділяти запозичені лексичні одиниці на повні та часткові. На його думку, запозичення являє собою відтворення на різних рівнях моделей однієї мови в інших. Е. Хауген виділяє такі рівні в якості основних: фонемний, морфемний, лексичний, синтаксичний³⁷.

³⁵ Szczepankowska I. Język prawny i Rzeczypospolitej w „Zbiorze praw sądowych” Andrzeja Zamoyskiego, cz. 1: Pojęcia prawne, cz. 2: Wypowiedzi normatywne, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok. 2004. URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8623/2/I_Szczepankowska_Język_prawny_I_Rzeczypospolitej_I.pdf (дата звернення: 15.12.2024).

³⁶ Товстенко В. Історія та шляхи формування української економічної терміносистеми. *Науковий часопис НПУ ім.М.П.Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство та літературознавство)*. Вип. 12. 2019. С. 7–16.

³⁷ Haugen E. The analysis of linguistic borrowing. *Language*. 1950. № 26. P. 210–231.

Польська лексикографія характеризує запозичення так:

«Запозичення – це слова іншомовного походження, які увійшли до мови внаслідок різних контактів з іншими країнами та народами»³⁸.

Słownik języka polskiego вказує, що запозичення – «це чужі в структурі даної мови слова та вирази, деривати, форми закінчень, фразеологічні звороти та синтаксичні конструкції»³⁹.

Натомість Ж. Рей-Дебов дає визначення запозиченню, що обмежує цей процес тільки лексикою, і виключає таким чином семантичні запозичення та випадки проникнення в іншу мову форми зі зміною значення. Запозичення є динамічним процесом та характеризується побутуванням нового елемента від сприйняття до повної інтеграції лексеми в мові.

Отже, поняття «запозичення» можна звести до такої дефініції: запозичення – це процес, що призводить до появи та закріплення в мові нового іншомовного елемента (перш за все, слова чи повнозначної морфеми), а також сам цей елемент.

В широкому розумінні «запозичення» – це проникнення елементів однієї мови в іншу, що відбувається в результаті контакту мов; фіксація іншомовної одиниці (лексем, фразеологічних зворотів, флексій, синтаксичних конструкцій) в структурі мови-реципієнта.

Широко відомо, що мовний вплив відбувається в результаті контактів між народами, заснованих на політичній, економічній, культурній, науковій діяльності та впливі моди (наприклад, вплив використання англійської мови як мови міжнародного спілкування). На процес запозичення впливає також рівень розвитку країни-мовного донора та країни-реципієнта в промисловій, економічній, культурній сферах, позиція та вплив країни-донора на світовій політичній арені.

³⁸ Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa, 1958–1969. URL: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/wstep> (дата звернення: 29.05.2025).

³⁹ Słownik języka polskiego. URL: <https://sjp.pwn.pl/sjp/lista/a> (дата звернення: 29.05.2025).

Причини запозичень можна розділити на дві групи. Перша група – це екстралінгвістичні (позамовні) причини: необхідність давати назви новим предметам та поняттям, вплив модних тенденцій, мовна економія, контакт між представниками носіїв різних мов.

Друга група – інтралінгвістичні (внутрішньомовні) причини, які впливають із особливостей мови, що запозичує: відсутність слова для позначення нового предмета, явища чи поняття, можливість використати одне іншомовне слово замість описового звороту, прагнення розширити мову за рахунок появи запозичених стилістичних синонімів.

Запозичення проникають в усі сфери життя. Більшість їх складають лексичні одиниці, котрі з'являються з метою найменування нового явища, речі чи поняття. Носії мови часто сприймають ішомовні слова як більш модні та вагомі. Це відноситься до психологічних причин запозичень. Через це сучасні українці чи поляки можуть надати перевагу слову *sorry* над *даруй* / *вибач* і *przepraszam*, словам *cool* та *ekstra* в значені *файний* / *świetny*.

Однією з психологічних причин є також мовна економія, тобто заміна одним іноземним словом цілого словосполучення чи речення у мові-реципієнті (наприклад *дедлайн* (*deadline*) замість *крайній строк*, *таймшер* (*time share*) замість *договір про володіння нерухомістю на деяку частину року*).

При відсутності в мові слів на позначення нових понять відбувається запозичення з інших мов. Наприклад, виникнення нових косметичних продуктів чи офісної техніки, які раніше не були відомі, викликала необхідність запозичення англійських слів для їх назви (*пілінг-крем* (*peeling-cream*) – крем, що знімає верхній шар шкіри; *драйвер* (*driver*) – файл для управління певною комп'ютерною програмою чи електроним пристроєм).

Актуальність поняття та відповідного слова відноситься до соціально-суспільних причин. Якщо нове поняття має стосунок до важливих сфер життя,

то відповідне слово стає часто вживаним, асимілює, утворює похідні слова в мові-реципієнті.

Екстралінгвістичні причини запозичень іноземних слів часто накладаються на інтралінгвістичні, що часом стає причиною неможливості визначення дійсного фактору, який вплинув на перехід елементу з однієї мови в іншу.

Канали запозичення також можуть бути різними: усними (передача слова на слух) та письмові (графічна передача, по буквах). Усна передача іншомовного слова стає причиною більших мовних перетворень, ніж письмова. До XIX–XX століть слова запозичувалися переважно усним шляхом, але внаслідок розвитку ЗМІ збільшилася кількість запозичень за посередництвом письмових джерел. В сучасному світі іншомовні слова зустрічаються в інтернеті, на телебаченні, в газетах та журналах, а також в мовленні різноманітних професійних та соціальних груп.

Якщо в мову-реципієнт запозичується назва нового, не використовуваного донині предмета, поняття чи явища, то значення запозичення не підлягає великій кількості змін. Якщо ж новий елемент є синонімом до уже наявного слова, спостерігається розгалуження значень між цими синонімами та відбуваються зміни в їхній семантиці. Слова такого типу називають також проникненнями для розрізнення з власне запозиченнями.

Шляхи запозичення елементів в інші мови бувають прямими та опосередкованими. Прямими запозиченнями називають перехід слова безпосередньо із мови-донора в мову-реципієнт. Опосередковані запозичення – це слова, що взяті з однієї мови та потрапляють до іншої через посередництво третьої мови.

Класифікація запозичень може відбуватися за такими критеріями: предмет запозичення, ступінь засвоєння та походження.

За Е. Хаугеном, запозичення можна розділити стосовно предмета на такі

групи:

- лексеми, що підлягають морфемному переносу – це власне лексичні запозичення (англ. loanwords): наприклад, пол. Jazz / укр джаз з англ. jazz. Переносу підлягають як форма, так і значення лексеми;
- морфемна заміна відбувається у випадку калькування (англ. loan translations), наприклад, пол. pierwsza dama з англ. First Lady), та семантичних запозичень (semantic loans), наприклад, пол. mysz / укр. миша (в значенні комп'ютерного маніпулятора) від англ. mouse. Обидві категорії Е. Хауген окреслює гіперонімічним терміном „loanshifts” (запозичувані заміни):
- напівкальки (loanblends) – це форми гібридного характеру, які виникають одночасно за допомогою переносу та морфемної заміни, наприклад, пол. lunch roboczy / укр. робочий ланч від англ. working lunch.⁴⁰

Польська дослідниця А. Віталіш виділяє такі групи:

- запозичення лексикальне (власне запозичення) ;
- запозичення структурно-семантичне (структурно-семантична калька);
- запозичення семантичне (семантична калька);
- запозичення граматичної структури (складена калька);
- запозичення морфологічне;
- запозичення словотворчої моделі;
- запозичення прагматичне;
- запозичення формальне (фонетичне і орфографічне)⁴¹.

За ступенем присвоєння мовою запозичення можна розділити на:

⁴⁰ Haugen E. The analysis of linguistic borrowing. *Language*. 1950. № 26. P. 210–231.

⁴¹ Witalisz A. Przewodnik po anglicyzmach w języku polskim, Kraków, 2016. 220 s. URL: <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/9370/Przewodnik-po-anglicyzmach--Witalisz.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 30.03.2024).

- запозичення-цитати – слова та вирази, що використовуються носіями мови-реципієнта на письмі і усно в оригінальному вигляді (ok, bye-bye, sorry, hi);
- частково засвоєні запозичення – слова, що асимілювали в системі мови, але не змінюються за рахунок особливостей будови (kakaо, bikini, martini, whisky);
- повністю засвоєні запозичення – елементи, які повною мірою адаптувалися в мові графічно, у вимові та у словозмінах (пол. Budżet / укр. бюджет від англ. budget, пол. Dżem / укр. джем від англ. jam);
- інтернаціоналізми – елементи, що функціонують у великій кількості мов в однаковому вигляді як з фонетичної, так і з граматичної точки зору⁴².

Запозичення можна також класифікувати за критеріями походження: англіцизми, арабізми, богемізми, галіцизми, германізми, італіанізми, латинізми, русизми тощо.

Одним з найбільш активних процесів поповнення словникового запасу польської та української мов є запозичення з англійської мови. Це цілком закономірно, адже кількість нових понять і явищ, котрі мають польське чи українське походження, обмежена. Поряд з появою нової термінології в різних сферах науки і техніки, з'являються також нові явища та предмети в повсякденному житті, які потребують нових позначень. На практиці простіше використовувати уже наявні слова, запозичені з англійської мови, ніж створювати нові назви.

У дослідженні англійських запозичень важливо дати визначення поняттю англіцизм, тому що не всі англійські слова проникали до польської та

⁴² Там само.

української мов безпосередньо з англійської мови. Є різні критерії для визначення саме англіцизмів серед запозичень із інших мов-донорів.

В широкому розумінні англіцизм – це одиниця:

- англійського походження і запозичена безпосередньо з англійської мови (surfing / серфінг < англ. Surfing);
- англійського походження, але запозичена за посередництвом іншої мови (befsztyk / біфштекс < нім. Beefsteak < англ. Beefsteak);
- не має англійського походження, але була запозичена за посередництва англійської мови (tomahawk / томагавк < англ. tomahawk < алгон. tāmāhāk).

Таке ж розуміння прийняте в багатьох працях, що мають стосунок до вивчення мовних контактів (Е. Манчак-Вольфельд⁴³. Запозичення першого типу називається безпосереднім і є прикладом простого контакту. Запозичення другого і третього типу – це складний контакт, за якого англійські лексеми проникали до польської та української мов за посередництва інших мов, чи неанглійські за посередництва англійської мови.

За польським лінгвістом К. Лучинським⁴⁴, англіцизмами треба вважати:

- 1) елементи власне англійського походження, що утворилися від англійських власних назв;
- 2) елементи, що утворилися в англійській мові з греко-латинських компонентів;
- 3) елементи, запозичені з різних мов світу за посередництва англійської мови, на ґрунті якої вони отримали нове значення і через яку проникли до мови-реципієнта.

Такий підхід є і в українському мовознавстві, яке бере до уваги два критерії визначення англословів. Відповідно до них, англіцизмами

⁴³ Mańczak-Wohlfeld E. Anglicyzmy w Słowniku warszawskim. *Język Polski*. 1988. Wyd. 68 (1). S. 24–29.

⁴⁴ Luciński K. Anglicyzmy w języku polskim i rosyjskim. Kielce : Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego, 2000. 182 с.

вважаються власне англійські слова та їх похідні, а також елементи, що були запозичені до англійської мови, отримали в ній нове значення, яке і було запозичене українською мовою⁴⁵.

Деякі дослідження є менш ліберальними до етимології запозичень і беруть до уваги лише останнє джерело запозичень, тобто джерелом запозичення вважає ту мову, з котрої лексема потрапила безпосередньо до мови-реципієнта.

Розв'язання цієї проблеми запропонував С. Рот, котрий відрізняє джерело історичне від джерела етимологічного. Виходячи з цього розуміння, можна прийняти, що для польської та української мов для слова томагавк джерелом історичним є англійська мова, а етимологічним алгонкінська⁴⁶.

Поряд з безпосередньо англословними запозиченнями в польській мові виникло таке мовне явище як Ponglish (або ж Ponglisz), котре може слугувати прикладом гібриду польського та англійського слів «polski» та «english». Ponglish є результатом масової еміграції поляків до США та Великобританії. Виділяють американський, британський та польський варіанти Ponglish. Ponglish можна почути у медіа, від польських селебріті та представників творчих професій, в кіно та рекламі. Дуже широко він також використовується в спілкуванні сфери бізнесу. Багато мовців сприймають це явище негативно, турбуючись про збереження культури мови.

Поєднання англійських слів із польськими суфіксами та флексіями, а також поєднання польських та англійських слів призводить до виникнення неологізмів:

zaaplikować na tego dżoba – претендувати на цю посаду;

wydać trochę kieszu – витратити трохи грошей;

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Цит. За: Witalisz A. Przewodnik po anglicyzmach w języku polskim, Kraków, 2016. 220 s. URL: <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/9370/Przewodnik-po-anglicyzmach--Witalisz.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 23.03.2024).

chodzić na brejka – ходити на перерву;
chodzić na lancz – ходити на обід;
ofsyk – лист непрацевдатності;
pejslip – частина виплати;
szaping – закупи;
skeszować czeka – отримати у банку готівку з чека;
za fri – безплатно.

Подібне явище починає розвиватися і в українській мові, отримавши назву *Ukrainenglish* (українгліш) – схрещення українських слів і словосполучень з англійськими (стартапити, знімати кеш, шопитись). Порівняно з польською мовою, це явище іще відносно нове і не утворює такої кількості одиниць.

Вплив англійської мови на лексичну систему української та польської мов став предметом дослідницької діяльності багатьох вчених: М. Мьодунка, А. Віталіш, Я. Фізіяк, З. Клеменсевич. К. Лучинський, Е. Манчак-Вохльфельд, Б. Вальчак, А. Марковський, Ю. Жлуктенко, С. Караванський, Л. Архипенко, Я. Голодованський, Б. Ажнюк, О. Скопненко а ін.

Англіцизми становлять найновіший прошарок запозичень у польській мові. Хоча перші англійські лексеми з'явилися уже в XVII ст., але найбільша кількість їх була запозичена після Другої світової війни. Найбільший вплив на кількість англіцизмів мали зміни в політичному, економічному, соціальному та культурному житті Польщі після 1989 року. Найраніше запозичені англіцизми були описані у працях Ельжбети Манчак-Вольфельд, Франциска Пепловського та Богдана Валчака.

Перші запозичення в польській мові з англійської були ксенізмами (лексичними одиницями іншомовного походження, які не мають відповідників у мові-реципієнті): *spiker*, *lord*, *mylord*, *par*. У XVIII ст. в географічному лексиконі Франциска Шярчинського з'являються англіцизми, пов'язані з морською справою. За зростом кількості англіцизмів в польській мові настає

створення семантичних полів, котрі збагачуються під впливом запозичених лексем. Аналізуючи найновіші англіцизми, пожемо побачити, що вони складають деякі нові семантичні поля, такі як інформаційні технології та кібернетика.

Найстарші запозичення лексикальні були іменниками, здебільшого чоловічого роду. Більшість запозичень наслідувало значення іншомовного етимону, випадки звуження чи розширення значення були дуже рідкими. Історія запозичень семантичних (*ciasteczko* в ком'ютерно-інформаційному значенні від англ. *cookie*) і структурно-семантичних кальок (*śmieciowe jedzenie* від англ. *junk food*) є набагато коротшою від історії власне лексичних запозичень. Найперші кальки з англійської мови можна знайти в щоденниках подорожей поляків до Великобританії в першій половині XIX ст. (наприклад. *robiciel królów* – дослівний переклад англійського *kingmaker* частини виразу *Warwick the Kingmaker*, *wysoka szkoła* – переклад словосполучення *high school*).

Можна стверджувати, що до 1989 року структурно-семантичні кальки були малочисельні у польській мові, і до них належали такі поняття: *kobieta interesu* від англ. *businesswoman*, *lekarz rodzinny* від англ. *family doctor*, *Żelazna Dama* від англ. *Iron Lady*, *zimna wojna* від англ. *cold war*), *wyścig zbrojeń* від англ. *arms race*, *czarny rynek* від англ. *black market*).

У наступні роки кількість англійських кальок і запозичень росла зі швидкістю сходу лавини. Словник англосемантизмів 2007 року (Witalisz), тобто семантичних запозичень з англійської мови, налічує понад 200 лексем польських та іншомовних які під впливом англійської мови розширили своє значення. Список 2015 року *English loan translations in Polish* налічує 547

кальок, більшість з яких є термінами інформатики та економіки⁴⁷. Калькування стало вигідним методом називання англо-американських понять.

У зростанні кількості запозичень велике значення має історія. Перед XVIII ст. англійсько-польські мовні контакти були швидше спорадичними. Поляки більш активно запозичували з інших культур (чеської, італійської, французької). Варто однак загадати про католицьких поселенців, котрі осідали у Польщі з XVI ст. та торгівлі між Англією та Гданськом від 1706 року.

Значна кількісь англіцизмів з'явилася в XIX ст., що було спричинене участю британців у наполеонівських війнах у 1815 році та розквітом Британської імперії, яка на початку XX ст. займала четверть суші, англійська мова отримала з часом статус *lingua franca*. Важливою була також промислова революція в Англії у 1 XVIII ст., яка з ростом промисловості зробила також термінологічний внесок у мову, та розквіт романтизму в Англії, що сприяв поширенню англійської літератури та моди. Варто згадати, що до розповсюдження англіцизмів був причетний також Генрік Сенкевич, який після подорожі до Америки до своїх праць включив 186 англійських запозичень⁴⁸.

Щодо XX ст., можна сміливо заявляти, що до зростання кількості англомовних запозичень призвели політичні та дипломатичні контакти між країнами, розвиток торгових відносин, науки і нових технологій, інтерес до спорту.

Після Другої світової війни Великобританія та США зробили великий вклад у розвиток новітніх методик навчання англійської мови як іноземної, що призвело до домінуючої ролі цієї мови.

Англійська стала мовою, з якої Польща почала запозичувати і запозичує дотепер, замінивши французьку у якості міжнародної. Варто зауважити, що

⁴⁷ Witalisz A., Mańczak-Wohlfeld E. The influence of English on Polish morphology. *Kwartalnik Neofilologiczny*. 2016. LXIII / 4, S. 421–434.

⁴⁸ Там само.

сучасна польська мова не є особливою у процесі сприймання та прийняття англіцизмів. Англійська мова впливає також на інші мови, європейські та азійські, стаючи найбільшим джерелом інтернаціоналізмів.

Сучасні англіцизми, запозичені польською мовою, використовуються у багатьох сферах:

- професії: designer, businesswoman, copywriter, deweloper, showman, topmodelka, baby-sitter, workaholic;

- економіка: biznes, businessmen, bizneswoman, menedżer, dealer, boom, broker, leasing, boss, sponsor, monitoring, holding, venture;

- політика та суспільне життя: lobby, lider (partii), budżet, establishment, agent, bojkot;

- їжа та напої: fast food, lunch, sandwich, hamburger, popcorn, drink, tost, grill, catering;

- музика та культура: dj, singel, blues, disco, country, rap, hip-hop, soundtrack, klip, bestseller, serial, soap opera, live, talk show, remake, pub, na topic;

- мода: smoking, dżersej, body, klipsy, dzinsy, topless;

- здоров'я та краса: jogging, stretching, peeling, lifting, make-up, eyeliner, trend;

- комп'ютери та інтернет: modem, laptop, notebook, pc, joystick (dżojstik), skaner, dygitalny, serwer, e-mail, gadzet, driver, mysz (semantyczne), hacker, internet, interfejs, kursor;

- спорт: rugby, team, mecz, lider, hokej, bobslej, badminton, tenis, open, aut, doping, outsider, bekhend, forhend, coach, czempion, dżokej, karting, nokaut, trener;

- наука і техніка: flesz, kompakt, bojler, kontener, trend, pager, radar, walkman, konwejer, gadget, toster, tajmer;

- сервіс та послуги: shopping, promocja, supermarket, hipermarket, konsumeryzm, sale, call center, lowcost;
- канцелярське приладдя та офісна техніка: marker, folder, flip-czart, ksero, poster;
- сленг: hipowy, krejzi, non stop, friko⁴⁹.

Запозичені слова складають невід’ємну частину лексичного запасу і української мови. Їх запозичення та адаптація мають тісний зв’язок з розвитком країни та народу, котрий на різних етапах історії вступав у різноманітні культурні, соціально-політичні та економічні відносини з іншими народами світу, збагачуючи та змінюючи свою мову. Здебільшого англомовні лексичні запозичення проникли в українську мову у більш пізній період, ніж французькі чи німецькі, головним чином у XIX та XX століттях, але вони мали чи не найбільший вплив⁵⁰.

Історія проникнення лексики англомовного походження в українську мову пов’язана з історією їх потрапляння до інших слов’янських мов. У XVI ст. у зв’язку з розвитком зовнішньої торгівлі в українській лексиці з’являються чи не найперші іншомовні слова, в тому числі англіцизми. Запозичення проникали в культуру країни разом з новими товарами, явищами та поняттями. У цей час була закладена база професійного вивчення англійської мови з метою практичного та наукового використання.

Наступний етап появи англомовної лексики в українській мові починається на початку XVIII ст. У цей період активізується використання запозичень попереднього етапу і подальше збагачення лексики за рахунок

⁴⁹ Євчук М. Лексико-семантичні особливості запозичення слів англійського походження до слов’янських мов (на прикладі української та польської). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2013. № 20. С. 105–109.

⁵⁰ Архипенко Л. М., Мельник П. В. Іншомовна неолексика в економічному дискурсі. *Scientifik developments of European countries the area of philological researches: collective monograph. Part 1*. Wloclawek, Poland, 2020. С. 15–32.

англомовних запозичень у різні сфери – торгівлі, побуту, наук (математика, морська справа та інженерія).

Третій етап появи англіцизмів у українській мові – 20-ті роки XIX ст. Однією з основних причин процесу запозичення англомовних слів стала англофільна спрямованість тодішнього імператорського двору, заснування іноземних, в тому числі англійських, перекладацьких товариств.

Наступні кроки запозичення іноземного лінгвістичного матеріалу відбуваються в XX ст. Попри те що відсоток англомовних запозичень від загальної кількості іноземних слів в перші два десятиліття 20 століття є невеликим, у цей час в українській мові з'являються слова *фільм* (film), *светр* (sweater), *сервіс* (service), *стенд* (stand), *джаз* (jazz).

Після 1925 року англійська мова отримала роль головного мовного донора. У цей час в мові з'явилися англійські слова: *комбайн* (combine), *контейнер* (container), *демпінг* (demping), *танкер* (tanker), *телевізор* (televisor), *тролейбус* (trolley-bus).

Кінець XX ст. – період найбільших змін в історії української мови, для якого є характерними два процеси:

- розширення сфер використання української мови, спричинене отриманням нею статусу державної;
- збільшення кількості іншомовних елементів в лексиці в зв'язку з посиленням контактів з країнами Заходу.

Запозичення з англійської мови посідають особливе місце у складі української мови⁵¹. Процес запозичення англомовної лексики спричинений економічними, політичними та соціальними факторами, а також важливою роллю Великої Британії та США на світовій арені після Другої світової війни.

⁵¹ Товстенко В. Історія та шляхи формування української економічної терміносистеми. *Науковий часопис НПУ ім.М.П.Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство та літературознавство)*. 2019. Вип. 12. С. 7–16.

В сучасному світі англійська мова стала засобом міжнародного спілкування і, згідно з прогнозами, буде утримувати свій статус у найближчому майбутньому (як передбачають ще до 50 років, оскільки існує загроза витіснення його китайською). Це мова сучасних ЗМІ: великих теле- і радіокомпаній, інтернету, газет і журналів, соціальних мереж. Орієнтація на інтеграцію України до Європейського Союзу, глобалізаційні процеси, зміни в економіці, курс на країни Заходу стали причиною тісного економічного, культурного, соціально-політичного контакту між українським та іншими народами світу, що не може не отримати відображення на мовному рівні. За декілька років до складу лексики української мови проникли елементи англomовного походження, котрі позначають нові поняття суспільного життя, а подекуди і замінюють власне українські слова з відповідним значенням. Це віддзеркалюється у різних сферах життя:

- іноваційних технологій та техніки: акаунт, байт, браузер, веб-камера, веб-сайт, гакер, дисплей, драйвер, інтерфейс, кліп, лайк, лінк, логін, монітор, онлайн, провайдер, принтер, процесор, сайт, спам, хард, чат, чип;
- засобів зв'язку та масової інформації: айфон, банер, блог і блогер, брейн-ринг, брифінг, гаджет, джингл, імейл, інтернет, кліп і кліпмейкер, компакт-диск, меседж, ньюсмейкер, постер, прайм-тайм, прес-реліз, реаліті, роумінг, селфі, смартфон, ток-шоу, фоловер, шоуранер;
- економіки та бізнесу: аудит, банер, бартер, бе(й)дж, бенефіціар, бізнес-вумен, бізнес-ланч, бізнес-план, ваучер, грант, дедлайн, дефолт, дилер, дистрибутор, інвестор, інжиніринг, каверинг, кеш і кешбек, консалтинг, крафт, лізинг, логістика, маркетинг, менеджер, мерчандайзер, моніторинг, ноу-хау, овербот, оверсолд, паблік рілейшнз, продакт плейсмент, промоушн, спот, стартап, стейкхолдер, тендер, тизер, траст, трейдер, фандрейзинг, фліпер, фліп-чарт, форфейтинг, франчайзинг, хайринг, холдинг;

- суспільно-політична: гендер, глобаліст, екзит-пол, імідж та іміджмейкер, інсайдер, істеблішмент, мейнстрим, піар, праймеріз, рейтинг, сквот, спікер, спічрайтер, спонсор, флешмоб;
- сфера послуг: бебіситер, блістер, грум, івент та івент-менеджер, клінінг, кулер, ліфтинг, лук, мол, памперс, парамедик, паркінг, пірсинг, ріелтор, спреї, фітнес, хоспіс, хостел, чартер;
- культурна сфера: батл, гіпстер, екшен, пазл, рокер, супермодель, топ-модель, треш, фешн, чарт, шоу-бізнес;
- мистецтво і література: беквокал, бестселер, брейкданс, гепенінг, кавер, кастинг, копірайтер, перфоманс, продюсер, райдер, ремейк, саундтрек, сиквел, сингл, ситком, стендап, трейлер, фронтмен, хедлайнер, шоумен;
- спортивна сфера: армрестлінг, віндсерфінг, каякінг, кікбоксинг, кеді, овертайм, пейнтбол, плеймейкер, плей-оф, рафтинг, сейв, скейт і скейтборд, сквош, тайм-брейк, фристайл;
- їжа: гамбургер, кейтеринг, мафін, попкорн, снєк, спрайт, тост, фастфуд, чізбургер, чізкейк.⁵²

Показовим є також поширення в українському усному мовленні значної кількості жаргонних (сленгових) англіцизмів – піпл, окей, бро, тролінг і тролити, хайп, фіксити баги.

Самобутність, особливість мови, її функціонування та процвітання визначається не лише кількістю власних слів. Особливість мови визначається всіма її складовими на різних рівнях – фонетичному, словотвірному, морфологічному, лексичному та синтаксичному. Вони утворюють єдину систему, яка служить засобом спілкування та відтворює дух народу.

⁵² Стецюк С. В. Англломовні запозичення в українській фінансово-економічній термінології. *Проблеми української термінології*. 2012. С. 52–54.

Але запозичення є виправданими лише за тієї умови, коли лексеми, прийняті українською чи польською мовами, максимально відповідають вимогам культури мови:

- адаптовані до стилю мовлення;
- відповідають літературній нормі мови, що запозичує;
- використовуються доцільно в контексті мети та тематики спілкування.

Слова англomовного походження у значній мірі впливають на розвиток та функціонування вокабуляру сучасного мовця, але не можна допускати того, щоб вони проникали до мови невинправдано адже часто іншомовна лексична одиниця не може адаптуватися до середовища мови-реципієнта та стати частиною продуктивного словника, а лише її засмічує. Отже, для того, щоб запобігти негативним процесам у вживанні іншомовної лексики та для збагачення і покращення мови необхідно звертати увагу на екологію мови. Цей напрямок досліджень є на сьогодні актуальним та продуктивним.

Під час аналізу запозичень має велике значення увага до таких критеріїв:

- наявність відповідників у мові-реципієнті
- роль іншомовних запозичених елементів для розширення лексичної чи граматичної системи мови-реципієнта;
- наявність у запозиченого слова характеру інтернаціоналізму.

Оскільки мовна адаптація має велике значення, варто розглянути способи адапації іншомовної лексики в українській та польській мовах:

- фонетико-графічний;
- граматичний;
- семантичний.

В першу чергу про засвоєння лінгвістичних одиниць мовою-реципієнтом можна судити спираючись на фонетико-графічні дані. Безумовно, англійські слова, запозичені українською та польською мовами, мають свої фонетичні

особливості, властиві цим мовам та не властиві мові-донору. І справа не лише в кількісній різниці, а і у різниці вимови окремих фонем.

Голосні англійські фонери можуть мати різну довготу, тоді як ця якість відсутня в українській та польській мовах. В англійській мові присутні дифтонги, яких немає ні в польській, ні в українській. Англійська мова, як і українська, має вільний наголос, натомість у польській мові він фіксований – на передостанньому складі. Ненаголошені голосні фонери в англійській мові підлягають якісній редукції, польські ж та українські – ні.

Перераховані фактори мають вплив на те, що в процесі запозичення в польську та українську мови відбувається не фонетичний перенос англомовних запозичень, але їх адаптація шляхом заміни англійських фонем найближчими фонемами із системи мови-реципієнта.

Більшість приголосних фонем англійської мови мають аналоги в польській та українській мовах, тому великих змін у запозиченнях не відбувається.

При процесі запозичення віділяються три види співвіднесення фонем мови-донора та мови-реципієнта:

- 1) просте (одна англійська фонема відповідає одній польській чи українській);
- 2) розбіжне¹ (декілька англійських фонем співвідносяться з однією польською чи українською);
- 3) розбіжне² (одна англійська фонема співвідноситься з декількома польськими чи українськими).

Правопис англійської мови у значній мірі відрізняється від правопису польської та української. Польський алфавіт складається з 32 літер (на 8 більше, ніж англійський). Крім того, він містить діакритичні знаки, не властиві для англійської мови. Український алфавіт містить 33 літери (на 9 більше, ніж англійський), має менше діакритичних знаків, але має нехарактерні для

англійської мови одиниці (м'який знак, апостроф, функції якого відмінні від тих, що є в англійській).

В кожній з цих мов є властиві лише для даної мови графеми (в англійській v, x, q; в польській ę, ą, ł; в українській ї, ю, я, ф, й, ц, ш, щ, з, п, д, ж, є, т, г, ґ, ь).

Крім того, що лише в англійській мові вживаються подвійні голосні (наприклад, oo (boom), ee (freelancer)).

Варто відмітити, що англійська орфографія менш послідовна, тому що один знак може позначати одну, дві або і три фонему. Польська і українська графіка більш послідовні. Переважно одній букві відповідає одна фонема і навпаки.

Процес *фонетичної* та *графічної* адаптації полягає у записі англомовних запозичень засобами польського й українського алфавітів.

Наведемо приклади фонетико-графічної адаптації англіцизмів у польській та українській мовах:

- зміна приголосних:

g – dż / дж (англ. manager – пол. menedżer, укр. менеджер);
c – k / к (англ. congressman – пол. kongresmen, укр. конгресмен);
t – c / ц (англ. deflation – пол. deflacja, укр. дефляція);
ch – cz / ч (англ. check – пол. czek, укр. чек);
v – w / в (англ. investition – пол. Inwestycja, укр. інвестиція);

- зміна голосних:

ea – i / и(і) (англ. dealer – пол. diler, укр. дилер; англ. impeachment – укр. імпічмент);
y – j / й (англ. boycott – пол. bojkot, укр. бойкот);
a – e (англ. appeasement – пол. epizment);
i – y / и (англ. deposit – пол. depozyt, укр. депозит)
i – j / і (англ. beneficiary – пол. beneficjent, укр. бенефіціар);
i – ай (англ. deadline – укр. дедлайн);
u – a (англ. startup – укр. стартап);

- редукція подвійних голосних та приголосних:

ee – i / и (англ. freelancer – пол. frilanser, укр. фрилансер);
ss – s / с (англ. business – пол. biznes, укр. бізнес);

mm – m / м (англ. commercial – пол. komercyjny, укр. комерційний);
сс - k / к (англ. account – пол. ekaunt, укр. акаунт).

Таким чином, процес фонетико-графічної адапації проявляється у наближенні іншомовного слова до фонетичної системи мови-реципієнта.

Морфологічна адаптація іншомовних слів по-різному відбуваються з різними частинами мови.

Трансформація граматичного оформлення запозичених іменників пов'язана перш за все з їх родом.

Можливими є різні види пристосування англійських слів до польської та української категорії роду. Наприклад, відкидання англійської флексії та заміна її на флексію мови-реципієнта або незмінюване закінчення, але відбувається зміна родового значення відповідно до законів мови-реципієнта. Адаптація ж прикметників і дієслів супроводжується зміною не тільки флексій, а й структури слова.

У польській та українській мовах при адаптації прикметників можуть додаватися суфікси -sk / -ow (-н-/-ск-/-ов): credit – kredytowy – кредитний; manager – menedżerski – менеджерський; crowdfunding – crowdfundingowy – краудфандинговий. Запозичені дієслова включають суфікси -owa та -ува у польській та українській відповідно: to invest – inwestować – інвестувати.

Нерідко графічна адаптація запозичень призводить до появи алографів, тобто пар асимільованих та неасимільованих запозичень (diler і dealer, menadżer, menedżer і manager, bizneswomen і businesswoman). Граматична адаптація також може йти декількома шляхами lobbysta / lobbyist від англ. lobbyist, PR-owy / PR-owski від англ. PR (Public Relations).

Семантична адаптація іншомовних слів визначається інтралінгвістичними факторами. Слово іноземного походження потрапляє у мову-реципієнт, стаючи засобом номінації або доєднуючись до ряду близьких чи синонімічних слів. Одним із виявів такої адаптації може бути засвоєння

приймаючою мовою слова не у всіх його значеннях, а лише у тих, котрі є необхідними для цієї мови.

В окремих випадках відстежити історію розвитку значень в запозичених словах майже неможливо або ж надзвичайно складно, тому що під час запозичення в словах можуть відбуватися взаємні впливи обох мов. На розвиток семантики слова може впливати наявність в обох мовах внутрішніх закономірностей, таких як метафоризація чи евфемізація.

Досліджуючи семантику запозичень, філологи звертають увагу на такі проблеми:

- окреслення областей, до складу яких входять запозичувані слова;
- окреслення змін у значенні, які виникають в процесі запозичення.

У процесі запозичення семантичний зсув – зміна значень – може відбуватися у різні логічні категорії. Хрестоматійною стала така класифікація видів семантичних змін:

- перенесення,
- звуження,
- розширення,
- повна зміна значення.

У більшості запозичень англійського походження йдеться про перенесення значення, тобто запозичене слово збігається семантично зі словом-оригіналом: наприклад, англ. startup – пол. startup, укр. стартап, англ. internet – укр. інтернет – пол. Internet.

Нерідко зміна у запозиченнях відбувається таким чином, що одна мова запозичує лише одне значення полісемічного слова з іншої. Така ситуація має назву семантичного звуження. Значення запозиченої лексики може також розширитися або зовсім замінитися. Останній тип семантичної зміни, який є складним процесом у випадку англіцизмів, відбувається рідко. Розширення значення для англійської мови також не є надто численним.

Варто зауважити, що на різних етапах розвитку англіцизму може дійти до додаткового запозичення декількох сенсів уже запозиченого слова. Наприклад, так відбулося зі словом дилер / diler / dealer, три значення якого (продавець автомашин; продавець наркотиків та учасник торгів цінних паперів) входили до польської та української мов в різний час. Відповідно, спочатку відбулось звуження, а потім розширення значення.

Отже, в процесі адаптації слово іншомовного походження може змінюватися зовнішньо і внутрішньо, пристосовуючись до фонетичної, словотвірної, граматичної, семантичної систем нової мови та закріплюючись у ній.

Наше дослідження полягає у порівнянні семантичного обсягу запозичених з англійської мови слів-відповідників української та польської мов у сфері економіки та визначенні особливостей семантичної адаптації у кожній із мов-реципієнтів.

Розглянемо відповідність семантичного обсягу серед власне лексичних запозичень та запозичень, одне із значень якого є лексичним, а інші – семантичними (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Відповідність семантичного обсягу лексичних запозичень

№	Англійська мова ^{53,54,55,56}	Польська мова ^{57,58,59}	Українська мова ^{60,61,62}
1	BUDGET 1) Фінансовий план центральних органів влади, що складається раз на бюджетний рік.	budżet <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	бюджет <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>

⁵³ Collins Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com/> (дата звернення: 12.10.2024).

⁵⁴ Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/uk/> (дата звернення: 10.10.2024).

⁵⁵ Merriam-Webster Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (дата звернення: 12.09.2024).

⁵⁶ The Britannica Dictionary. URL: <https://www.britannica.com/dictionary> (дата звернення: 12.09.2024).

⁵⁷ Wielki słownik języka polskiego. URL: <https://wsjp.pl/> (дата звернення: 22.08.2024).

⁵⁸ Słownik języka polskiego. URL: <https://sjp.pwn.pl/sjp/lista/a> (дата звернення: 15.07.2024).

⁵⁹ Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem / Red. W. Kopaliński. Wyd. 25 (popr. i uzup.). Warszawa : Muza, 1999. 752 s.

⁶⁰ Осовська Г. В. Юшкевич О. О., Завадський Й. С. Економічний словник. К. : Кондор, 2024. 358 с.

⁶¹ Івченко А. Тлумачний словник української мови. Харків: Фоліо, 2001. 540 с.

⁶² Словник іншомовних слів / Наук. ред. І. М. Скопченко. К. : Довіра, 2006. 789 с.

	2) Грошове вираження збалансованого кошторису доходів і видатків на певний період; 3) Грошові ресурси, доступні особі чи організації.		
2	MANAGER 1) Особа, що керує групою людей, керівник фірми. 2) Комп'ютерна програма, що робить можливим сортування файлів. 3) Особа, що займається організацією виступів артиста, спортсмена. 4) Член Палати представників, який виступає обвинувачем у справі про імпічмент у Сенаті.	manager / menadżer /menedżer <i>семантичний обсяг звужився, зникло значення 4</i>	менеджер <i>семантичний обсяг звужився, зникло значення 4</i>
3	OUTSOURCING Делегування виконання конкретних послуг зовнішнім виконавцям.	outsourcing <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	аутсорсинг <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
4	DEALER 1) Людина, чий бізнес пов'язаний з купівлею та продажем речей. 2) Продавець наркотиків. 3) Учасник торгів цінних паперів. 4) Людина, яка роздає карти в картковій грі.	diler <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	дилер <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
5	CONTRACTING Форма співпраці з обмеженим часом тривання, що полягає у виконанні певного завдання.	kontrakting / contracting <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	контрактинг <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
6	BUSINESS PLAN Чітко розрахований план досягнення певної бізнес-мети з детальним фінансовим розрахунком.	biznesplan <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	бізнес-план <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
7	CROWDFUNDING Практика фінансування проекту чи підприємства завдяки збору грошових внесків від великої	crowdfunding <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	краудфандинг <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>

	кількості людей через Інтернет.		
8	PAYPASS Спосіб внесення коштів за допомогою набиження карти до зчитувача.	paypass <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	пейпас <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
9	NONPROFIT Із відсутністю особистої фінансової вигоди.	non profit <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	нон-профіт <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
10	OPEN SPACE 1) Земля, особливо в місті, на якій немає будівель. 2) Спосіб організації офісу, за якого працівники відділені одини від одного низькими перегородками. 3) Ділянка на спортивному полі, де немає суперників	open space <i>Семантичний обсяг звужується (відсутні значення 1 та 3)</i>	оупен-спейс <i>Семантичний обсяг звужується (відсутні значення 1 та 3)</i>
11	BOYCOTT 1) Припинення економічних відносин з метою економічного тиску. 2) Припинення особистих відносин з метою психологічного тиску.	vojkot <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	бойкот <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
12	BUSINESSMAN, BUSINESSWOMAN Особа, що займається бізнесом.	biznesmen, bizneswoman <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	бізнесмен, бізнесвумен <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
13	SPONSOR 1) Особа або компанія, яка підтримує особу, організацію чи діяльність, надаючи гроші. 2) Той, хто пише законопроект і намагається змусити людей проголосувати за нього. 3) (у християнській релігії) Особа, яка під час церемонії хрещення обіцяє допомогти новому члену релігії, зазвичай дитині, у релігійних та моральних питаннях.	sponsor <i>Семантичний обсяг звужується (зникають значення 2 і 3)</i>	спонсор <i>Семантичний обсяг звужується (зникають значення 2 і 3)</i>
14	BOSS	boss	бос

	1) Начальник, керівник 2) (у комп'ютерних іграх) Важливий ворог, якого зазвичай важко перемогти.	<i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	<i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
15	STARTUP 1) Започаткування нової справи. 2) Процес, який проходить комп'ютер, коли він починає працювати після ввімкнення.	startup <i>Семантичний обсяг звужується (зникає значення 2)</i>	стартап <i>Семантичний обсяг звужується (зникає значення 2)</i>
16	OFF SHORE 1) Далеко від узбережжя або на певній відстані від нього. 2) Держава або її частина, яка характеризуються сприятливим валютно-фінансовим та фіскальним режимами, високим рівнем і законодавчими гарантіями банківської та комерційної таємниці, лояльністю державного регулювання.	offshore <i>Семантичний обсяг звужується (зникає значення 1)</i>	офшор <i>Семантичний обсяг звужується (зникає значення 1)</i>
17	DUMPING 1) Експорт товарів за цінами, нижчими заіснуючі на ринку країни, до якої вони експортуються, часто нижчих ніж собівартість з метою знищення конкуренції та здобуття чи утримання ринку. 2) Акт викидання чогось у місці, яке не підходить або не дозволено законом. 3) Практика відмови в наданні невідкладної медичної допомоги бідним або незастрахованим пацієнтам або направлення їх до іншої лікарні без згоди цієї лікарні.	damping <i>Семантичний обсяг звужується (зникають значення 2,3)</i>	демпінг <i>Семантичний обсяг звужується (зникають значення 2,3)</i>
18	DEFLATION 1) Зменшення чогось шляхом видалення повітря зсередини. 2) Зниження загального рівня цін внаслідок різкого спаду економічної активності. 3) Ерозія ґрунту вітром.	deflacja <i>Семантичний обсяг звужується (зникає значення 1)</i>	дефляція <i>Семантичний обсяг звужується (зникає значення 1)</i>

19	INFLATION 1) Акт наповнення чогось повітрям. 2) Процес тривалого зросту цін, пов'язаний з падінням купівельної здатності грошових одиниць країни. Процес, зворотній до дефляції.	inflacja Семантичний обсяг звужується (зникає значення 1)	інфляція Семантичний обсяг звужується (зникає значення 1)
20	IBAN International Bank Account Number. Міжнародний номер банківського акаунту.	IBAN Семантичний обсяг збігається з мовою-донором	IBAN, айбен Семантичний обсяг збігається з мовою-донором
21	TARGET 1) Ціль, мета 2) Об'єкт глузувань або критики. 3) Направлення на певне коло виборців, осіб зацікавлених у послугі, товарі.	target Семантичний обсяг звужується (зникають значення 1,2)	таргет Семантичний обсяг звужується (зникають значення 1,2)
22	BENEFIT 1. Право одержання грошей або іншого страхового обслуговування за договором страхування; право бенефіта зазвичай має бенефіціарій. 2. Додаткова страхова сума, виплачувана у разі успішного результату ризику, дожиття, за договором особистого страхування. 3. Додаткове винагородження працівника в безготівковій формі. 4. Вигода, перевага.	benefit Семантичний обсяг звужується (зникає значення 4)	бенефіт Семантичний обсяг звужується (зникає значення 4)
23	INVEST 1) Робити фінансовий вклад з метою отримання вигоди. 2) Використовувати для отримання майбутніх вигод чи переваг. 3) Бути залученим або взаємодіяти особливо емоційно.	inwestować Семантичний обсяг звужується (зникає значення 3)	інвестувати Семантичний обсяг звужується (зникають значення 2,3)
24	CEO (chief executive officer) Виконавчий директор, особа що здійснює управління фірмою чи відділом у певному регіоні.	CEO Семантичний обсяг збігається з мовою-донором	CEO Семантичний обсяг збігається з мовою-донором
25	HR (human resources) Відділ, метою якого є найм,	HR (human resources)	HR (х'юман рісорсез)

	підвищення кваліфікації та надання соціальної програми працівникам.	<i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	<i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
26	GLOCALISATION Синергетичний взаємовплив глобальних, регіональних і локальних структурних рівнів політики.	glokalizacja <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	глокалізація <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
27	DEADLINE Останній строк виконання.	deadline <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	дедлайн <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
28	PRODUCT PLACEMENT Розміщення товарів у кадрі фільму з метою реклами.	product placement <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	продакт-плейсмент <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
29	MONOPOLIZE 1. У сфері торгівлі зберігати щось виключно в одних руках. 2. Домінувати, контролювати.	monopolizować <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	монополізувати <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
30	PRODUCT 1. Віріб, що є результатом виробництва. 2. Товар на продаж, послуга за оплату. 3. Результат. 4. Будь-яка речовина, що використовується для укладання волосся. 5. Результат множення двох або більше чисел.	produkt Зміна значення (зникає значення 4) Додається значення 6) Їстівні припаси, харчі	продукт <i>Семантичний обсяг звужується</i> (зникає значення 4,5) Додається значення 6) Їстівні припаси, харчі
31	BANK 1. Фінансова інституція. 2. Місце зберігання чогось (банк крові).	bank <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	банк <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
32	ECONOMIC 1. Той, що відноситься до економіки, торгівлі. 2. Дохідний.	ekonomiczny Заміна значення 1. Той, що відноситься до економіки. 2. Дешевий.	економічний Заміна значення 1. Той, що відноситься до економіки. 2. Дешевий, той, що дозволяє зекономити.

33	PROMOTION 1. Кваліфікація учня до наступного класу, просування кар'єрною драбиною. 2. Діяльність для підвищення популярності, продажу чого-небудь. 3. Зустріч з клієнтами з метою продажу чого-небудь	promocja <i>Заміна значення</i> 1. Діяльність для підвищення популярності, продажу чого-небудь. 2. Зустріч з клієнтами з метою продажу чого-небудь. 3. Продаж товарів, послуг за зниженою ціною.	промоушн, промоція <i>Семантичний обсяг звужується</i> 1. Діяльність для підвищення популярності, продажу чого-небудь.
34	SERVICE 1. Набір столових предметів. 2. Обслуговування. 3. Місце надання обслуговування. 4. Служба (соціальна). 5. Служба (релігійна церемонія). 6. Служба (в армії). 7. Подача в спорті. 8. Корисний вчинок.	serwis <i>Семантичний обсяг звужується</i> Лише значення 1–4, 7	сервіс <i>Семантичний обсяг звужується</i> Лише значення 2–4 Зміна фонетично-графічного оформлення значення 1 – сервіз.

Не менш цікавим є порівняльний аналіз відповідності семантичного обсягу серед структурно-семантичних кальок (див. таблицю 2).

Таблиця 2. Відповідність семантичного обсягу запозичень серед структурно-семантичних кальок

	Англійська мова	Польська мова	Українська мова
1	WHITE COLLARS / WHITE-COLLAR WORKERS Офісні працівники	biale kołnierzyki <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	білі комірці <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
2	GLASS CEILING 1) Метафора, яка фіксує певні суспільні особливості конструювання гендеру у професійній сфері.	szklany sufit <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	скляна стеля <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>

	2) Невидимі та формально не окреслені бар'єри, засновані на передсудах, які зашкоджують кар'єрному росту кваліфікованих робітників (переважно жінок та етнічних меншин), не дозволяють рухатися службовою драбиною і займати керівні посади у своїх організаціях.		
3	BLACK FRIDAY День за місяць до Різдва, коли магазини пропонують найбільші знижки.	czarny piątek <i>Семантичний</i> <i>обсяг збігається з мовою-донором</i>	чорна п'ятниця <i>Семантичний</i> <i>обсяг збігається з мовою-донором</i>
4	TAX HOLIDAY Період, на який людина може бути звільнена від слати податків.	wakacje podatkowe <i>Семантичний</i> <i>обсяг збігається з мовою-донором.</i>	податкові канікули <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
5	MONEY LAUNDERING Дії, метою яких є виведення грошей, отриманих незаконним шляхом в офіційну площину.	pranie pieniędzy <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	відмивання грошей <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
6	MONEY MAKES MONEY Вираз, що означає можливість отримання прибутку шляхом примноження уже наявного капіталу.	pieniądz robi pieniądz <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	гроші роблять гроші <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
7	TIN – Tax (payer) Identification Number.	NIP – numer Identyfikacji Podatkowej <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	ІПН – ідентифікаційний податковий номер <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
8	TAX HAVEN Юрисдикція, використовувана для податкової оптимізації фірми. Організація, зареєстрована в податковому раю є звільненою від сплати податків і складання податкових розрахунків.	oaza podatkowa raj / podatkowy <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	податкова оаза / податковий рай <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
9	ALL INCLUSIVE включаючий усе (зазвичай усі послуги в одну ціну)	wszystko w cenie / wszystko wliczone / włączone w cenę	all inclusive / ол інклюзів (на відміну від польської мови –

		<i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	лексичне запозичення) <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
10	BLACK MARKET Місце торгівлі протизаконними товарами та послугами.	czarny rynek <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	чорний ринок <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>

Розглянемо відповідність семантичного обсягу серед напівкальок (див. таблицю 3).

Таблиця 3. Відповідність семантичного обсягу запозичень серед структурно-семантичних напівкальок

	Англійська мова	Польська мова	Українська мова
1	WORKAHOLIC Людина яка багато працює.	pracoholik <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	працеголік <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>
2	CRYPTOCURRENCY Рід віртуальної валюти, яка є цифровим записом, що виникає завдяки алгоритму у процесі так званого «видобування». Біткоїн, етереум.	kryptowaluta <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>	криптовалюта <i>Семантичний обсяг збігається з мовою-донором</i>

Проаналізувавши лексичні та семантичні запозичення, кальки та напівкальки, ми прийшли до таких висновків.

Серед лексичних та семантичних запозичень економічної сфери лише у 26 % відбулася семантична адаптація зі зміною семантичного обсягу лексем. Причому у 12 % із них відбулося рівномірне звуження значення у обидвох відповідниках-реципієнтах, тобто і в польській і в українській мовах (це запозичення від англійських слів manager, open space, sponsor, startup, offshore, dumping, deflation, inflation, target, benefit тощо). Звуження значення відбулося

за рахунок запозичення лише частини лексико-семантичних варіантів багатозначного слова.

У 2 % відповідників (запозичення від англійського *invest* та *in*.) в одному із елементів (польська мова) зменшення семантичного обсягу слова-оригіналу на 1 одиницю, тоді як в іншому елементі (українська мова), семантичний обсяг знизився на 2 значення.

У 2 % відповідників, оснований на запозиченому *product* відбулася заміна значення (в польській мові), або ж заміна значення зі зменшенням семантичного обсягу (в українській мові).

У 2 % відповідників (запозичення від англійського *economic*) в обох елементах відбулася заміна поняття при збереженні однакового семантичного обсягу. Це відбулося за рахунок змішування при запозиченні значень англійських лексем *economic* та *economical*.

У 2 % відповідників в одному із елементів (польська мова) відбулася заміна значення, тоді як в іншому елементі (українська мова) відбулося звуження значення (запозичення від англійського *promotion*). Це відбулося внаслідок додання нового значення при зникненні оригінального у польській мові та запозичення лише одного із значень в українській мові.

Серед кальок та напівкальок усі пари відповідників збігаються за семантичним об'ємом з мовою оригіналу. Це відбувається тому, що кальки дослівно, точно перекладають іншомовні елементи зберігаючи, як правило, одне значення лексеми-оригіналу.

2 % відповідників (запозичення англіцизму *all inclusive*) не збігається за предметом запозичення. Польський елемент є калькою, а український – власне лексичним запозиченням.

Власне лексичне запозичення є найбільш продуктивним способом проникнення англословних понять у економічну сферу, тоді як калькування менш продуктивне, а утворення напівкальок зовсім не характерне.

Отже, в економічній сфері польська та українська мови переважно зберігають семантичний обсяг одиниць англословної лексики та мають, з невеликими відхиленнями, майже однаковий семантичний обсяг.

Відповідність семантичного обсягу зумовлена спорідненістю мов, аналогічністю способів семантичної адаптації та збігом шляхів запозичення лексики. Перевага звужень семантичного обсягу над розширеннями зумовлена тим, що мова-реципієнт запозичає лише вибрані елементи. Це може бути спричинене тим, що кожна з мов реципієнтів запозичувала саме ті економічні значення, які були для неї актуальні в певний період за певних економічних умов. Заміна значень вказує на перезапозичення та розгалуження значень у новій мові.

У сучасному світі англійська мова є мовою міжнародного спілкування та має величезний вплив на інші мови світу, в тому числі польську та українську. Вона проникла в усі сфери діяльності поляків та українців, збагативши лексичні поля багатьох сфер життя. Сфера економіки зазнала чи не найбільшого впливу англословних запозичень.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні польсько-українських відповідників у сфері економіки та інших галузях суспільного життя, на інших мовних рівнях та з погляду інших мовних категорій.

Література

1. Архипенко Л. М., Мельник П. В. Іншомовна неолексика в економічному дискурсі. *Scientifik developments of European countries the area of philological researches: collective monograph. Part 1.* Wloclawek, Poland, 2020. С. 15–32.
2. Євчук М. Лексико-семантичні особливості запозичення слів англійського походження до слов'янських мов (на прикладі української та польської). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство.* 2013. № 20. С. 105–109.
3. Івченко А. Тлумачний словник української мови. Харків: Фоліо, 2001. 540 с.
4. Осовська Г. В. Юшкевич О. О., Завадський Й. С. Економічний словник. К. : Кондор, 2024. 358 с.
5. Стецюк С. В. Англословні запозичення в українській фінансово-економічній термінології. *Проблеми української термінології.* 2012. С. 52–54.
6. Словник іншомовних слів / наук. ред. І. М. Скопненко. К. : Довіра, 2006. 789 с.

7. Товстенко В. Історія та шляхи формування української економічної терміносистеми. *Науковий часопис НПУ ім.М.П.Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство та літературознавство)*. 2019. Вип. 12. С. 7–16.
8. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/uk/> (дата звернення: 10.10.2024).
9. Collins Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com/> (дата звернення: 12.10.2024).
10. Haugen E. The analysis of linguistic borrowing. *Language*. 1950. № 26. P. 210–231.
11. Kołodziejek E. Poprawna polszczyzna w praktyce. Poradnik dla tych, którzy chcą dobrze mówić i pisać po polsku. Wud. I. Szczecin: Wydawnictwo Zachodniopomorskiej Szkoły Biznesu, 2002. 224 с.
12. Luciński K. Anglicyzmy w języku polskim i rosyjskim. Kielce : Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego, 2000. 182 с.
13. Mańczak-Wohlfeld E. Anglicyzmy w Słowniku warszawskim. *Język Polski*. 1988. Wyd. 68 (1). S. 24–29.
14. Merriam-Webster Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (дата звернення: 12.09.2024).
15. Sarwal A. "The role of English as an auxiliary international language in a globalized world" // *Journal of Globalization Studies*. 2019. №2, С. 45-54.
16. Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa, 1958–1969. URL: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/wstep> (дата звернення: 29.05.2025).
17. Słownik języka polskiego. URL: <https://sjp.pwn.pl/sjp/lista/a> (дата звернення: 29.05.2025).
18. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem / Red. W. Kopaliński. Wyd. 25 (popr. i uzup.). Warszawa : Muza, 1999. 752 s.
19. Szczepankowska I. Język prawny i Rzeczypospolitej w „Zbiorze praw sądowych” Andrzeja Zamoyskiego, cz. 1: Pojęcia prawne, cz. 2: Wypowiedzi normatywne, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok. 2004. URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8623/2/I_Szczepankowska_Jezyk_prawny_I_Rzeczypospolitej_II.pdf (дата звернення: 15.12.2024).
20. The Britannica Dictionary. URL: <https://www.britannica.com/dictionary> (дата звернення: 12.09.2024).
21. Wielki słownik języka polskiego. URL: <https://wsjp.pl/> (дата звернення: 22.08.2024).
22. Witalisz A., Mańczak-Wohlfeld E. The influence of English on Polish morphology. *Kwartalnik Neofilologiczny*. 2016.LXIII / 4, S. 421–434.
23. Witalisz A. Przewodnik po anglicyzmach w języku polskim, Kraków, 2016. 220 s. URL: <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/9370/Przewodnik-po-anglicyzmach--Witalisz.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 30.03.2024).

Катерина ЯРИНОВСЬКА,

викладач кафедри слов'янської і германської
філології та перекладу

<https://orcid.org/0000-0002-9929-0276>

e-mail: kyarik555@gmail.com

ЛІНГВАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ВІЙСЬКОВОЇ ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЛЬСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

Сучасний світ різноманітний і багатогранний, тому кожен індивід розуміє та сприймає його по-своєму, але одними із первинних способів комунікації є мова. У нашому сьогоденні спілкування відіграє одну із найважливіших ролей у людській взаємодії загалом, тому акцентування уваги на дослідження теоретичних основ комунікації та здійснення обміну інформації є досить важливим аспектом. У цьому ж контексті доцільно зауважити, що мова, зокрема українська, є динамічною системою, яка постійно розвивається та урізноманітнюється.

Протягом останніх кількох років, зважаючи на соціально-історичні умови в яких ми перебуваємо, можемо окреслити тенденцію до запозичення значної кількості лексем з інших мов, зокрема англійської. Цілком природно, що такі запозичення, передовсім, стосуються безпосереднього практичного застосування у військовій сфері. Про це свідчить розширення термінологічного апарату, яким послуговуються як науковці для опису модифікації військового лінгвістичного концепту крізь призму теоретики, так і урізноманітнення мовлення представників військової сфери, які застосовують описану вище лексику для чіткої та ефективної щоденної комунікації.

Військовий дискурс з точки зору науки перебуває на перетині військового й науково-технічного дискурсів. Він утворюється як результат інституціонального спілкування, що використовує чітко окреслену систему мовних засобів, орієнтованих на згаданий вище вид діяльності. Військовий дискурс – це, по суті, вузькоспеціалізована професійна комунікативна галузь,

що складається із фахових підгалузей⁶³. В. В. Погонєць означає поняття «військовий дискурс» як «комунікативну підсистему мовлення (текст у сукупності з позамовними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками)»⁶⁴.

Загальновідомо, що лексика є динамічною системою, яка змінюється, доповнюється, модифікується відповідно до історичних та соціокультурних чинників й подій, а також паралельно до розвитку суспільства, науки та техніки. Військова лексика є специфічним, особливим, проте дуже важливим її видом, оскільки вона функціонує на перетині двох домінантних стилів мови: офіційно-ділового та науково-технічного⁶⁵. Це через своєрідну комунікативно-функційну спрямованість, якою вирізняється військова лексика із-поміж інших видів. Крім того, сучасна військова лексика, а якщо бути більш точними - її склад, постійно оновлюється через вихід із обігу деяких лексем або модифікації їхнього значення, «у зв'язку з реорганізацією видів збройних сил, появою нових зразків зброї та військової техніки, нових стратегій» тощо⁶⁶.

Вивчаючи основні етапи розвитку УВЛ, Л. Туровська акцентує увагу на його стрибкоподібному характері та зазначає: «Позитивні періоди є етапами розквіту військової лексики – досить вільного, природного розвитку, що ґрунтувався на відповідному статусі української мови в тогочасному суспільстві, на пануванні мови в усіх сферах суспільного й культурного життя народу. Під час негативних періодів відбувався занепад, майже повне згасання процесу формування військової субмови у професійному середовищі»⁶⁷.

⁶³ Яриновська К. Т., Башманівський О. Л., Вигівський В. Л. Особливості перекладу військових жаргонізмів на позначення військової техніки та озброєння з української мови на англійську за допомогою машинного перекладу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2023. Вип. 2 (100). С. 42.

⁶⁴ Бондаренко Л.М. Відтворення персональності в текстах франкомовного військового дискурсу та їх перекладі. *Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр.* Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. Вип. 50 (Ч. 2). С. 75–80.

⁶⁵ Балабін В. В. Основи військового перекладу (англійська мова) : підруч. для курсантів (студ.) вищих навч. закл. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Військ. ін-т. Київ : Логос, 2008. 587 с.

⁶⁶ Литовченко І. О. Динамічні процеси у військовій лексиці української мови (назви зброї, амуніції, споруд): монографія / за ред. проф. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: Вид-во Р. А. Козлов, 2016. 206 с.

⁶⁷ Туровська Л. Історичне термінознавство в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. Українська мова. 2012. № 2. С. 67–79.

Будь-яка періодизація розвитку мови, лексики зокрема, здійснюється із урахуванням соціально-політичних чинників та способів фіксації мови в мовних джерелах – документах, історичних пам'ятках, лексикографічних працях, інших видах досліджень й матеріалів⁶⁸.

Л. Туровська досліджуючи розвиток (УВТ) української військової термінології виокремлює наступні її етапи⁶⁹:

➤ XI–XIII століття – з'явилися перші писемні пам'ятки, у яких відслідковувалась значна кількість військової лексики⁷⁰;

➤ XIV–XVII століття – епоха козацтва, під час якої українська військова термінологія мови не просто досягла свого найвищого розквіту, але і стала одним із джерел запозичень назв військових номенів для інших слов'янських і неслов'янських мов;

➤ XVIII – перша половина XIX століття – зважаючи на те, що Україна перебувала під владою інших країн — проникнення (хоч і поступове) сусідніх мов в більшість галузей суспільно-політичного й культурного життя українців, у тому числі й у військову справу; це спричинило появу низки запозичень із інших, сусідніх мов;

➤ з другої половини XIX–XX століття – розвиток української військової термінології на науковому рівні:

1) кінець XIX–початок XX – значне розширення функціональних можливостей нашої мови, початок формування індивідуального розвитку української термінології на основі національного підґрунтя;

2) 1917 рік – 30-ті роки минулого століття – відродження й розквіт військової термінології, етапи її історичного розвитку;

3) 1939 рік – 80-ті роки минулого століття – поступове, майже

⁶⁸ Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка : матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти (розділ вища школа), Глухів. 2023. 291 с.

⁶⁹ Туровська Л. Історичне термінознавство в Україні кінця XX – початку XXI ст. Українська мова. 2012. № 2. С. 67–79.

⁷⁰ Балабін В. В. Основи військового перекладу (англійська мова) : підруч. для курсантів (студ.) вищих навч. закл. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Військ. ін-т. Київ : Логос, 2008. 587 с.

примусове витіснення УВЛ та УВТ іншими слов'янськими – сусідніми – мовами;

4) 90-ті роки минулого століття – набуття автономності й здобуття незалежності Україною, відродження питоми української військової термінології⁷¹.

Мовознавчі наукові розвідки, що дотичні до вивчення української військової лексики (далі - УВЛ) представлені дослідженнями, які є досить різноаспектними. До досліджень цієї тематики найдавніших періодів відносять насамперед праці⁷²:

- Г. Халимоненка (1993) (дослідження тюркської військової лексики в мовленні українського козацтва);

- Т. Михайленка (1996) (вивчення інтра- та екстралінгвальних аспектів формування та функціонування військової терміносистеми у різних мовах, зокрема в українській);

- Л. Туровської (Мурашко) (1997, 2005) (аналіз української військової лексики з огляду на її історію (матеріалі військових звань й посад));

- Я. Яремка (2012; 2014) (дослідження формування української термінології (військової) на матеріалі номенів видів зброї і обладунків),

- Я. Рибалки (1998) (вивчення структури тематичної групи «військова лексика епохи козацтва» української мови XVI–XVII ст.)⁷³.

О. Федоров зазначає, що ще із найдавніших часів в українській мові було виділено окрему групу слів, які були найменуваннями військових понять, наприклад: рать, полкъ, воевати, воина, стрільць, воевода та інші. Проте більшість із них репрезентують явище переходу лексеми із неспеціальної

⁷¹ Кияк Т. Перекладознавчі та термінологічні проблеми фахових мов. Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. 2007. № 772. С. 7-11.

⁷² Фролова І. Є. Система основних понять прагматодискурсивного аналізу. Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. 2006. № 726. С. 83-87.

⁷³ Козяровська Т. Військова лексика в арабській мові. Курсова робота з арабської філології. К, 2023. URL: <http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/4269/%d0%9a%d0%be%d0%b7%d1%8f%d1%80%d0%be%d0%b2%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0.%20%d0%9f%d0%b0%d1%80%2017-19..pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 24.02.2025).

(загальної) лексики до вузькоспеціалізованої, фахової. О. Федоров порівнює: шестникъ – 'піший воїн' (...); хожалий – 'розсильний' (поліцейський чин)⁷⁴.

Мова – система, що характеризується динамічністю та постійно зазнає змін, модифікацій, адаптацій, впливів тощо. Українська мова, військова субмова зокрема, протягом 2022–2023 років значно розширилася через дію військового стану, оскільки повномасштабне вторгнення сприяє не лише інноваційним процесам у технологізації й механізації, а й активному міжкультурному діалогу. Таким чином, соціальне та культурне життя населення, політичні, історичні, економічні чинники, науково-технічний прогрес, інноватика у військовій сфері призвели до удосконалення військового модусу як у теоретичному аспекті, так і в прагматичному.

Військова термінологія – це формалізована система визначених військових термінів (слів, словосполучень тощо), кожен з яких має чітке значення з конкретно визначеними рамками застосування та науковим обґрунтуванням. У межах досліджень, присвячених розгляду понять "термін", "військова лексика", "військова термінологія", "військова терміносистема", "військова терміносфера", а також їхніх функцій, визначено, що термін – це одиниця мови (слово чи словосполучення), що використовується для позначення конкретного поняття чи явища, науково зафіксованих і описаних ознак чи характеристик об'єктів чи предметів⁷⁵.

Військова терміносистема є сукупністю термінів і фраз, які використовуються військовослужбовцями для опису та комунікації між собою в контексті військових операцій, дій тощо. Таким чином, вона є важливим елементом військової діяльності, оскільки дозволяє військовослужбовцям точно та швидко передавати певну важливу інформацію один одному, а також зберігати і передавати необхідний досвід та знання.

⁷⁴ Ballmer T. T. Context change and its consequences for a theory of natural language. Possibilities and limitations of pragmatics. Amsterdam, Phil: John Benjamins, 1981. P. 17–55.

⁷⁵ Козяровська Т. Військова лексика в арабській мові. Курсова робота з арабської філології. К, 2023. URL: <http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/4269/%d0%9a%d0%be%d0%b7%d1%8f%d1%80%d0%be%d0%b2%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0.%20%d0%9f%d0%b0%d1%80%2017-19..pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 24.02.2025).

До військової терміносистеми входять спеціальні терміни й визначення, що описують різноманітні аспекти військових справ, приміром: тактика, бойові дії, зброя тощо. У військовій лексиці можна виділити два домінантні аспекти:

- військова термінологія (спеціальна лексика)
- професіоналізми (професійний жаргон військових)⁷⁶.

Військова термінологія існує на так званому "рівні суспільної офіційної свідомості" і використовується в основному в офіційному стилі, тоді як військовий жаргон використовується "на рівні суспільної повсякденної свідомості" та застосовується у безпосередньому усному спілкуванні військових⁷⁷.

Лексика військового жаргону включає в себе вирази та виразовий сленг, що використовуються в армійському оточенні. Ця група слів різноманітна за своїм призначенням, включаючи емоційно забарвлені елементи, які часто слугують стилістичними варіантами офіційних військових термінів. Таким чином, ця лексика визначає сферу неформального спілкування, вирушаючи за межі військового життя та зливаючись із загальною розмовною лексикою.

Поширення вживання військової лексики пов'язане з численними військовими конфліктами у різних країнах, розвитком нових технологій, техніки та зброї. Залучення широких мас населення до військових подій, а також широке медіа висвітлення цих подій, зробили тему війни та її термінів більш доступною та зрозумілою для невійськових осіб. Таким чином, військові терміни можна розглядати як важливі показники політичного контексту в сучасному світі.

Також можна розглядати військову термінологію як "організовану групу військових термінів, що віддзеркалюють понятійний апарат військової науки та пов'язані із формами та методами проведення війни. Ці терміни включають

⁷⁶ Козяровська Т. Військова лексика в арабській мові. Курсова робота з арабської філології. К, 2023. URL: <http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/4269/%d0%9a%d0%be%d0%b7%d1%8f%d1%80%d0%be%d0%b2%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0.%20%d0%9f%d0%b0%d1%80%2017-19..pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 24.02.2025).

⁷⁷ Там само.

аспекти стратегічного використання збройних сил, а також оперативно-тактичного застосування об'єднань, з'єднань, частин та підрозділів, а також їхню організацію, озброєння та технічне оснащення"⁷⁸.

Військова термінологія та військова терміносистема, в свою чергу, є складовими частинами більш широкого поняття "військова лексика". Це пояснюється тим, що не всі слова, пов'язані з військовою сферою, завжди можуть бути визначені як "терміни", але вони включаються до військової лексики. Однак основу цієї лексики все ж складають термінологічні одиниці, або терміни.

Важливо зацентувати увагу на тому, що військова сфера не обмежується лише формальними визначеннями понять, об'єктів та предметів військової справи. Вона також включає в себе військову лексику, яка охоплює жаргонізми, сленг військових та емоційно забарвлені лексичні одиниці, різноманітні за своєю функціональною характеристикою. Ці елементи часто виступають стилістичними синонімами військових термінів.

Така лексика характеризує сферу як неофіційного, так і професійного спілкування, використовується не тільки фахівцями, що працюють безпосередньо у військовій справі, але й цивільними особами. Військова термінологія часто використовується в ЗМІ, таких як телебачення, новини, радіо, газети та інформаційні канали у соціальних мережах. Ця лексика стала невід'ємною частиною мовлення в сучасній ситуації.

Детального розгляду потребує питання щодо перекладу військової лексики іноземними мовами (польською та англійською зокрема), оскільки країни Європи та світу, зважаючи на активні бойові дії на території України та зумовлену ними міждержавну співпрацю, мають значний вплив на розвиток лінгвістичного модусу саме у царині військового комунікативного дискурсу.

Основні прийоми, принципи та методи перекладу як процесу загалом (спеціального перекладу зокрема) є актуальними і для військового перекладу.

⁷⁸ Там само.

Завдяки прямій комунікативній та когнітивній спрямованості військового перекладу, цей вид вирізняється деякою специфікою, пов'язаною із особливостями лексики, стилю й граматики матеріалів військового дискурсу. У військовому перекладі найбільшою мірою відображаються специфічні риси й властивості всіх субмов перекладу різних областей фахової комунікації: науково-технічної, наукової, юридичної, педагогічної, медичної та ін., а також публіцистичного й навіть художнього перекладу.

За думкою деяких науковців, військовий переклад є спеціалізованим видом мовного посередництва, яке здійснюється в межах військового мовного дискурсу з метою забезпечення лінгвістичних потреб військ. В. Балабін окреслює, що військовий переклад є спеціальним видом "міжкультурної двосторонньої та двомовної комунікації, який має своїм об'єктом тексти військової тематики і здійснюється в звичайних та екстремальних умовах військової служби у військово-політичній, військово-технічній і військово-спеціальних сферах діяльності Збройних Сил за мовним посередництвом військового перекладача"⁷⁹.

Під час перекладознавчої роботи із текстами військової субмови треба звертати увагу на їх особливості жанру та стилістики. Первинні матеріали військового дискурсу репрезентуються науково-технічними матеріалами й актами управління, пов'язаними з життям та діяльністю військ або військових суспільних установ. Більшість військових матеріалів відрізняється від подібних інших тим, що вони насичені спеціальною військовою термінологією, тенденційністю до використання військової лексики, сталих сполучень слів, характерних суто для військової сфери комунікації. До того ж, досліджуваний модус включає в себе спеціальні скорочення, військову номенклатуру та умовні позначення; а з синтаксичної точки зору, для них характерне широке використання еліптичних структур, специфічно – у військових документах та клішованих конструкціях, стислих висловах і численних паралельних

⁷⁹ Балабін В. В. Основи військового перекладу (англійська мова) : підруч. для курсантів (студ.) вищих навч. закл. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Військ. ін-т. Київ : Логос, 2008. С. 12.

конструкціях і реченнях. Такі особливості пов'язані з певними функціональними завданнями, які визначають військовий дискурс комунікації: чіткість, стислість та конкретність формулювань, ясність і точність викладу, які забезпечують логіку викладу, чітку будову висловлення й відокремлення однієї думки від інших⁸⁰.

У військовому перекладознавстві велике значення приділяється точності перекладу, оскільки перекладений матеріал є основою для прийняття важливих рішень та проведення військових операцій. Тому адекватність перекладу військових матеріалів передбачає не лише точне відтворення змісту матеріалу, а й уважне передавання його структурної форми, порядку розташування матеріалу, послідовності викладу та інших аспектів⁸¹.

Стилістичний чинник перекладу військової лексики передбачає ефективний вибір лексико-граматичних засобів відповідно до загальної функційно-комунікативної спрямованості оригіналу з урахуванням чинних літературних норм мови перекладу. Склад сучасної військової термінології постійно змінюється через вилучення низки слів, зміни значень, постійне поповнення новими термінами. Це може бути пов'язано з реорганізацією видів збройних сил, виникненням та розробкою нових зразків озброєння та бойової техніки, а також розробкою нових методів ведення війни тощо⁸².

Важливо зауважити, що основною помилкою при перекладі військової лексики є те, що перекладачі іноді намагаються знайти буквальний еквівалент іноземного терміна у вітчизняних статутах та інструкціях. Такий підхід є не зовсім правильним, оскільки, по-перше, він викриває специфіку реалій іноземної армії, а по-друге, існує ризик помилки через те, що ці терміни можуть виражати поняття, що є характерними тільки для закордонних армій, і, отже, не відповідати реаліям, прийнятим в українській армії.

⁸⁰ Бондаренко Л. М. Термінологічні особливості дипломатичних документів франкомовного військового дискурсу та їх відтворення у перекладі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія : зб. наук. пр.* Одеса, 2014. Вип. 13 (Т. 2). С. 209.

⁸¹ Там само.

⁸² Белова А. Д. Лексична семантика і міжкультурні стереотипи. *Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр.* Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т філології. 2002. № 7. С. 45.

Ще однією помилкою перекладача є дослівний переклад, коли англомовний термін або його компоненти подібні до українського терміна, але мають інше значення. Сюди ж і належать переклади сленгових виразів, приміром “lemon” у військовому дискурсі означає “граната”, а не “лимон”⁸³.

Перекладацький аспект військової лексики наразі не є достатньо глибоко вивченим, тому перекладачі, застосовуючи універсальні моделі до конкретного тексту військового характеру, повинні спиратися передусім на дотримання військового стилю й адекватне відображення іноземних реалій. Для перекладача, який працює з військовими документами, необхідно мати глибокі знання лінгвокультурологічного характеру, оскільки підхід до військових справ за кордоном має суттєві відмінності, що виявляються як у структурі військових лексичних одиниць і документів, у яких вони вживаються, так і в стилі подачі матеріалу.

Отже, успішний переклад військових матеріалів значною мірою залежить від точного відтворення термінів, оскільки велика частина військової лексики складається з військових та військово-технічних термінів, які несуть максимальне значення навантаження⁸⁴.

Під час перекладу важливо завжди враховувати конкретне значення терміна в контексті. Наприклад, термін “battalion” означає батальйон у піхоті, але дивізіон в артилерії. Також важливо враховувати можливі зміни в значенні термінів при їх вживанні у множині; наприклад, “defense” означає оборону, а “defenses” – оборонні споруди⁸⁵.

Отже, узагальнюючи основні труднощі, з якими стикаються перекладачі в ході військового перекладу, можна визначити такі аспекти:

- визначення значення військового терміна. Ця проблема виникає через те, що термін може вживатися за межами військової сфери, мати кілька

⁸³ Яриновська К. Т., Башманівський О. Л., Вигівський В. Л. Особливості перекладу військових жаргонізмів на позначення військової техніки та озброєння з української мови на англійську за допомогою машинного перекладу. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки. 2023. Вип. 2 (100). С. 298-306.

⁸⁴ Балабін В. В. Основи військового перекладу (англійська мова) : підруч. для курсантів (студ.) вищих навч. закл. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Військ. ін-т. Київ : Логос, 2008. С. 73.

⁸⁵ Там само, с. 211.

значень або набувати нового значення в контексті перекладу, щоб досягти комунікативного ефекту.

- вибір прийомів перекладу. Складність полягає в обранні відповідного прийому перекладу та його коректному використанні, оскільки термін може впливати на весь текст перекладу, а варіантів перекладу існує безліч.
- досягнення мовної адекватності. Сутність у тому, щоб передати необхідний емоційний вплив на адресата, такий як вияв військової сили, пропаганда або спонукання до дій. Адекватність пов'язана з культурними особливостями і реаліями іншої країни, що особливо важливо в публіцистиці, де потрібно вдало відобразити конфліктні ситуації та інші аспекти.

При відтворенні іншомовної термінології у військових текстах засобами нашої мови доцільно керуватися рекомендаціями, розробленими українськими мовознавцями⁸⁶:

- У перекладі слід використовувати терміни, затверджені відповідними державними стандартами.
- Перекладач повинен враховувати, до якої сфери науки й техніки належить термін, що перекладається.
- Якщо в тексті оригіналу зустрічається термін, який не зафіксовано у науково-технічних словниках, перекладач повинен самостійно обрати перекладний еквівалент, скориставшись довідковою літературою або консультацією з фахівцем; у крайньому випадку можливий описовий метод перекладу.
- У тексті перекладу слід уникати синонімічного використання термінів; всі терміни, символи та скорочення повинні бути уніфіковані.

⁸⁶ Кияк Т. Перекладознавчі та термінологічні проблеми фахових мов. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна*. 2007. № 772. С. 7–11.

- Якщо в тексті оригіналу виявлена смислова помилка, пов'язана з написанням терміна, перекладач повинен надати відповідний переклад, вказавши на помилку та подавши правильний варіант у виносці.
- Чужі терміни, нехарактерні для мови перекладу, мають залишатися в оригіналі й записуватися в дужках.
- Назви латинською мовою не перекладаються й залишаються в первісному вигляді.
- Недозволене довільне скорочення термінів.
- Номенклатури залишаються в оригіналі.
 - Одиниці фізичних величин, спеціальні знаки мають відповідати технічним стандартам.

Додатково зазначимо, що перекладацький аспект військової лексики наразі не є достатньо ґрунтовно дослідженим, тому перекладачі, застосовуючи універсальні моделі до конкретного тексту військового характеру, повинні орієнтуватися насамперед на дотримання військового стилю й адекватну передачу іноземних реалій. Особливої уваги при перекладі вимагає військова термінологія, яка насичує важливу військову документацію як внутрішньодержавного, так і міжнародного значення.

Лексика на позначення понять, явищ та об'єктів військового дискурсу відіграє одну із домінантних ролей у сучасному житті, оскільки спектр їх застосування є надзвичайно широким та багатовимірним, а протягом повномасштабних військових дій на території України лексичне наповнення військового лінгвального дискурсу значно розширилося. Саме тому він привертає увагу мовознавців як об'єкт для здійснення різноманітних наукових розвідок.

Досліджуючи переклад військової лексики безпосередньо із практичної точки зору, ми з'ясували, що значення більшості слів залежить від контексту. Такі висновки дають змогу поділити досліджувану лексику на три основні групи.

I група — вирази або словосполучення (значення яких, як правило, не залежить від контексту):

- *аналіз проведених дій* — (англ. *after action review*) — тип внутрішньо-комунікаційної роботи посадової особи органів військового управління, суть якого полягає у організації та проведенні спеціальної комунікації з метою обговорення певного аспекту військових дій (спецоперації, бойового завдання, ситуації на позиціях тощо) із подальшим підведенням підсумків та окресленням перспектив⁸⁷. Польський відповідник – *analiza prowadzonych działań*;

- *бойова підготовка* (англ. – *operational training*) — чітко організований та цілеспрямований процес навчання військових, а також процес підготовки військовою частиною (підрозділом) зброї, аmunіції та інших необхідних атрибутів з метою досягнення абсолютної готовності для проведення певних військових дій. Польський відповідник – *trening walki*;

- *військова взаємосумісність* (англ. – *military interoperability*) — здатність до спільних, чітких та ефективних військових дій з метою досягнення поставленої задачі. Польський відповідник – *interoperacyjność wojskowa*;

- *внутрішньо-комунікаційна робота* (англ. – *internal communications*) — процес проведення інформаційної, просвітницької, ідеологічної, національно-патріотичної, соціальної та інших видів робіт із особовим складом військовослужбовців або забезпечення армії чи війська необхідними речами, що не стосуються озброєння, одягу та провізії, тобто є нематеріальними. Польський відповідник – *praca komunikacji wewnętrznej*;

- *воєнна розвідка* (англ. – *reconnaissance*) — комплекс заходів, що здійснюються із метою добуття, аналізу, інтерпретації (подекуди декодування), із подальшим переданням командуючим органам з метою здійснення певної військової операції. Польський відповідник – *wywiad wojskowy*;

- *воєнно-історичні дослідження* (англ. – *historical research collection*) — наукова діяльність у галузі військової справи, основною метою якої є здобуття

⁸⁷ Тут і далі тлумачення за: Словник військових термінів та скорочень (аббревіатур). Воєнно-наукове управління Генерального штабу Збройних сил України, 2020. 52 с.

нових знань, поширення певної інформації, здійснення досліджень із актуальної тематики, систематизація вже відомих напрацювань та вияв нових явищ, фактів, термінів тощо. Польський відповідник — *militarno-historyczne badania*;

- *державна таємниця* (англ. — *classified information*) — певна таємна інформація, що існує у сфері науки, економіки, оборони (військовій), техніки, внутрішніх відносин, охорони правопорядку тощо, розголошення якої може негативно вплинути на подальше існування держави загалом, або функціонування її окремих інституцій. Польський відповідник — *tajemnica państwowa*;

- *захист інформації* (англ. — *information security*) — сукупність заходів, котрі забезпечують перебування певного виду інформації у цілковитій ізоляції та певний порядок доступу до цієї інформації. Польський відповідник — *ochrona informacji*;

- *захист цивільного населення* (англ. — *protection of civilians*) — спільна діяльність військовослужбовців різних рівнів, спрямована на убезпечення певної кількості людей, що таким чи чином страждають від військових дій чи є безпосередньо дотичними до них. Польський відповідник — *ochrona ludności cywilnej*;

- *інформаційна операція* (англ. — *information operation*) — певна діяльність, основною метою якої є забезпечення обробки інформації від початку її створення чи отримання до так званого припинення існування. Польський відповідник — *operacja informacyjna*. У подібному контексті існує і поняття *інформаційний менеджмент* (англ. *information management*) — польською — *zarządzanie informacją*;

- *кібербезпека* (англ. — *cyberspace security*) — захист людини та важливих для неї інтересів у царині кіберпростору, тобто контроль за розвитком інформаційного суспільства, цифрового середовища, а також здійснення діагностики і превентивних заходів. Польський відповідник — *bezpieczeństwo cybernetyczne*;

- *кібернетична операція* (англ. — *cyberspace operation*) — здійснення

кібернетичної розвідки, військових операцій та інших дій з метою захисту населення та інформації своєї держави або здійснення деструктивного впливу на кібермережу противника задля досягнення поставленого бойового завдання.

Польський відповідник – *operacja cybernetyczna*;

- *комплексне вогневе ураження противника* — (англ.- *fire for effect*) — процес здійснення узгодженого вогневого ураження військовослужбовцями різних видів і рівнів на об'єкт, ресурс, угруповання противника тощо.

Польський відповідник – *złożone obrażenie od ognia*;

- *логістичне забезпечення* (англ. – *logistic support*) – здійснення логістики; визначення потреб військовослужбовців та їх забезпечення; всі види робіт, пов'язані із рухом матеріальних ресурсів серед військовослужбовців. Польський відповідник – *wsparcie logistyczne*;

- *матеріально-технічні засоби* (англ. – *supplies*) — загальна назва майна, крім нерухомості, що необхідні збройним силам для забезпечення оборони країни чи здійснення військових операцій. Польський відповідник – *środki materialne i techniczne*;

- *морально-психологічний стан* (англ. – *morale*) — морально-психологічна здатність виконувати бойові завдання . Польський відповідник — *morale, bojowy duch*;

- *морська операція* (англ. – *maritime operation*) — військова операція, що здійснюється збройними силами на поверхні моря, над морем чи у підводному середовищі з метою виконання поставленого бойового завдання із застосуванням необхідної техніки, зброї та інших ресурсів. Польський відповідник – *operacja morska*;

- *національна безпека* (англ. – *national security*) — захист територіальної цілісності, суверенітету, державного укладу та інших важливих для держави аспектів від реальних чи потенційних загроз. Польський відповідник – *bezpieczeństwo narodowe*;

- *об'єднана підготовка* (англ. – *joint training*) — організований за певною схемою процес навчання військових двох чи більше різних родів військ або

представників різних країн із метою подальшого здійснення спільної військової діяльності чи обміну досвідом. Польський відповідник – *wspólne szkolenie*;

- *об'єднана розвідка* (англ. – *joint intelligence*) – система розвідки, що базується на узгодженій та інтегрованій діяльності органів розвідки двох або кількох країн чи родів військ. Польський відповідник – *wspólna inteligencja*;

- *оборонне планування* (англ. – *defence design*) – система стратегічного державного планування, організованого з метою здійснення оборонних чи превентивних безпекових заходів, стратегічного планування тощо. Польський відповідник – *planowanie obronne*;

- *оперативне планування* (англ. – *operations planning*) — комплекс заходів для визначення способів, шляхів, алгоритмів, термінів, документів, та інших необхідних аспектів військового планування, залежно від мети діяльності. Польський відповідник – *planowanie operacyjne*;

- *орган військового управління* (англ.- *command*) — керівництво першого роду чи виду військ; орган управління військовослужбовцями. Польський відповідник – *organ administracji wojskowej, komenda*;

- *оцінювання спроможностей* (англ. – *capabilities-based assessment*) — аналітичний моніторинг, який проводиться із метою аналізу поточного стану певної царини військової справи, вияву та усунення недоліків, розробки перспектив. Польський відповідник – *ocena umiejętności*;

- *перегрупування військ* (англ. – *regrouping*) — план організації й переміщення військ із метою нарощення бойової сили задля здійснення військової операції, відновлення боєздатності тощо. Польський відповідник – *przegrupowanie wojsk*;

- *персонал* (англ. – *personnel*) — певна кількість фізичних осіб, які виконують військові завдання з метою оборони, захисту цілісності й суверенітету держави; військовослужбовці, працівники збройних сил, резервісти тощо. Польський відповідник — *personel*;

- *повітряна операція* (англ. – *air operation*) — узгоджені і взаємопов'язані за метою, завданнями та часом військові дії у повітряному просторі для

виконання завдань протиповітряної оборони або нападу. Польський відповідник – *działanie powietrzne*;

- *предмет постачання* (англ. – *controlled item*) — майно збройних сил, крім нерухомості. Польський відповідник – *przedmiot dostawy*;

- *психологічна підтримка* (англ. – *psychological gude*) — певна система соціальних, психологічних, педагогічних методів допомоги особі, котра зазнала певного негативного морального впливу або з метою оптимізації психоемоційного стану. Польський відповідник – *wsparcie psychologiczne*;

- *психотравматична ситуація* (англ. — *operational stressors*) — критична чи екстремальна ситуація / подія, яка надзвичайно негативно впливає на особистість і вимагає подальшої довгострокової реабілітації. Польський відповідник – *sytuacja psychotraumatyczna*;

- *система управління* (англ. – *control and command system*) — функціонально і структурно пов'язані між собою підсистеми / елементи для управління, збору інформації, зв'язку та автоматизації роботи збройних сил. Польський відповідник – *system zarządzania*;

- *система цивільно-військового співробітництва* (англ. – *civil-military cooperation*) — сукупність усіх учасників збройних сил та інших структур із метою спільного виконання бойового завдання, здійснення оборонних заходів тощо. Польський відповідник – *system współpracy cywilno-wojskowej*;

- *стратегія* (англ. – *strategy*) – алгоритм визначених дій, чітко обумовлений та визначений для досягнення певної мети. Польський відповідник — *strategia*;

- *стратегія воєнної безпеки* (англ. – *national security strategy*) — система поглядів на питання військової безпеки, конфліктів, їх виникнення, оборони та захисту суверенітету й незалежності держави, територіальної цілісності. Польський відповідник – *militarna strategia bezpieczeństwa*;

- *територіальна оборона* (англ. – *homeland defence*) — система заходів, що здійснюються з метою контролю кордону держави, контролю органів державного / військового управління, участі в операціях збройних сил.

Польський відповідник – *obrona terytorialna*.

II група — окремі лексеми, лексичне наповнення яких залежить від контексту:

- *тривога* (англ. – *alarm*) – занепокоєння, збентеження, що викликані побоюванням, страхом перед війною, передчуттям небезпечної ситуації.

Польський відповідник — *alarm*. Види тривоги:

- бойова тривога – *bojowy alarm*,
- хімічна тривога – *chemiczny alarm*,
- навчальна тривога – *ćwiczebny alarm*,
- повітряна тривога — *powietrzny alarm*;

- *боєприпаси / набої* (англ. – *ammunition*) – запаси снарядів, набоїв та інших допоміжних засобів для вогнепальної чи іншої зброї. Польський відповідник — *amunicja*:

- артилерійські боєприпаси – *artyleryjska amunicja*,
- ядерні боєприпаси – *jądrowa amunicja*,
- авіаційні боєприпаси – *lotnicza amunicja*,
- стрілецькі боєприпаси – *strzelecka amunicja*,
- боєприпаси для хаймарса (чи іншої зброї) – *amunicja dla highmarów*;

- *артилерія* (англ. – *artillery*) – вогнепальна зброя (різних видів та конструкцій), яка вражає ворога на великій відстані. Польський відповідник — *artyleria*. Види артилерії:

- армійська артилерія – *armijna artyleria*,
- батальйонна артилерія — *batalionowa artyleria*,
- важка артилерія – *ciężka artyleria*,
- далекобійна артилерія – *dalekosiężna artyleria*,
- артилерія головного калібру — *artyleria głównego kalibra*,
- корпусна артилерія – *korpusna artyleria*,
- ствольна артилерія – *lufowa artyleria*,
- корабельна артилерія – *okętowa artyleria*,

- протитанкова артилерія – przeciwpancerna artyleria,
- придана артилерія – przydzielona artyleria,
- реактивна артилерія – rakietowa artyleria,
- самохідна артилерія — samobieżna artyleria;

- батальйон (англ. – *battalion*) – військовий підрозділ, який складається з кількох рот. Польський відповідник — *batalion*:

- інженерний батальйон — inżynieryjny batalion,
- зв'язку — łączności batalion,
- медико-санітарний батальйон — medyczno-sanitarny batalion,
- батальйон морської піхоти – batalion piechoty morskiej,
- батальйон механізованої піхоти — batalion piechoty zmechanizowanej,
- повітряно-десантний батальйон – powietrzno-desantowy batalion,
- батальйон розмінування — batalion rozminowania,
- розвідувальний батальйон – rozpoznawczy batalion,
- автомобільний батальйон – samochodowy batalion,
- саперний батальйон — batalion saperów,
- парашутно-десантний батальйон – spadochronowo-desantowy batalion;
- бомба (англ. – *bomb*) – розривний снаряд, який начинений вибухівкою.

Польський відповідник — *bomba*. Найбільш популярні сполучення:

- фугасна бомба — burząca bomba,
- глибинна бомба – głębinowa bomba,
- авіаційна бомба — lotnicza bomba,
- напалмова бомба — napalmowa bomba,
- осколкова бомба – odłamkowa bomba,
- освітлювальна бомба – oświetlająca bomba,
- протитанкова бомба — przeciwpancerna bomba,
- термоядерна бомба — termojądrowa bomba,
- воднева бомба – wodorodowa bomba,
- запальна бомба — zapalająca bomba;

- зброя (англ. – *weapon*) — певне знаряддя, яким користуються для нападу чи для оборони. Польський відповідник — *broń*. Уживання:

- холодна зброя — *biała broń*,
- зброя для самооборони — *do samoobrony broń*,
- штатна зброя — *etatowa broń*,
- зброя масового ураження — *masowego rażenia broń*,
- зброя вогнепальна — *palna broń*,
- колективна зброя — *zespołowa broń*;

- *танк* (англ. – *tank*) – броньована всюдихідна машина для здійснення бойових дій, озброєна, як правило, гарматою або кулеметами, встановленими вгорі на башті, яка обертається. Польський відповідник — *czołg*. Різновиди танків:

- легкий танк – *lekki czołg*,
- вогнеметний танк – *czołg-miotacz ognia*,
- танк-мостоукладник – *mostowy czołg*,
- танк — амфібія — *czołg-pływający*,
- танк тягач - *czołg-ciągnik*;

- *дивізіон* (англ. – *division*) – організаційно-адміністративний та тактичний підрозділ в складі сухопутних військ. Польський відповідник — *dywizjon*. Змістове наповнення залежить від виду:

- артилерійський дивізіон – *dywizjon artylerii*,
- дивізіон торпедних катерів – *dywizjon kutrów torpedowych*,
- ракетний дивізіон – *rakietowy dywizjon*;

- *граната* (англ. – *grenade*) – невеликий розривний артилерійський снаряд, призначений для метання рукою та, як правило, наповнений вибухівкою. Польський відповідник — *granat*. Різновиди:

- хімічна граната – *chemiczny granat*,
- навчально-бойова граната — *ćwiczebnorbojowy granat*,
- мінометна граната — *moździerzowy granat*,

- осколково-фугасна граната — odłamkowo-burzący granat,
- протитанкова граната — przeciwpancerny granat,
- ручна граната — ręczny granat;

- *частина* (англ. — *base / organization*) — окрема одиниця військового устрою, яка відділяється від загальної складу збройних сил. Польський відповідник — *jednostka*:

- військова частина — wojskowa jednostka,
- бойова частина — bojowa jednostka,
- частина боєкомплекту — jednostka ognia,
- загальновійськова частина — ogólnowojskowa jednostka,
- окрема частина — samodzielna jednostka,
- частина саперів — saperska jednostka,
- інженерна частина — inżynieryjna jednostka,
- частина підтримки — wspierająca jednostka;

- *авіація* (англ. *aviation*) — множина літаків / літальних апаратів або повітряний флот. Польський відповідник — *lotnictwo*. Види:

- бомбардувальна авіація — bombowe lotnictwo,
- дальня авіація — dalekiego zasięgu lotnictwo,
- винищувальна авіація — myśliwskie lotnictwo,
- реактивна авіація — odrzutowe lotnictwo,
- допоміжна авіація — pomocnicze lotnictwo,
- розвідувальна авіація — rozpoznawcze lotnictwo,
- транспортна авіація — transportowe lotnictwo,
- військова авіація — wojskowe lotnictwo;

- *смуга* (англ. *zone / strip*) — довга, зазвичай обмежена частина певного простору, поверхні, яка виділяється чимось серед множини інших, подібних. Польський відповідник — *pas*:

- смуга бойових дій — pas działań bojowych,
- смуга перешкод — pas przeszkód,

- рятувальна смуга — ratunkowy pas,
- злітно-посадкова смуга — startowy pas;

- *план* (англ. — *plan*) — задум, проект, який передбачає хід, розвиток певного аспекту; текст або документ з викладом підготованого задуму, проекту.

Польський відповідник — *plan*:

план мобілізації — plan mobilizacyjny,
 план рекогносцировки — plan rekonesansu,
 план розвідки — plan rozpoznania,
 план взаємодії — plan współdziałania,
 план бойового забезпечення — plan zabezpieczenia bojowego,
 план тилового забезпечення — plan zabezpieczenia logistycznego;

- *взвод* (англ. — *platoon*) — структурна одиниця, військовий підрозділ, як правило, невеликий за особовим складом. Польський відповідник — *pluton*.

Лексичне значення визначається у словосполученнях, наприклад:

- танковий взвод — pluton czołgów,
- взвод зв'язку — pluton łączności,
- мінометний взвод — moździerz pluton,
- взвод техобслуговування — pluton obsługi technicznej;

- *снаряд, патрон* (англ. — *projectile, cartridge*) — куля чи дріб з порохом або іншим зарядом, капсуль із запальником, що з'єднані гільзою в одне ціле.

Польський відповідник — *rocisk*. Найбільш часто вживається із такими лексемами:

- фугасний патрон — burzący cartridge,
- пристрілювальний патрон — do wstrzeliwania cartridge,
- димовий патрон — dymny cartridge,
- кумулятивний патрон — kumulacyjny cartridge,
- осколковий патрон — odłamkowy cartridge,
- реактивний патрон — odrzutowy cartridge,
- освітлювальний патрон — oświetlający cartridge,

- підкаліберний патрон — *podkalibrowy cartridge*,
- агітаційний патрон — *propagandowy cartridge*,
- бризантний патрон — *przeciwbetonowy cartridge*,
- трасерний патрон — *smugowy cartridge*,
- запалювальний патрон — *zapalający cartridge*;

- *підготовка* (англ. — *preparation*) – запас навичок, знань, досвід тощо, що набутий у процесі навчання та планування для здійснення наступної військової діяльності. Польський відповідник — *przygotowanie*:

- артилерійська підготовка — *artyleryjskie przygotowanie*,
- підготовка вихідних даних — *przygotowanie danych wyjściowych*,
- парашутна підготовка — *spadochronowe przygotowanie*,
- попередня підготовка — *wstępne przygotowanie*,
- підготовка атаки — *ataku przygotowanie*;

- *пункт, точка, центр* (англ. — *point, post*) – конкретне місце в просторі, на поверхні землі. Польський відповідник — *punkt*:

- точка прицілювання — *celowania punkt*,
- командний пункт — *punkt dowodzenia*,
- пункт управління — *punkt zarządzania*,
- пункт технічного контролю — *punkt kontroli technicznej*,
- пункт спостереження — *obserwacyjny punkt*,
- пункт технічного обслуговування — *punkt obsługi technicznej*,
- трансляційний пункт — *przekąźnikowy punkt*,
- пункт регулювання руху — *punkt regulacji ruchu*,
- пункт забезпечення — *zaopatrzenia punkt*;

- *ракета* (англ. — *missile*) – снаряд, що наповнений піротехнічною сумішшю та при запуску злітає високо в повітря й використовується з метою ведення бойових дій та завдання шкоди. Польський відповідник — *rakieta*:

- ракета ближнього радіусу дії — *rakieta bliskiego zasięgu*,
- ракета дальнього радіусу дії — *rakieta dalekiego zasięgu*,

- ракета одноступенева — *rakieta jednostopniowa*,
- ракета (не)керована — *rakieta (nie)kierowana*,
- ракета класу “корабель-земля” — *rakieta klasy “okręt-ziemia”*,
- ракета класу “повітря-повітря” — *rakieta klasy “powietrze-powietrze”*,
- ракета класу “повітря- земля” — *rakieta klasy “powietrze-ziemia”*,
- ракета класу “земля-повітря” — *rakieta klasy “ziemia-powietrze”*,
- ракета класу “земля-земля” — *rakieta klasy “ziemia-ziemia”*,
- ракета на рідкому пальному — *rakieta na paliwie ciekłym*,
- ракета на твердому пальному — *rakieta na paliwie stałym*,
- зенітна ракета — *rakieta przeciwlotnicza*,
- протитанкова ракета — *rakieta przeciwpancerna*,
- самонавідна ракета — *samonaprowadzająca się rakieta*,
- крилата ракета— *skrzydlata rakieta*,
- багатоступенева ракета — *wielostopniowa rakieta*;
- *розвідка* (англ. – *intelligence*) — певне дослідження із метою здобуття

відомостей про ворога. Польський відповідник — *rozpoznanie*:

- хімічна розвідка — *chemiczne rozpoznanie*,
- глибока розвідка — *głębokie rozpoznanie*,
- інженерна розвідка — *inżynieryjne rozpoznanie*,
- інструментальна розвідка — *pomiarowe rozpoznanie*,
- розвідка “свій-чужий” — *“swój-obcy” rozpoznanie*,
- розвідка місцевості — *rozpoznanie terenu*,
- розвідка боєм— *rozpoznanie walką*;

- *автомашина* (англ.- *automobile*) — самохідний апарат, що має двигун внутрішнього згоряння і використовується для перевезення військовослужбовців, боєприпасів тощо по дорогах. Польський відповідник — *samochód*. Найбільш популярні сполучення:

- вантажна *автомашина* — *ciężarowy samochód*,
- дегазаційна *автомашина* — *degazacyjny samochód*,

- командно-штабна *автомашина* — dowodczo-sztabowy samochód,
- чергова *автомашина* — dyżurny samochód,
- гусенична *автомашина* — gąsienicowy samochód,
- колісна *автомашина* — kołowy samochód,
- легкова *автомашина* — osobowy samochód,
- плаваюча *автомашина* — pływający samochód,
- *автомашина* -всюдихід — terenowy samochód;
- літак (англ. — *plane*) — літальний апарат з двигуном та нерухомими крилами.

Польський відповідник — *samolot*. Найбільш часті сполучення:

- літак-винищувач — myśliwski samolot,
- нерозпізнаний літак — nierozpoznany samolot,
- реактивний літак — odrzutowy samolot,
- навчальний літак — szkolno-treningowy samolot;

- техніка, обладнання (англ. — *equipment*) – механізми, прилади, пристрої тощо, необхідні для здійснення військових завдань. Польський відповідник — sprzęt:

- бойова техніка — bojowy sprzęt,
- штатна техніка — etatowy sprzęt,
- радіообладнання — radiowy sprzęt,
- пошкоджена техніка — uszkodzony sprzęt,
- трофейна техніка — zdobyczny sprzęt.

III група — окремі лексеми, семантичний обсяг яких не залежить від контексту:

українська лексема	англійська лексема	польський відповідник	значення
військова справа, військовий	warfare	żołnierstwo	все, що пов'язано із війною
піхота	infantry	piechota	рід військ, що діє у так званому

			пішому строю
людські ресурси	manpower	zasoby ludzkie	персональний склад чого-небудь (приміром, збройних сил)
воєнний стан	martial law	stan wojenny	особлива ситуація у державі, коли всі сфери перебувають у повній бойовій готовності та на території ведуться бойові або країна бере участь у таких діях
захист	defense	ochrona	заступництво, охорона
жертви	casualties	ofiary	той, хто загинув, або отримав поранення від ведення бойових дій (переважно цивільна особа)
найманці	mercenaries	najemnicy	Офіцер чи солдат найманої армії
повна поразка	utter defeat	szach mat	цілковите виведення війська зі стану боєздатності, розгром
ліквідація	elimination	likwidacja	припинення існування
комендантська година	curfew	godzina policyjna	певний час у який перебування на вулиці та у громадських

			місцях обмежено
обстріли	shelling	ostrzał	тривала стрільба ворогом із чого-небудь
бомбосховище, безпечне місце	(bomb) shelter	schronienie	місце спеціального призначення для укриття від військових дій
джавелін	javelin	javelin	вид зброї
байрактар	bayraktar	bayraktar	вид зброї
зенітно-ракетний комплекс	surface-to-air missile	kompleks rakiet przeciwlotniczych	вид військової техніки
протитанковий ракетний комплекс	anti-tank missile system	kompleks rakiet przeciwpancernych	вид військової техніки
ППО	air defence system	systemu obrony powietrznej	система протиповітряної оборони
дрон	drone	warkot	вид військового обладнання
шолом	helmet	kask	спеціальний головний убір, як правило, металевий для захисту голови
тепловізор	thermal imager	kamera termowizyjna	вид військового обладнання
санкції	sanctions	sankcje	заходи покарання або впливу за певні порушення
донат	donate	darowanie	у військовому контексті —

			волонтерське пожертвування на збройні сили
--	--	--	--

У процесі досліджень, пов'язаних із концептуалізацією військових лексем та їх роллю у загальній лексичній системі, аналізом їх лексичного наповнення та перекладу, було простежено взаємозв'язок між такими двома аспектами: каналом, тобто модальністю сприйняття номена і підбором засобів мови для його вираження.

У ході дослідження було виокремлено три групи лексем :

- перша — вирази або словосполучення, сенс яких характеризується їх безпосереднім значенням: *аналіз проведених дій, бойова підготовка, військова взаємосумісність*.

- друга — окремі лексеми, зміст залежить від контексту: *артилерії: армійська артилерія, батальйонна артилерія, важка артилерія, далекобійна артилерія, артилерія головного калібру, корпусна артилерія, ствольна артилерія, корабельна артилерія, протитанкова артилерія* тощо.

- третя — окремі лексеми, семантичний обсяг яких не залежить від контексту або ж контекст не впливає значною мірою на їх функціонування і семантичне наповнення: *дрон, шолом, тепловізор, санкції, найманці, повна поразка*.

Парадигма засобів передавання певних назв, явищ чи об'єктів у військовій лексиці, в окремих випадках простежується навіть розширення лексеми іншою лексемою для її введення у військовий комунікативних дискурс (наприклад — *план — план бойового забезпечення, пункт — командний пункт, стан — військовий стан*). Таким чином, смислове наповнення напряду залежить від коливання значення.

Український військовий дискурс із точки зору лінгвістики залежить від впливу інших мов, оскільки більшість сучасних номенів на позначення

важливих об'єктів є запозиченими із інших мов. Під час аналізу таких лексем було виявлено кілька основних тенденцій, констатувати які стало можливим завдяки тому, що наукова розвідка має комплексно-порівняльний характер (із залученням підбору слів-відповідників польської мови):

- збереження первісної форми, яке доволі часто відбувається із максимальним наближенням до мови-основи (англ. *plan* – пол. *plan* – укр. *план*, англ. *division* – пол. *dywizjon* – укр. *дивізіон*);

- білінгвальна схожість (англо-українська: укр. *авіація* – англ. *aviation*, англо-польська: укр. *взвод* – англ. *platoon* – пол. *pluton*) польсько-українська: укр. *пункт* – англ. *point* – пол. *Punkt*);

- підбір відповідників або історична заміна запозиченого терміна іншим – відсутність будь-якої схожості: укр. *смуга* – англ. *zone / strip* – пол. *pas*.

Загалом, проаналізовані лексичні одиниці дають змогу виділити основні функції військової лексики:

- *точність та чіткість комунікації*

Військова лексика дозволяє точно та чітко виражати поняття, пов'язані з аспектами військової справи. Це особливо важливо в умовах, де непорозуміння може призвести до серйозних наслідків. Зокрема, у військовому жаргоні використовуються специфічні терміни, які мають конкретні визначення, забезпечуючи точність в обміні інформацією;

- *створення внутрішнього спілкування*

Військова лексика допомагає військовим створювати внутрішній жаргон, який є своєрідною мовою спілкування в армії. Це сприяє формуванню спільності та внутрішнього патріотизму, підсилює зв'язки між військовослужбовцями та полегшує їхню внутрішню взаємодію;

- *вираження військової культури*

Військова лексика є важливою складовою культури військових сил. Вона відображає особливості та цінності, що існують в армійському оточенні. Використання військової лексики в письмовому та усному вираженні є способом підтримувати військову традицію та самоідентифікацію

військовослужбовців;

- створення атмосфери безпеки та дисципліни

Військова лексика також відіграє роль у створенні атмосфери дисципліни та безпеки. Зазначення чітких інструкцій, використання військових команд, аббревіатур та спеціальних термінів сприяє ефективному управлінню та виконанню завдань;

- використання в мовленні та письмі

Військова лексика активно використовується у військових командних структурах, у документах, інструкціях та звітах. Вона сприяє уніфікації мовлення та писемності в армійському середовищі.

Практика військового перекладу в період повномасштабної війни немислима без глибокого знання теоретичних засад та осмислення нюансів процесу перекладання військового соціолекту чи термінології. Розуміння суті процесу перекладання дає можливість перекладачеві перш за все оволодіти методикою пошуків адекватних еквівалентів чи відповідників, визначає індивідуальний підхід до процесу перекладу, дозволяє з точки зору прагматики підходити до вирішення практичних завдань, тобто більш раціонально здійснювати переклад, відповідно, заощаджуючи час і перекладача, і комунікантів⁸⁸.

Один з відомих вчених, хто досліджував переклад військового соціолекту, А. Судзиловський стверджує, що найбільш вагомим для перекладу лексики досліджуваного типу є не приватне, а загальне функціонально-стилістичне узгодження у певному лінгвістичному аспекті. При цьому маємо пам'ятати, що ті ідентичні типи стилів мови в українській та будь-якій іноземній мовах мають різні правила та норми. Приміром, військово-публіцистичний стиль української мови з погляду лексичних характеристик має деякі особливості, зокрема, у переважанні відносно невеликої кількості емоційно забарвлених елементів в

⁸⁸ Яриновська К. Т., Башманівський О. Л., Вигівський В. Л. Особливості перекладу військових жаргонізмів на позначення військової техніки та озброєння з української мови на англійську за допомогою машинного перекладу. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки. 2023. Вип. 2 (100). С. 298-306.

українському військовому соціолекті⁸⁹. Тому перекладачеві не обов'язково намагатися перекласти кожную лексему й абсолютно достовірно передати емоційно-оцінне забарвлення фрази чи тексту.

Дотримання формальних відповідностей при перекладі українською, англійською чи будь-якою іноземною мовою унеможливорює створення правильної відповідності у стилістиці, а навпаки, призводить до руйнації. Тому перекладач ні в якому разі не має прагнути перекласти зі повною точністю кожне слово, абсолютно чітко передати його стилістичне і емоційне забарвлення, оскільки кінцевий оптимальний результат не буде можливим через суперечність правилам і нормам досліджуваного виду (підвиду) стилю в мові, на яку перекладається текст⁹⁰.

Отже, характерною особливістю військового комунікативного дискурсу є вживання різних зразків військової лексики із типовою та нетиповою структурою. Застосування такого штибу слів впливає на чіткість та ефективність спілкування військових, допомагає розкрити зміст окреслюваної проблеми, підсилює коректність і точність висловлення.

Література

1. Балабін В. В. Основи військового перекладу (англійська мова) : підруч. для курсантів (студ.) вищих навч. закл. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Військ. ін-т. Київ : Логос, 2008. 587 с.
2. Балабін В. В. Професійна компетентність військового перекладача. *Мовні та концептуальні картини світу* : зб. наук. пр. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філології. 2002. № 7. С. 20–23.
3. Бєлова А. Д. Лексична семантика і міжкультурні стереотипи . *Мовні і концептуальні картини світу* : зб. наук. пр. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т філології. 2002. № 7. С. 43–48.
4. Бондаренко Л. М. Відтворення персональності в текстах франкомовного військового дискурсу та їх перекладі . *Мовні і концептуальні картини світу* : зб. наук. пр. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. Вип. 50 (Ч. 2). С. 75–80.

⁸⁹ Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ: Вища школа, 1999. 207 с.

⁹⁰ Яриновська К. Т., Башманівський О. Л., Вигівський В. Л. Особливості перекладу військових жаргонізмів на позначення військової техніки та озброєння з української мови на англійську за допомогою машинного перекладу. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки. 2023. Вип. 2 (100). С. 298-306.

5. Бондаренко Л. М. Термінологічні особливості дипломатичних документів франкомовного військового дискурсу та їх відтворення у перекладі . *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія* : зб. наук. пр. Одеса, 2014. Вип. 13 (Т. 2). С. 66 -71.
6. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ: Вища школа, 1999. 207 с.
7. Кияк Т. Перекладознавчі та термінологічні проблеми фахових мов . *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна*. 2007. № 772. С. 7–11.
8. Козяровська Т. Військова лексика в арабській мові. Курсова робота з арабської філології. К, 2023. URL: <http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/4269/%d0%9a%d0%be%d0%b7%d1%8f%d1%80%d0%be%d0%b2%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0.%20%d0%9f%d0%b0%d1%80%2017-19..pdf?sequence=1&isAllowed=y> дата звернення: 24.02.2025).
9. Литовченко І. О. Динамічні процеси у військовій лексиці української мови (назви зброї, амуніції, споруд): монографія / за ред. проф. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: Вид-во Р. А. Козлов, 2016. 206 с.
10. Словник військових термінів та скорочень (аббревіатур). Воєнно-наукове управління Генерального штабу Збройних сил України, 2020. 52 с.
11. Туровська Л. Історичне термінознавство в Україні кінця XX – початку XXI ст. *Українська мова*. 2012. № 2. С. 67–79.
12. Фролова І. Є. Система основних понять прагматичного аналізу. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна*. 2006. № 726. С. 83–87.
13. Яриновська К. Т., Башманівський О. Л., Вигівський В. Л. Особливості перекладу військових жаргонізмів на позначення військової техніки та озброєння з української мови на англійську за допомогою машинного перекладу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2023. Вип. 2 (100). С. 298–306.
14. Ballmer T. T. Context change and its consequences for a theory of natural language. Possibilities and limitations of pragmatics. Amsterdam, Phil: John Benjamins, 1981. P. 17–55.

Розділ 2.

ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА

Олексій БАШМАНІВСЬКИЙ,

директор навчально-наукового інституту філології та журналістики ЖДУ, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри слов'янської і германської філології та перекладу

e-mail: Bashmanivskiy-O@zu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-4898-7070>

ІСТОРІЯ РОЗРОБКИ І ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМ МАШИННОГО ПЕРЕКЛАДУ У ХХ СТОЛІТТІ

Сучасні системи машинного перекладу, такі як Google Translate, або Microsoft Translator використовують елементи штучного інтелекту та нейромережі для покращення точності перекладу. Такі системи надають можливість перекладати тексти десятками мов, що робить їх незамінними в сучасному світі глобалізації, що стрімко зростає. Проте ці системи є глибокою еволюцією таких систем як Georgetown-IBM, ALPAC, Systran, Logos та багато інших, які створили підґрунтя для сучасних програмних продуктів і, загалом, є предметом нашого дослідження.

З появою перших комп'ютерів виникла ідея з використання цього пристрою для перекладу текстів на різні мови світу. Враховуючи військові розробки та наявне обладнання для шифрування та дешифрування, це здавалося цілком реалістичним із самого початку. Перші дослідження розпочалися в 1950-х роках, проте спільнота перекладачів сприйняла цю новину досить вороже і вже у 1951 році в звіті ЮНЕСКО про це було зазначено Й. Е. Хольмстрьомом. Він вважав, що машинний переклад (МП) «вийде гіршим, ніж його міг би зробити

найгірший перекладач у світі, тому що переклад – це мистецтво, яке на кожному кроці передбачає особистий вибір між різними альтернативами - не просто прямі заміни наборів символів, а й вибір цінностей, який залежить від освіти та особистості перекладача»⁹¹. Його коментарі передували першій демонстрації невеликого прототипу автоматизованої системи і були засновані на недостовірній інформації. Тим не менш, подібні коментарі повторювалися перекладачами знову і знову протягом майже семи – десяти років, і, очевидно, вони будуть знову повторюватись у наступні десятиліття.

Проте безсумнівно – комп'ютерні системи перекладу не є конкурентами перекладачів-людей, а радше інструментами, які підвищують продуктивність технічного перекладу, або надають інструментарій для перекладу тексту. У цьому контексті ми повинні розрізняти види автоматизованого перекладу:

- машинний переклад (МП), який має на меті здійснити весь процес перекладу цілком, але результат цього перекладу завжди необхідно правити;
- комп'ютерні засоби для перекладачів (засоби перекладу), які підтримують діяльність професійного перекладача, спрощують її певною мірою;
- системи перекладу для користувачів, які не є перекладачами, а просто які шукають шляхи для полегшення розуміння іншомовного тексту⁹².

Здійснюючи будь-який загальний огляд розвитку та використання систем машинного перекладу (МП) та інструментів перекладу, важливо виділити чотири основні типи попиту на переклад. Перший і традиційний – це попит на переклади такої якості, яку зазвичай очікують від професійних перекладачів, тобто переклади, які можна опублікувати (фактично ідеальний варіант перекладу). Другий різновид – це переклади дещо нижчого рівня якості (особливо за стилем), які призначені для користувачів, що хочуть дізнатися основний зміст конкретного документа якомога швидше. Третій тип попиту – це переклад, що стосується учасників спілкування (телефонний дзвінок або листування). Четвертий тип попиту застосування – переклад у багатомовних

⁹¹ Arnold D. Machine Translation: An Introductory Guide. London: NCC Blackwell, 1994. 240 p.

⁹² Nirenburg S. Progress in Machine Translation. Amsterdam: IOS Press, 1992. 223 p.

системах пошуку інформації, вилучення інформації, доступ до бази даних тощо⁹³.

Перший тип перекладу демонструє використання МП з ціллю розповсюдження програмного продукту, який можемо вважати еталонним. Незважаючи на те, що системи машинного перекладу певною мірою еволюціонували з моменту їх розробки (у 1960-х роках), проте вихідні дані, створені системами МР, завжди потребують перегляду, або редагування перекладачами для досягнення необхідної якості. У деяких випадках такі редакції можуть бути суттєвими, тому система МР створює «орієнтовний» переклад. Крім того, ви можете використовувати інші програми коригування тексту, щоб організувати уведений текст у структури речень, щоб система МР не створювала помилок, які потребують виправлення. Деякі системи МР призначені для роботи з дуже обмеженим діапазоном текстового вмісту та мовних стилів, тому вони можуть вимагати незначної підготовки або модифікації тексту⁹⁴.

В останні роки використання систем МП з ціллю реалізації програмного продукту було доповнено розробками певного інструментарію перекладу – термінологічних баз даних і пам'яті перекладів, інтегрованих у процеси створення та реалізації. Ці робочі програми більш привабливі для перекладачів: у системах МП перекладачі вважають себе «помічниками» машин, вони редагують, виправляють або повторно перекладають вихідні дані з комп'ютера; вони контролюють комп'ютерні засоби, які можуть прийняти, або відкинути за своїм бажанням⁹⁵.

Другий тип перекладу – використання МП як допоміжного продукту системи. Оскільки системи МП не продукували, і досі ще не можуть виробити високоякісний переклад, то деякі користувачі виявили, що можуть знайти те, що

⁹³ Chandioux J. and Grimaila A. 'Specialized' machine translation. *AMTA*. 1996. P. 206–211.

⁹⁴ Elliston J.S.G. Computer-aided translation – a business viewpoint. *Translating and the Computer: proceedings of a seminar, London, 14th November 1978*. Amsterdam: North-Holland, 1978. P. 149–158.

⁹⁵ Андрієнко Л. О. Проблеми розвитку машинного перекладу на сучасному етапі. *Гуманітарний вісник. серія: іноземна філологія*. Черкаси: ЧДТУ, 2005. С. 348–351.

їм потрібно знати навіть з невідредагованого тексту – вони хочуть мати хоча б якийсь переклад, навіть якщо він неякісний, ніж взагалі не мати розуміння про зміст тексту і в результаті на ринку з'явилися дешеві програмні продукти цього типу МП, які швидко і суттєво зростають⁹⁶.

З третім типом МП ситуація швидко змінюється: попит на переклади електронних текстів в Інтернеті, таких як веб-сторінки, електронна пошта й різного виду чати стрімко розвивається у цьому контексті про залучення «людського перекладу» не може бути й мови – потрібна феноменальна швидкість у перекладі. Потреба в негайному перекладі полягає в тому, щоб передати основний зміст повідомлень, незважаючи на складний вхідний текст. З'ясувалося, що системи МП відіграють велику роль, оскільки вони можуть працювати віртуально (онлайн), або у режимі реального часу, тому і не було заперечень проти неминучої низької якості. Інший напрям – це розробка систем усного мовного перекладу, наприклад в телефонних розмовах і в ділових переговорах дистанційного формату на різних платформах. Проблеми інтеграції розпізнавання мовлення та автоматичного перекладу, очевидно, є серйозними, але прогрес все ж є, і у майбутньому, можливо, ми зможемо отримати онлайн-систем МТ для перекладу мовлення в дуже обмежених доменах⁹⁷.

Четвертий тип МП виступає як компонент систем доступу до інформації – свого роду інтеграція програмного забезпечення для перекладу у:

- системах для пошуку та вилучення повних текстів документів із баз даних (як правило, електронні версії журнальних статей з науки, медицини та технології), або для пошуку бібліографічної інформації;
- системах вилучення інформації (наприклад, відомостей про продукт) з текстів, зокрема з газетних повідомлень;
- системах узагальнення текстів;
- системах для опитування нетекстових баз даних.

⁹⁶ Башманівський О. Л. Проблеми автоматизованого перекладу ділової кореспонденції за допомогою вільних програмних продуктів. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2016. Вип. 2. С. 79–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cdk_2016_2_8 (дата звернення: 12.12.2024).

⁹⁷ Nirenburg S. Progress in Machine Translation. Amsterdam: IOS Press, 1992. 223 p.

Нині ця сфера перебуває в центрі уваги багатьох світових досліджень, які мають на меті розширити доступ до джерел даних та інформації, незалежно від мови джерела⁹⁸.

Системи автоматизованого перекладу розроблялися впродовж 50-х років і фактично з моменту винайдення електронного комп'ютера велися дослідження щодо їх застосування для письмового перекладу. Протягом багатьох років системи базувалися, в основному, на прямому перекладі через двомовні словники з відносно невеликим детальним аналізом синтаксичних структур. Однак до 1980-х років досягнення в комп'ютерній лінгвістиці дозволили застосувати набагато складніші підходи, тому ряд систем прийняли «непрямий підхід» до завдання перекладу. У цих системах тексти вихідної мови розподіляються для аналізу на абстрактні репрезентації, залучаючи послідовні програми для визначення структури слова (морфології) і структури речень (синтаксису), а також для вирішення проблем неоднозначності (семантика). До останнього входять програми-компоненти, роль яких розрізняти омоніми і розпізнавати правильні семантичні кореляції. Абстрактні уявлення мають бути однозначними та забезпечувати основу для створення текстів однією, або кількома цільовими мовами. Фактично, було два основних «непрямих» підходи: в одному абстрактне представлення розроблено як свого роду незалежний від мови «інтерлінгва», який потенційно може служити посередником між великою кількістю природних мов. Тому переклад здійснюється на двох основних етапах: з мови оригіналу на інтерлінгву, та з інтерлінгви на мову перекладу. В іншому «непрямому підході» (насправді, більш поширеному) текст спочатку перетворюється в еквівалентне представлення для цільової мови. Таким чином, виділяють три основні етапи: аналіз вхідного тексту та перетворення в абстрактне вихідне представлення, передача в абстрактне цільове представлення та генерація на вихідну мову⁹⁹.

⁹⁸ Андрієнко Л. О. Проблеми розвитку машинного перекладу на сучасному етапі. *Гуманітарний вісник. серія: іноземна філологія*. Черкаси: ЧДТУ, 2005. С. 348–351.

⁹⁹ Міщенко А. Л. Машинний переклад у контексті сучасного науково-технічного перекладу. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Філологія*. 2013. № 73. С. 172–180.

Машинний переклад (МП) на початковому етапі свого виникнення, в другій половині XX століття, досліджувався не дуже активно. Це було зумовлене обмеженнями апаратного забезпечення, зокрема, недостатньою пам'яттю комп'ютерів та відсутністю сховища словників і текстів, а також недоступністю мов програмування високого рівня. Оскільки синтаксис був відносно занедбаною сферою лінгвістичного вивчення, а семантика практично ігнорувалася, то найперші дослідники знали, що будь-які системи, які вони могли б розробити, дадуть результати низької якості, і вони припускали, що люди-перекладачі залучатимуться як до попереднього редагування вхідних текстів, так і до постредагувального періоду, щоб зменшити проблеми неоднозначності, які розглядаються як вирішальні труднощі, вони також запропонували розробку систематизації мови і обмеження певними предметними областями¹⁰⁰. У цій атмосфері була розроблена перша демонстраційна платформа, яка стала результатом співпраці IBM та Джорджтаунського університету ще в 1954 році. На основі невеликого словникового запасу та ретельно відібраних текстів були створені переклади достатнього рівня. Таким чином, широка громадськість і потенційні спонсори досліджень МП були змушені повірити, що якісний результат від автоматизованих систем можна все ж таки досягти протягом кількох років. Надія була зміцнена появою значно покращеного комп'ютерного обладнання, перших мов програмування, і, перш за все, розробками синтаксичного аналізу на основі досліджень формальних граматик (наприклад, Н. Хомського та інших)¹⁰¹.

Упродовж наступного десятиліття дослідження МП зростали в амбіціях: поширилося припущення, що метою МП має бути розробка повністю автоматизованих систем, що забезпечують високоякісні переклади. Використання людської допомоги спочатку розглядалося як тимчасова

¹⁰⁰ Bian G. W., Chen H. H. Integrating query translation and document translation in a cross-language information retrieval system. *AMTA*. 1998. P. 250–265.

¹⁰¹ Pedtke T. R. U.S. government support and use of machine translation: current status. *MT Summit*. 1997. P. 3–13.

необхідність, тому акцент дослідження був зосереджений на пошуку теорій і методів для досягнення «ідеальних» перекладів. Звісно, саме це припущення викликало тривогу у професійних перекладачів, і це ще у 1960 році дуже стурбувало Бар-Хіллелема, який критикував поточні проекти МП за їхні досягнення нереальної мети «створити повністю автоматизований високоякісний машинний переклад»¹⁰².

Однак для більшості дослідників МП у 60-х роках усі розробки програмних продуктів були тимчасовими рішеннями конкретних проблем, які потребували значних виправлень. Дослідники продовжували перфекціоністську мету і практично не замислювалися над тим, як МП можна ефективно та економно використовувати на практиці, ще більшою шкодою було повне нехтування експертними оцінками професійних перекладачів, які (не дивно) стали ворожими до цих розробок – вони боялися, що втратять роботу, оскільки багато дослідників МП самі вважали це неминучим.

Прогрес у розробках автоматизованого перекладу був набагато повільнішим, ніж очікувалося, і вихід систем не продемонстрував жодних ознак прогресу. З такою відсутністю прогресу не було дивним, що в 1966 році комітет, створений спонсорами досліджень США – Консультативним комітетом з автоматичної обробки мов (ALPAC 1966) виявив, що МП зазнав невдачі у своїх власних цілях, оскільки не було повністю автоматизованих систем, здатних до якісного перекладу, і у найближчому майбутньому таких систем не планували створити. Уряд США також був переконаний, що потреби керівництва країни та військових США у російсько-англійському перекладі цілком задовольняються кадровими ресурсами¹⁰³.

Незважаючи на те що звіт ALPAC закрити багато проєктів МП у Сполучених Штатах та й у всьому світі, він не позбавив ідей з пошуку нових рішень. Подальша історія технології перекладу частково є історією того, як цей

¹⁰² Brace C., Vasconcellos M., Miller L. C. MT users and usage: Europe and the Americas. *MT News International* 12. 1995. P. 14–19.

¹⁰³ Pedtke T. R. U.S. government support and use of machine translation: current status. *MT Summit*. 1997. P. 3–13.

помилковий шлях ранніх років довелося виправляти. Нехтування професією перекладача було зрештою виправлено розробкою допоміжного інструментарію для професійного перекладача. Дослідження МП дедалі більше зосереджувалися на розробках реалістичних практичних систем, де участь людини на різних етапах процесу повністю визнавалася як невід'ємний компонент цього процесу.

З початку 1970-х років розвиток тривав у трьох основних напрямках: комп'ютерні інструменти для перекладачів, оперативні системи МП, що включають людську допомогу різними способами, і теоретичні дослідження щодо вдосконалення методів МП загалом.

Незважаючи на негативні висновки звіту ALPAC, системи продовжували розробляти як у США, так і в інших країнах, починаючи з 1970-х років. Зокрема, багатомовні спільноти Канади та Європи наголосили на нагальній потребі в різних напрямках виробництва перекладів, які виходять за межі можливостей професії. Було зрозуміло, що певна допомога з боку комп'ютерів була необхідністю і до кінця 1980-х років домінувала одна парадигма у використанні систем МП, а саме: система створювала великі обсяги погано перекладених текстів, які або використовувалися для безпосереднього засвоєння інформації, або передавалися на постредагування з метою отримання зрозумілих текстів. Як засіб підвищення якості багато організацій запровадили контроль над лексикою, структурою та стилем текстів перед введенням у процес перекладу; і саме таким чином Systran, Logos та інші подібні системи використовувалися і продовжують використовуватися багатонаціональними компаніями та іншими великими організаціями¹⁰⁴.

Усі комерційні та виробничі системи створювали переклади, які потребували редагування для досягнення якості остаточного тексту. Лише у тому випадку, коли «приблизний» переклад був прийнятний, можна було залишити вихідні дані систем МП без перегляду. Комерційні розробники систем

¹⁰⁴ Yang J. Lange E. SYSTRAN on AltaVista: a user study on real-time machine translation on the Internet. *AMTA*. 1998. P. 275–285.

МП наголошують клієнтам на тому, що МП не робить і не може виробляти ідеальні переклади – вони підкреслюють очевидну недосконалість результатів, хоча повністю визнають зобов'язання надавати відповідні засоби для форматування, уведення та перегляду текстів, а також підготовки їх до публікації у рамках повної обробки інформації від початкового створення до остаточного розповсюдження.

На сьогоднішній день визнано, що МП найкраще працює у певних для домену та контрольованих середовищах. У цьому відношенні першим успіхом у цій області став *Météo* – система для перекладу прогнозів погоди з англійської мови на французьку, яка використовується канадською службою мовлення з 1977 року¹⁰⁵.

Використання контрольованого перекладу було вперше застосовано наприкінці 1970-х компанією *Xerox* для впровадження системи *Systran*. Фактично, майже всі спроби реалізації систем МП є предметно-специфічними з тієї простої причини, що необхідні великі словники мають враховувати особливий словниковий запас тексту¹⁰⁶.

Зазначалося, що доцільніше проектувати системи для використання «контрольованої» мови. Кілька незалежних компаній за межами академічної дослідницької спільноти МП займалися цим останніми роками, наприклад, *Volmac*, також найбільшою сучасною розробкою є проект *Caterpillar*, заснований на дослідженнях Університету Карнегі-Меллона¹⁰⁷.

Коли з'явилися перші версії систем МП для персональних комп'ютерів на початку 80-х років вважалося, що вони будуть використовуватися приблизно так само, як і попередні, тобто для створення «чорнових» версій перекладів для «інформаційних цілей», або «чернетки перекладів» для подальшого доопрацювання. У обох випадках також припускалося, що основними

¹⁰⁵ Brace C., Vasconcellos M., Miller L. C. MT users and usage: Europe and the Americas. *MT News International* 12. 1995. P. 14–19.

¹⁰⁶ Yang J. Lange E. SYSTRAN on AltaVista: a user study on real-time machine translation on the Internet. *AMTA*. 1998. P. 275–285.

¹⁰⁷ Pedtke T. R. U.S. government support and use of machine translation: current status. *MT Summit*. 1997. P. 3–13.

одержувачами МП будуть перекладачі або принаймні люди з хорошими знаннями двох мов, а у випадку великих масштабів очікувалося, що більшість буде професійно підготовленими перекладачами.

До кінця 1980-х років були розроблені системи всіх цих типів, саме тому доцільно вважати, що всі існуючі комерційно доступні системи можна класифікувати на прямі, міжмовні та «трансферні». Найвідоміші системи МП насправді належать до типу «прямого перекладу», наприклад системи Systran, Logos і Fujitsu (Atlas). Однак, слід зазначити, що вони є вдосконаленими версіями цього типу. На відміну від своїх попередників, ці системи мають високу модульну конструкцію та легко змінюються та розширюються. Зокрема, система Systran, спочатку була розроблена для перекладу лише з російської на англійську, зараз доступна для великої кількості мовних пар: англійська з більшістю європейських мов (французька, німецька, італійська, іспанська, португальська), японська, корейська тощо. Розробки, які спочатку розраховувалися тільки на німецьку / англійську, тепер також доступні для інших мов: з англійської на французьку, німецьку, італійську та іспанську, а з німецької на французьку та італійську. З іншого боку, система Fujitsu ATLAS все ще обмежується перекладом між англійською та японською (в обох напрямках)¹⁰⁸.

Серед найважливіших розробок систем, які підтримувалися протягом більшої частини 1980-х років, були проекти компанії Siemens в Німеччині, розробки організацій GMS і LANT, які працювали за комплексною угодою. Але найвідомішими системами, що застосовували підхід «перенесення», були дослідницькі проекти Ariane GETA в Греноблі, проект МП, що датується 1960-ми роками, і Eurotra, що фінансувалася Комісією Європейських Співтовариств. Були сподівання, що Ariane GETA стане французькою національною системою, тому виникали плани включити її в робочу станцію перекладача для Eurolang, але зрештою нічого не вийшло. Що стосується Eurotra, то це, безсумнівно, була

¹⁰⁸ Senez D. Machine translation feasibility study at the European Commission. *EAMT Workshop*. 1996. P. 63–70.

одна з найскладніших систем, але після майже десятиліття залучення кількох сотень дослідників у більшості країн Західної Європи, вона не змогла створити робочу систему, яку потребували спонсори. Також була надія, що Eurotra врешті-решт замінить системи Systran, які комісія придбала та розробляла всередині країни. Наприкінці 1980-х японські урядові установи почали спонсорувати систему інтерлінгви для азійських мов, передбачаючи співпрацю з дослідниками з Китаю, Таїланду, Малайзії та Індонезії, однак і цей проєкт досі не створив діючої системи після десятиліть роботи¹⁰⁹.

Перші запровадження систем МП були здійснені у національних та міжнародних урядових і військових службах перекладу насамперед тому, що саме вони могли дозволити собі витрати на необхідне комп'ютерне обладнання. ВПС США представили Systran у 1970 році для перекладу російської військової науково-технічної документації англійською мовою. Незважаючи на те що деякі документи були відредаговані, значна частина результатів була передана одержувачам без редагувань, а точність технічних звітів перевищувала 90 %. Національний центр авіаційної розвідки, який перебрав службу у ВПС США, зараз здійснює переклади (багато невідредагованих) для широкого кола урядових організацій США. Окрім російсько-англійської, вона має доступні системи від Systran для перекладу японської, китайської та корейської мов англійською, також Systran розробляє систему для сербо-хорватської мови англійською¹¹⁰.

У Європі найбільшою службою перекладу є служба Європейської комісії, яка була однією з перших організацій, що встановила систему МП. Історія розпочалася в 1976 році з системи Systran для перекладу з англійської на французьку. У наступні роки були розроблені версії для інших мовних пар, що задовольняли потреби у перекладі між мовами Європейського Союзу. Хоча переклад багатьох юридичних текстів продовжували виконувати перекладачі, системи Systran все частіше використовуються не тільки для перекладу

¹⁰⁹ Schütz J. European research and development in machine translation. *MT News International* 15. 1996. P. 8–11.

¹¹⁰ Pedtke T. R. U.S. government support and use of machine translation: current status. *MT Summit*. 1997. P. 3–13.

внутрішніх документів (з постредагуванням або без нього), але і як чорнові версії для допомоги адміністраторам при складанні текстів іншими мовами¹¹¹.

До 1990-х років цілком нормальним припущенням було те, що системи МП призначені здійснювати переклад науково-технічного характеру. Іншими словами, передбачалося, що системи МП повинні використовуватися в умовах, коли, за необхідності, будуть залучені люди-перекладачі з досвідом роботи у відповідних сферах. Очевидно, фактична якість продукції МП була недостатньою для прямого використання, її доводилося ретельно редагувати, перш ніж публікувати, тому перекладачів було найнято в ролі постредакторів. У цих умовах використання МП постало питанням економічної доцільності. Це було можливо лише за умови, що загальну якість і швидкість можна було досягти за нижчих витрат, ніж залучення перекладачів.

Хоча сьогодні існують також інші варіанти використання МП, які ми вже зазначали, програми Systran та Logos залишаються найбільш розповсюдженими. Основними замовниками та користувачами виступають транснаціональні компанії, які експортують обладнання на світовий ринок. Для таких потреб потрібен переклад рекламної та технічної документації, часто потрібна в дуже великих обсягах, а саме: набір інструкцій з експлуатації одного обладнання може становити кілька тисяч сторінок. Ці можливості технічного перекладу значно перевищують людські. Тим не менш, щоб бути найбільш економічно ефективною, система МП повинна бути добре інтегрована в загальні процеси технічної документації компанії, а саме: від початкового написання до остаточної публікації та розповсюдження. Системи, розроблені для технічної підтримки письменників, допомагають не лише з термінологією, а й оснащені онлайн-довідниками та граматичними посібниками, що пов'язані з процесами перекладу та публікації¹¹².

¹¹¹ Senez D. Machine translation feasibility study at the European Commission. *EAMT Workshop*. 1996. P. 63–70.

¹¹² Hutchins J. Latest developments in machine translation technology: beginning a new era in MT research. *MT Summit*. 1993. P. 11–34.

Однак наприкінці 80-х років та з початку 90-х років зі зростаючими темпами ця парадигма була змінена через винаходи у цій царині досліджень.

По-перше, з'явилася комерційна доступність робочих перекладацьких програм, розроблених спеціально для використання професіоналами. Це, по суті, комп'ютерні інструменти перекладу, не призначені для автоматизованого виконання навіть часткових перекладів. Хоча деякі професійні перекладачі придбали комп'ютерні системи та успішно ними користувалися, інші вважали за краще використовувати деякі електронні словники, які ставали доступнішими для незалежних перекладачів.

По-друге, програми-перекладачі використовує дедалі більша кількість людей, які не зацікавлені у перекладі як такому, вони використовують цей продукт лише як засіб для спілкування, де якість перекладу текстів не є визначальною.

По-третє, зростання глобальних телекомунікаційних мереж та Інтернету робить можливим спілкування багатьма мовами. Це призводить до створення попиту на системи та послуги перекладу з метою швидкої роботи в реальному часі та з величезним обсягом електронних текстів усіх видів від опублікованих статей до електронної пошти та розмов у чаті. Нарешті, ширша доступність баз даних та інформаційних ресурсів, знову ж таки особливо в Інтернеті, призвела до необхідності пошуку та доступу програмних матеріалів із вбудованими модулями перекладу, наприклад, для перекладу пошукових термінів та / або для перекладу рефератів чи резюме.

Загалом більшість дослідників погоджуються, що традиційний МП (повна автоматизація) як такий є досить незручним для професійних перекладачів. Вони не хочуть користуватися «машинами», адже, це означає бути коректором неякісної продукції МП. Те, про що вони давно просили, це програмний інструментарій перекладу. З початку 90-х перекладачі з'являються робочі платформи, які дають перекладачам можливість зробити свою роботу більш продуктивною та швидшою. Робочі платформи перекладачів поєднують доступ до словників і термінологічних баз даних, багатомовну обробку текстів,

керування глосаріями та термінологічними ресурсами, відповідні засоби для введення та виведення текстів, наприклад, сканери OCR, електронна передача, висококласний друк. Перш за все, вони включають в себе функцію пам'яті перекладів, яка дозволяє перекладачам створювати, вирівнювати, зберігати та отримувати доступ до наявних перекладів власних чи інших для часткового повторного використання чи перегляду¹¹³.

Є численні приклади успішного та тривалого використання систем МП транснаціональними компаніями для технічної документації. Однією з найвідоміших стало застосування систем Logos у компанії Lexi-Tech у Нью-Брансвіку (Канада). Для перекладу французькою мовою посібників з технічного обслуговування військово-морських фрегатів компанія створила застосунок, який займається також багатьма іншими великими перекладацькими проєктами. МП також використовують компанії Ericsson, Osram, Océ Technologies, SAP і Corel. У Systran багато великих клієнтів: Ford, General Motors, Aérospatiale, Berlitz, Xerox та ін. Німецько-англійська система METAL успішно використовується в ряді європейських компаній: Boehringer Ingelheim, SAP, Philips, Union Bank of Switzerland¹¹⁴.

Передумовою успішного встановлення проєктів МП у великих компаніях є те, що в користувачів, зазвичай, є потреба у перекладі великої кількості матеріалу в межах визначеної області (предмети, продукти тощо). Фінансові зобов'язання щодо створення термінологічної бази даних та обслуговування словників мають бути виправданими. Незалежно від того, створюються переклади автоматизовано чи ні, бажано, щоб документація компанії була послідовною у використанні термінології. Багато компаній насправді наполягають на власному використанні термінів і не погоджуються на використання інших. Підтримати таку узгодженість майже неможливо поза автоматизованою системою. Однак це означає, що перед встановленням

¹¹³ Humphreys L. Use of linguistic resources like translation memories in machine translation systems. *EAMT Workshop*. 1996. P. 101–110.

¹¹⁴ Schütz J. European research and development in machine translation. *MT News International* 15. 1996. P. 8–11.

системи МП користувач повинен мати в наявності добре обґрунтовану термінологічну базу даних з авторизованими перекладами відповідними мовами або, принаймні, повинен взяти на себе зобов'язання розробити необхідний термін.

Бажано, щоб система МП здійснювала переклад продукту більш ніж однією цільовою мовою. Більшість великомасштабних систем МП мають бути налаштовані на тип мови, що містяться в документах, які існують в конкретній компанії. Це може бути додавання конкретних граматичних правил для роботи з конструкціями словосполучень і речень, а також включення спеціальних правил для роботи з лексичними одиницями, не лише тих термінів, які є притаманними для компанії. Обсяг роботи, пов'язаної з таким налаштуванням, може бути не виправданим, якщо вихід не здійснюється кількома різними мовами.

Однак за цих обставин часто виявляється можливим запровадження більшого ступеня контролю. Одним з найбільш ранніх і найвідоміших прикладів є застосування системи Systran корпорацією Xerox. У Xerox технічні редактори зобов'язані складати документи так званою Multinational Customized English, де передбачено не лише використання конкретних термінів, а й побудова речень. Перевагами цього підходу є уникнення неоднозначностей у введених даних, з якими система МП не може впоратися належним чином, відповідно виникає краща якість результату, швидше виготовлення технічної документації одночасно на кількох різних мовах і виробництво більш зрозумілих перекладів англійською мовою. Ці переваги були визнані й іншими транснаціональними компаніями, тому використання цього напрямку зростає: наприклад, Caterpillar Corporation розробила власну лексичну базу англійської мови для полегшення перекладу на платформах системи МП, яка розробляється для неї в Університет Карнегі-Меллона. Є компанії, які пропонують побудувати керовані мовні системи МП для конкретних клієнтів. Піонером у цьому підході є корпорація Smart Corporation, Нью-Йорк. Ці платформи були розроблені компанією Smart для ряду основних клієнтів: Citicorp, Chase, Ford, General Electric тощо. Кожна включає систему для стандартизації документів

англійською мовою. Цей компонент системи вважається настільки важливим, що фактичний процес перекладу розглядається як побічний продукт¹¹⁵.

Існують інтелектуальні системи перекладу, які перекладають французькою, німецькою, грецькою, італійською, японською та іспанською мовами. Найбільшою Smart інсталяцією, мабуть, є система, розроблена для міністерства працевлаштування Канади, де вона вже багато років використовується для перекладу інформації про оголошення вакансій, про зміст роботи та необхідну документацію для працевлаштування. Бельгія пропонує подібні послуги, створюючи для різних клієнтів спеціалізовані системи перекладу з використанням власного програмного забезпечення для різних мов. Cap Volmac Lingware Services є голландською дочірньою компанією Cap Gemini Sogeti Group, яка протягом багатьох років займається програмним забезпеченням і створила системні продукти перекладу для текстильних і страхових компаній з голландської на англійську. Однак, можливо, найвідоміша за історією успіху спеціально створеного МП є система PaTrans, розроблена для LingTech A / S для перекладу англійських патентів на датську мову. Система заснована на методах та досвіді, отриманому в рамках проєкту Європейської Комісії ще в 1996 році¹¹⁶.

Ці приклади систем МП ілюструють, що все більше компаній і організацій розробляють власні продукти програмного забезпечення, а не купують цілі комерційні системи. Успішна система Météo в Канаді для перекладу прогнозів погоди з англійської мови французькою (а пізніше з французької на англійську) фактично спеціалізувалася на замовленнях канадської служби навколишнього середовища. Можна відзначити, що варіант програмного забезпечення Météo успішно працював під час Олімпійських ігор в Атланті і є прикладом чудової платформи, призначеної для роботи з конкретною лексикою з метеорології.

Іншим прикладом спеціально створеної системи є TITUS – платформа для перекладу документації текстильної промисловості з англійської, французької, німецької та іспанської мов, яка регулярно використовується з 1970 року. Більш

¹¹⁵ Heyn M. Integrating machine translation into translation memory systems. *EAMT Workshop*. 1996. P. 111–124 p.

¹¹⁶ Senez D. Machine translation feasibility study at the European Commission. *EAMT Workshop*. 1996. P. 63–70.

відомими є дві індивідуальні системи для перекладу з англійської та іспанської, створені в Панамериканській організації охорони здоров'я у Вашингтоні. Ці дуже успішні розробки створенні для загального призначення, не обмежені у словниковому запасі чи типі тексту, хоча, очевидно, словники є найуспішнішими в галузях соціальних наук, пов'язаних зі здоров'ям¹¹⁷.

У 1990-х роках був ряд інших прикладів. Зокрема у Фінляндії система Kielikone, яка спочатку була розроблена як робоча платформа для Nokia Telecommunications, а згодом версії цього продукту були встановлені в інших фінських компаніях. Схожа історія стосується і GSI-Erli. Ця велика компанія з програмної інженерії розробила інтегровану внутрішню систему перекладу, яка поєднує в собі механізм МП і різні засоби перекладу та інструменти на загальній платформі AlethTrad¹¹⁸.

Не менш успішною була платформа, розроблена службою перекладу невеликої британської компанії Hook and Natton, якій був потрібен переклад хімічних текстів з голландської на англійську. Створений програмний продукт почав з простого зіставлення фраз за зразком і поступово впроваджував більш складні синтаксичні конструкції. На основі багаторічного досвіду розробки МП, заснованого на базах перекладу, експериментах з перекладом та методами на основі корпусів, члени групи винахідників в Університеті Карнегі-Меллона розробили програмну архітектуру для швидкого виробництва придатних для використання систем МП, які були призначені для конкретних клієнтів, мови яких є менш поширеними, а саме: сербохорватська, гаїтянська та креольська¹¹⁹.

Іншим прикладом спеціально створеного МП у спеціалізованій області є програма, розроблена для TCC Communications в Університеті Саймона Фрейзера та призначена для перекладу субтитрів телевізійних програм. У цьому випадку існують не тільки часові обмеження (переклад має здійснюватися в режимі реального часу), але також наявні проблеми розмовної мови, діалогу,

¹¹⁷ Schütz J. European research and development in machine translation. *MT News International* 15. 1996. P. 8–11.

¹¹⁸ Senez D. Machine translation feasibility study at the European Commission. *EAMT Workshop*. 1996. P. 63–70.

¹¹⁹ Nirenburg S. *Progress in Machine Translation*. Amsterdam: IOS Press, 1992. 223 p.

надійності та нестачі контекстних індикаторів. Система, яка зараз працює у прямому ефірі з англійської на іспанську, вимагала прийомів, які можна було б знайти в основному в Інтернет-додатках, які з'явилися пізніше.

У Японії є й інші приклади систем МП, розроблених на замовлення різних інституцій, як-от японський інформаційний центр науки й техніки перекладає анотації японських науково-технічних статей англійською мовою. Наприкінці 1980-х він взяв на себе апробацію японсько-англійської системи МП Му, розробленої в Університеті Кіото. З огляду на це, центр зараз має одну з найбільших операційних систем МП в Японії. Іншою створеною на замовлення системою в Японії є система SHALT, розроблена компанією IBM Japan для власних потреб у перекладі, система ARGO, розроблена CSK в Токіо для перекладу звітів японських фондових ринків англійською мовою, і система NHK для перекладу англійських статей, новин японською мовою¹²⁰.

У 1990-х роках можливості для масштабного перекладу розширилися з появою на ринку перекладацьких робочих застосунків. Оригінальні ідеї щодо інтеграції різних комп'ютерних засобів для перекладачів сягають початку 80-х років, зокрема, із системами від ALPS. Робочі платформи для перекладу поєднують багатомовну обробку текстів, засоби отримання та відправлення електронних документів, засоби розпізнавання текстів, програмне забезпечення для керування термінологією, засоби для узгодження, і, зокрема, бази перекладів. Останнє є засобом, який дозволяє перекладачам зберігати оригінальні тексти та їх перекладені версії, таким чином, перекладач може шукати фразу, або навіть повне речення однією мовою в пам'яті перекладів і відображати відповідні фрази іншою мовою. Це можуть бути або точні збіги, або наближення, ранжовані відповідно до близькості¹²¹.

У великих компаніях часто буває, що технічна документація, посібники, тощо зазнають численних змін. Великі частини матеріалу можуть залишатися незмінними від однієї версії до іншої і завдяки базам перекладів перекладач

¹²⁰ O'Neill-Brown P. JICST Japanese-English machine translation system. *AMTA*. 1996. P. 257–260.

¹²¹ Nirenburg S. *Progress in Machine Translation*. Amsterdam: IOS Press, 1992. 223 p.

може знаходити та повторно використовувати вже перекладені розділи. Навіть якщо немає точної відповідності, відображені версії можна використовувати з незначними змінами. Також існує доступ до термінологічних баз даних, зокрема, до термінології конкретної компанії, для слів або фраз, яких немає в пам'яті перекладів. Крім того, зараз багато робочих платформ пропонують повний автоматизований переклад, за допомогою систем МП таких як Systran, Logos і Transcend. Перекладач може використовувати їх або для всього тексту, або для вибраних речень, а також може прийняти або відхилити результати відповідно до необхідності¹²².

Хоча повномасштабна система МТ Systran широко використовується, професійні перекладачі мало застосовують. Для них служба перекладу Євросоюзу розробляє власну робочу платформу EURAMIS, тобто Європейську передову багатомовну інформаційну систему¹²³. Вона поєднує в собі доступ до власної дуже великої багатомовної бази даних Eurodicautom, словникових ресурсів Systran, засобів для створення та підтримки індивідуальної та групової термінологічної бази даних (за допомогою програмного забезпечення MultiTerm від Trados), бази перекладів, доступу на CELEX (повнотекстову базу даних законодавства та директив Європейського Союзу), програмне забезпечення для порівняння документів (щоб виявити, де відбулися зміни), а також, звісно, доступ до самих систем Systran МП. Останні тепер доступні з англійської на голландську, французьку, німецьку, грецьку, італійську, португальську та іспанську; з французької на голландську, англійську, німецьку, італійську та іспанську; з іспанської на англійську та французьку і з німецької на англійську та французьку. Вся система EURAMIS пов'язана з іншими засобами, такими як інструменти для перевірки орфографії, граматики та визначення стилю

¹²² Mitamura T. Nyberg E. H. Controlled English for knowledge-based MT: experience with the KANT system. *TMI-95: Proceedings of the Sixth International Conference on Theoretical and Methodological Issues in Machine Translation*. Leuven, 1995. P. 158–172.

¹²³ Schütz J. European research and development in machine translation. *MT News International* 15. 1996. P. 8–11.

текстового повідомлення, внутрішньою адміністративною мережею Європейської комісії та зовнішніми ресурсами в Інтернеті¹²⁴.

Однією з найбільш швидкозростаючих сфер використання комп'ютерів у перекладі є індустрія локалізації програмного забезпечення – переклад допоміжної документації, яка буде доступна багатьма мовами, на момент запуску нового програмного забезпечення. Переклад має бути виконаний швидко, але в цьому випадку відбувається багато повторів інформації від однієї версії до іншої.

Останнім часом корпуси перекладів у перекладацьких робочих станціях є центром уваги наукових розробок у світі, серед перших у цій галузі була велика компанія з програмного забезпечення SAP AG у Німеччині. Вони використовують дві системи МП: METAL для перекладу з німецької на англійську та Logos для англійської на французьку, і планують запровадити додаткові системи для інших мовних пар¹²⁵.

Однак більшість програмних продуктів базується на матеріалах корпусів перекладів. Типовими прикладами є Corel, Lotus і Canon з центром, який базується в Ірландії, завдяки підтримці уряду і Європейського Союзу. Однак ця наукова діяльність є багатонаціональною та глобальною галуззю, яка має власну організацію (Асоціація стандартів локалізації, що розташована в Женеві), яка проводить регулярні семінари та конференції на всіх континентах¹²⁶.

Компанії з розробки інноваційних програмних продуктів були в центрі уваги в Європі, їх завдання – визначення стандартизованих лексичних ресурсів і форматів обробки тексту, а також розробки спільних мережових інфраструктур. Це відомий проєкт OTELO, координований Lotus в Ірландії разом з іншими учасниками, такими як SAP, Logos і GMS.

Програмне забезпечення для персональних комп'ютерів почало з'являтися на початку 1980-х років (особливо успішною стала система Weidner Micro CAT.

¹²⁴ Senez D. Machine translation feasibility study at the European Commission. *EAMT Workshop*. 1996. P. 63–70.

¹²⁵ Lewis T. MT as a commercial service: three case studies. *MT Summit*. 1997. P. 219–223.

¹²⁶ Frederking R. E., Brown R. D., Hogan C. The DIPLOMAT rapid deployment speech MT system. *MT Summit*. 1997. P. 261–262.

Майже всі японські комп'ютерні компанії виробляли системи для перекладу англійською мовою та з неї, наприклад, система PIVOT від NEC, система ASTRANSAC від Toshiba, HICATS від Hitachi, PENSEE від Oki і DUET від Sharp¹²⁷.

За межами Японії застосунки з перекладу для персональних комп'ютерів почали з'являтися трохи раніше, але їх виробляли небагато компаній. Перші американські системи з'явилися на початку 80-х років від ALPS і Weidner. Продукти ALPS передусім були як допоміжні засоби перекладача, забезпечуючи інструменти для доступу та створення термінологічних ресурсів, проте вони включали й інтерактивний модуль перекладу. До кінця десятиліття виробники дійшли висновку, що ринок ще не готовий, і продукція фактично була вилучена. Натомість ALPS перетворився на службу перекладу (ALPNET), використовуючи власні інструменти всередині. Weidner продав повну систему перекладу зі зростаючою кількістю мовних пар (англійська, французька, німецька, іспанська), і пізніше випустив дві версії своїх систем: MicroCat для невеликих персональних комп'ютерів і MacroCat для великих міні-комп'ютерів або робочих станцій. Потім цю компанію викупила японська Bravis, їхня версія була продана, але незабаром власник вирішив, що ринок персональних комп'ютерів МП ще не розвинений, тому бізнес продали. MacroCat був придбаний Intergraph, який модифікував і розробив його для свого ряду видавничого програмного забезпечення, а потім продав його як Transcend¹²⁸.

Наприкінці 80-х років з'явилася більшість комерційних систем, представлених сьогодні на ринку. Спочатку була створена система PC-Translator від Linguistic Products для персональних комп'ютерів низького класу, яка базувалася в Техасі. Протягом багатьох років було створено та продано багато програмних продуктів. Далі прийшов Globalink із системами для французької, німецької та іспанської мов на англійську та навпаки. Також існувала російсько-

¹²⁷ O'Neill-Brown P. JICST Japanese-English machine translation system. *AMTA*. 1996. P. 257–260.

¹²⁸ McCarley J. S., Roukos S. Fast document translation for cross-language information retrieval. *AMTA*. 1998. P. 150–157.

англійська система, що походить ще від проєкту в Джорджтауні 60-х років. Протягом кількох наступних років Globalink об'єдналася з MicroTas, компанією, яка була дуже успішною у продажі своєї дешевої серії програмного забезпечення Language Assistant для ПК, по суті, автоматизовані словники з мінімальною можливістю перекладу фразових одиниць. На початку 1990-х років Globalink випустила свою відому серію Power Translator для перекладу англійської мови на французьку, німецьку та іспанську та з них, а пізніше Globalink випустила на ринок більш просунуту серію програмних продуктів для перекладу Telegraph, а також сам Globalink, пізніше провідною компанією з мовних перекладацьких технологій була придбана Lernout & Hauspie¹²⁹.

З початку 90-х років з'явилося багато інших систем МП для персональних комп'ютерів. Для японської та англійської мов були доступні продукти LogoVista від Language Engineering Corporation, а також Tsunami і Typhoon від Neocor Technologies, що тепер належить Lernout & Hauspie.

З колишнього Радянського Союзу, де, зокрема, у 60-х і 70-х роках велися дуже активні дослідження МП, тепер ми маємо Stylus нещодавно перейменований в ProMT і PARS, обидві маркетингові системи для російського та англійського перекладу. Інші платформи з Європи включають: Hypertrans для перекладу з італійської та англійської, Winger для датсько-англійського, французько-англійського та англійсько-іспанського перекладів, що зараз також продається в Північній Америці і TranSmart, комерційна версія системи Kielikone для фінсько-англійського перекладу¹³⁰.

Постачальники старих систем Systran, Fujitsu, Metal, Logos змушені були конкурувати, скорочуючи свої корпуси. Багато хто зробив це успішно, зумівши зберегти більшість функцій своїх мейнфреймів у версіях для ПК. Наприклад, Systran Pro і Systran Classic – це версії успішної системи на базі Windows, розробленої ще у 60-х роках на широкому діапазоні мов. Великі словникові бази

¹²⁹ Arnold D. Machine Translation: An Introductory Guide. London: NCC Blackwell, 1994. 240 p.

¹³⁰ Boitet C., Blanchon H. Multilingual dialogue-based MT for monolingual authors: the LIDIA project and a first mockup. *Machine Translation. V. 9.1994. P. 99–132.*

даних Systran дають цим системам очевидні переваги перед більшістю інших продуктів для ПК. Systran Classic (для домашнього використання) і Systran Pro для використання перекладачами продавалися у багатьох мовних парах: англійська / французька, англійська / німецька, англійська / іспанська, а також з англійської на італійську та з японської на англійську¹³¹.

Видавнича компанія Langenscheidt придбала права на продаж версії METAL у співпраці з GMS (Gesellschaft für Multilinguale Systeme, нині належить Lernout & Hauspie). Ця система називається «Langenscheidt T1» і пропонує різні версії для перекладу німецькою та англійською мовами. Також в Німеччині є персональний перекладач – спільний продукт IBM і von Rheinbaben & Busch, заснований на основі передачі LMT (тобто машинний переклад, заснований на логічному програмуванні), що розробляється з 1985 року. Сам LMT доступний як компонент MT для IBM Translation Manager. І Langenscheidt T1, і Персональний перекладач призначені в першу чергу для непрофесійного перекладача, тому конкурує з Globalink та подібними продуктами¹³².

Продажі комерційного програмного забезпечення для перекладу на ПК показали різке зростання. Зараз, за оцінками, у продажу є близько 1000 різних пакетів МП (якщо рахувати кожен мовну пару). Продукти одного постачальника (Globalink) представлені щонайменше в 6000 магазинах тільки в Північній Америці, в Японії одна система (Korya Eiwa з Catena для англійсько-японського перекладу), яка продала понад 100 000 примірників за перший рік на ринку. Хоча важко встановити, яка частина придбаного програмного забезпечення регулярно використовується, дехто стверджує, що лише дуже невелика частина випробовується більше одного разу, безсумнівно, зростаючий обсяг перекладу людьми, які хочуть передавати іноземні тексти своєю мовою або спілкуватися у письмовій формі багатьма іноземними мовами. Саме цей прихований ринок низькоякісного перекладу, який донедавна не використовувався, відкривається і

¹³¹ Chandiox J. and Grimaila A. 'Specialized' machine translation. *AMTA*. 1996. P. 206–211.

¹³² Lewis T. MT as a commercial service: three case studies. *MT Summit*. 1997. P. 219–223.

сприяє значному зростанню продажів програмного забезпечення для перекладу¹³³.

Багато постачальників МП надають послуги перекладу на замовлення з подальшою корекцією людиною як додатковим доповненням. У деяких випадках – це домовленості клієнт-сервера для звичайних користувачів, в інших випадках послуга надається на пробній основі, що дозволяє компаніям з'ясувати, чи є МП доцільним для їх конкретних обставин і в якій формі. Такі послуги надають, наприклад, Systran, Logos, Globalink, Fujitsu, JICST і NEC. Певні компанії зараз створені головним чином для цієї мети: LANT у Бельгії є основним прикладом, заснованим на правах розробки системи METAL та на Eurolang Optimizer, який вона також продала. Його завданням є підготовка мов для використання з його МП та системами корпусів перекладів. Наприкінці 1997 року компанія запустила багатомовну службу для перекладу електронної пошти, веб-сторінок та вкладених файлів. А в Сінгапурі є MTSU (підрозділ служби машинного перекладу Інституту системних наук Національного університету Сінгапуру), який використовував власні локально розроблені системи для перекладу з англійської на китайську, малайську, японську та корейську (основна китайська мова) та з професійними перекладачами. Послуга надавала широкомасштабний переклад через Інтернет багатьом клієнтам у всьому світі в основному багатонаціональним організаціям, і задовольняє велику частину потреб ринку продукту, що працюють із програмним забезпеченням на китайських ринках¹³⁴.

Ще однією ознакою впливу Інтернету є зростання кількості програмних продуктів МП для перекладу веб-сторінок. Японські компанії лідирують, майже всі згадані вище компанії мають продукт на цьому прибутковому ринку: Systran, Globalink, Transparent Language, LogoVista. Окрім програмного забезпечення для ПК для перекладу веб-сторінок, ми бачимо, що Інтернет-послуги додають

¹³³ Там само.

¹³⁴ Elliston J.S.G. Computer-aided translation – a business viewpoint. *Translating and the Computer: proceedings of a seminar, London, 14th November 1978*. Amsterdam: North-Holland, 1978. P. 149–158.

додатково засоби для перекладу – доступність на AltaVista версій Systran для перекладу французькою, німецькою та іспанською мовами¹³⁵.

Не менш значущим було використання МП для електронної пошти та для чатів. CompuServe представив пробну версію на основі системи Transcend для користувачів підтримки MacCIM. Через півроку World Community Forum почав використовувати МП для перекладу «розмовної» електронної пошти¹³⁶. CompuServe запропонував власну службу перекладу для більш довгих документів у вигляді невідредагованого «сирого» МП або з додатковим редагуванням людиною. Незабаром CompuServe запропонує МП як стандарт для всієї своєї електронної пошти. Що стосується інтернет-чату, Globalink приєднався до Uni-Verse, щоб надати багатомовний сервіс. CompuServe фіксує високий відсоток повторних залучень великих користувачів для своєї служби, близько 85 % для невідредагованого МП – набагато більший відсоток, ніж можна було очікувати. Здається, що більшість використовується для засвоєння інформації, де прийнятна гірша якість. Найважливішим моментом є те, що клієнти готові платити за продукт CompuServe¹³⁷.

Зрозуміло, що потенціал МП в Інтернеті перебуває в тренді. Жодна компанія не може дозволити собі залишитися позаду, а всі основні гравці мають амбітні плани, наприклад, Lernout & Hauspie, яка придбала системи МТ у Globalink, Neosor та AppTek, а також стару систему METAL (від GMS)¹³⁸.

Незважаючи на ріст систем для персональних комп'ютерів та Інтернет-сервісів, на початку 1990-х все ще не можна було стверджувати, що для незалежного професійного перекладача, тобто для тих, хто не працює у великих компаніях чи в перекладацьких організаціях, поки немає нічого діючого. Відомо, що деякі перекладачі намагалися застосувати комерційне програмне

¹³⁵ Yang J. Lange E. SYSTRAN on AltaVista: a user study on real-time machine translation on the Internet. *AMTA*. 1998. P. 275–285.

¹³⁶ Chandioux J. and Grimailla A. 'Specialized' machine translation. *AMTA*. 1996. P. 206–211.

¹³⁷ Lewis T. MT as a commercial service: three case studies. *MT Summit*. 1997. P. 219–223.

¹³⁸ McLaughlin S., Schwall U. Spicing up the information soup: machine translation and the Internet. *AMTA*. 1998. P. 384–397.

забезпечення на основі ПК для своїх потреб, але необхідний обсяг адаптації та загалом поганий результат зробили їх незадовільними та неекономними¹³⁹.

Інша сфера, яка була погано задіяна, це потреба у надійному, але недорогому перекладі документів невідомими іноземними мовами, де користувачі не хочуть залучати досвідчених двомовних перекладачів. Немає проблем із перекладом на власні мови одержувачів, системи ПК можуть надати адекватні робочі версії, щоб користувачі могли отримати певне уявлення про основне повідомлення, але для перекладу незнайомою мовою не мала рішень. З'явилися деякі дешеві японські продукти, які обслуговували цей специфічний попит у випадку написання ділових листів (на основі стандартних фраз і шаблонів документів), але для інших областей і для більш довгих документів доти нічого не було. Для перекладу іншою мовою, невідомою, або погано знайому відправнику дійсно потрібно програмне забезпечення, на яке можна покладатися, щоб забезпечити хорошу якість результатів, а більшість продуктів для ПК недостатньо якісні. Низка наукових груп досліджувала інтерактивні системи, де відправник складає зручну для МП версію листа, або документа у співпраці з комп'ютером. При стандартизованому уведеному тексті система МП може гарантувати граматично та стилістично правильний вихід. Однак ця робота (наприклад, у GETA у Франції) в зазначений період перебувала на лабораторній стадії¹⁴⁰.

Те ж саме стосується програмного забезпечення, що поєднує МП з програмним забезпеченням доступу до інформації, вилучення інформації та узагальнення. Потенціал і попит цього було визнано: наприклад, на початку 90-х більшість дослідницьких фондів Європейського Союзу були зосереджені не на МП або «чистій» обробці природної мови, як це було в 80-х роках, а на проектах для багатомовних інструментів з прямим застосуванням, багато з них передбачають певний переклад, як правило, в межах обмеженої предметної

¹³⁹ Vasconcellos M. The present state of machine translation usage technology; or: How do I use thee? Let me count the ways. *MT Summit*. 1993. P. 47–62.

¹⁴⁰ Boitet C., Blanchon H. Multilingual dialogue-based MT for monolingual authors: the LIDIA project and a first mockup. *Machine Translation. V. 9.1994*. P. 99–132.

сфери і часто в контрольованих умовах¹⁴¹. Як приклад, проєкт AVENTINUS розробляв систему для поліцейських у сфері контролю за наркотиками та для правоохоронних органів щодо інформації про наркотики, злочинців та підозрюваних доступна в базах даних будь-якою з мов Європейського Союзу.

У всьому світі зростає інтерес до таких багатомовних програм, проте більшість робіт зосереджувалися на побудові та експлуатації відповідних перекладних словників, для узгодження слів запиту зі словами або фразами в базах даних документів¹⁴², хоча надання програмного забезпечення для швидкого перекладу оригінальних текстів власною мовою запитувача також передбачається¹⁴³. Очевидно, що розробники розраховували на комерційну доступність програмного забезпечення.

Застосування, яке, напевно, є найбільш бажаним для широкої публіки – це переклад розмовної мови. Але з комерційної і навіть дослідницької точки зору перспективи автоматизованого перекладу мовлення були все ще далекі від реалізації¹⁴⁴. Лише у 1980-х роках розвиток розпізнавання та синтезу мовлення зробив усний мовний переклад можливою метою. У Японії спільна урядова та промислова компанія ATR, яка була заснована в 1986 році поблизу Осаки, є одним з головних центрів автоматизованого перекладу мовлення. Мета роботи компанії – розробити незалежну від динаміка систему телефонного перекладу в режимі реального часу з японської на англійську та навпаки, спочатку для транзакцій щодо бронювання готелів та реєстрації на конференції. Згодом були створені й інші проєкти перекладу мовлення. Система JANUS є дослідницьким проєктом в Університеті Карнегі-Меллон і в Карлсруе в Німеччині. Дослідники співпрацювали з ATR в консорціумі (C-STAR), кожен з яких розробляв модулі розпізнавання та синтезу мовлення для власних мов (англійської, німецької,

¹⁴¹ Hutchins J. Latest developments in machine translation technology: beginning a new era in MT research. *MT Summit*. 1993. P. 11–34.

¹⁴² Bian G. W., Chen H. H. Integrating query translation and document translation in a cross-language information retrieval system. *AMTA*. 1998. P. 250–265.

¹⁴³ McCarley J. S., Roukos S. Fast document translation for cross-language information retrieval. *AMTA*. 1998. P. 150–157.

¹⁴⁴ Lewis T. MT as a commercial service: three case studies. *MT Summit*. 1997. P. 219–223.

японської). Один побічний продукт цього дослідження згадувався раніше: проєкт швидкого розгортання спеціально створених систем на менш поширених мовах. Інша великою спробою перекладу мовлення був довгостроковий проєкт VERBMOBIL, що фінансувався Міністерством досліджень і технологій Німеччини, який розпочався у травні 1993 року і метою якого була розробка портативного посібника для ділових переговорів. Численні німецькі університетські групи брали участь у фундаментальних дослідженнях з лінгвістики діалогу, розпізнавання мовлення та проєктування МП. Коли прототип наближався до завершення, демонстраційний продукт планувався на початок наступного століття¹⁴⁵.

Розвиток інструментів для перекладу став можливим з наявністю інтерактивних комп'ютерних технологій наприкінці 60-х років. Трохи згодом з'явилася обробка текстів у 70-х, мікрокомп'ютерів у 80-х та внутрішньо-організаційні мережі. У цьому контексті робочі платформи розглядалися як прямий результат дослідження МП. Справді, засіб «бази даних попередніх перекладів» походить безпосередньо з того, що спочатку було дослідженням двомовного тексту в рамках підходу до автоматизованого перекладу, заснованого на статистиці.

Одним з найбільш ефективних застосувань таких засобів перекладу та інструментарію перекладачів є локалізація комп'ютерного програмного забезпечення. У цій програмі документи, наприклад, посібники для користувачів і обслуговуючого персоналу, потрібні багатьма мовами, адже, документація має бути адаптована до особливого культурного контексту залучених країн. Крім того, вона дуже часто повторюється від однієї версії продукту до іншої. Великі обсяги, масове повторення та потреба у швидкому виробництві роблять комп'ютерні засоби перекладу єдиним рішенням цієї проблеми.

¹⁴⁵ Vasconcellos M. The present state of machine translation usage technology; or: How do I use thee? Let me count the ways. *MT Summit*. 1993. P. 47–62.

Після ALPAC дослідження МП, звісно, продовжилися спочатку протягом 70-х років, на низькому рівні, а потім поступово відроджувалися протягом 80-х і 90-х років. Поступово відбулося деяке покращення якості перекладу, хоча й не так швидко, як багато хто сподівався. Загалом покращення в цій галузі відбуваються завдяки дослідженням, які базувалися на широкому діапазоні добре перевірених обчислювальних і лінгвістичних методів і прийомів¹⁴⁶.

Проте, як завжди, ця сфера продовжувала приваблювати винахідників – дуже часто системи розроблялися без уявлення про те, як вони можуть бути використані або ким можуть бути користувачі. Дуже часто МП розглядали як тестовий стенд для вивчення нових лінгвістичних та обчислювальних методів. Проте майже в кожному випадку було виявлено, що «чисте» прийняття нової теорії не є таким успішним, як показують початкові випробування на невеликих зразках. І досі часто забувається, особливо сучасними дослідниками, що МП є практичним завданням, засобом досягнення мети, і що сам переклад, автоматизований чи ні, ніколи не був і не може бути досконалим, завжди можливі інші часто множинні переклади того самого тексту відповідно до різних обставин і вимог. МП не може відрізнитися: не може бути ідеального автоматизованого перекладу. Використання систем МП залежить від їх економічної ефективності в практичних ситуаціях.

Основним напрямком дослідження МП залишалася розробка систем перекладу письмових документів науково-технічного характеру. Поза межами можливостей залишаються літературні та юридичні тексти, а також будь-які тексти, де стиль і подача є важливими частинами повідомлення.

Донедавна розмовна мова також була поза межами діапазону, проте протягом 80-х – початку 90-х р.р дослідження усного перекладу перетворилися на основну область діяльності МП. Такі дослідницькі проєкти, як ATR в Японії, Університет Карнегі-Меллона в США та проєкт Verbmobil у Німеччині були

¹⁴⁶ Hutchins J. The development and use of machine translation systems and computer-based translation tools. *International journal of translation*. Vol. 15, No. 1, Jan-June 2003. URL: <https://aclanthology.org/www.mt-archive.info/00/IJT-2003-Hutchins.pdf> (дата звернення: 24.04.2025).

досить амбітними. Але вони не робили помилки, намагаючись створити універсальні платформи – системи обмежені певними доменами, підмовами та категоріями користувачів. Тим не менш, є очевидні потенційні переваги, навіть якщо успіх лише частковий¹⁴⁷.

Загалом передбачалося, що системи призначені для тих, хто знає як вихідну, так і цільову мови. Згодом почалися деякі дослідження систем для користувачів, які зовсім не знають цільову мову. У цих випадках потрібен засіб створення повідомлення невідомою мовою, це не обов'язково має бути прямий переклад будь-якого існуючого тексту.

З розширенням глобальних телекомунікацій з'явилася мережа послуг з перекладу. В основному є дві категорії: надання послуг з перекладу технічних, наукових, експлуатаційних документів, посібників для великих компаній та в онлайн режимі реального часу виготовлення перекладів коротких неформальних текстів.

Майже всі великі постачальники програмного забезпечення для МП пропонували свої системи як послугу приватним або корпоративним клієнтам. Тексти стало можна надсилати онлайн для негайного «чорнового» перекладу без постредагування або для обробки більш традиційним способом із експертним переглядом, редагуванням та підготовкою до публікації. Ця форма інтернет-МП, безсумнівно, була суттєвим розвитком послуг перекладу й вже демонструвала величезний потенціал зростання. Передбачалося, що до цих послуг у майбутньому можуть приєднатися різні форми мережевих послуг «посередництва з перекладу», які консультуватимуть клієнтів щодо найбільш підходящого бюро перекладів та / або найбільш підходящої послуги МП для їхніх потреб, наприклад, з точки зору вартості, мов, швидкості, охоплення словника, контролю термінології, загальної якості перекладу, підтримки після редагування тощо. Як наслідок, розраховували побачити появу більш

¹⁴⁷ Oard D. W. A comparative study of query and document translation for cross-language information retrieval. *AMTA*. 1998. P. 472–483.

спеціалізованих систем МП для окремих вузьких предметних областей та для певної мовної пари¹⁴⁸.

Найбільше зростання показала друга категорія. Це поява сервісів МП, що пропонували онлайн-переклад повідомлень електронної пошти та чат-форумів у режимі реального часу. У цій області, очевидно, тільки повністю автоматизовані системи можуть працювати в реальному часі. Першим у цій галузі в 1994 році став CompuServe, який запропонував автоматизований переклад з англійської та французької, німецької чи іспанської мов та на них¹⁴⁹. Незабаром після цього з'явився сервіс Babelfish у пошуковій системі AltaVista, заснований на системах МП від Systran, який мав значний вплив¹⁵⁰, і до якого приєдналися багато інших сервісів. Звичайно, програмне забезпечення, яке використовувалося, не було розроблено для роботи з часто неграматичним стилем розмови та іноді своєрідним словником електронної пошти. Таким чином, значна частина результату перекладу була спотвореною, а іноді й ледь зрозумілою, що викликало багато гумористичного презирства, спрямованого на МП загалом. Тим не менш, велика кількість користувачів свідчили про те, що задовольнялися цим перекладом.

Крім електронних повідомлень, кількість інформації, доступної в текстовій формі в Інтернеті в 90-ті роки, уже можна було обчислювати сотнями мільярдів сторінок, і вона зростала в геометричній прогресії з дуже високими темпами. За оцінками, вміст неанглійської мови наближався до 60% від загальної кількості, і він зростав швидше, ніж англійський. Безсумнівно, що читачі всюди воліють мати текст своєю мовою, незалежно від того, наскільки він неповноцінний і повний помилок, а не намагатися зрозуміти текст іноземною мовою. Компанії, що займалися програмним забезпеченням, вже усвідомлювали величезний потенціал ринку, і з'явилося багато систем для перекладу веб-сторінок.

¹⁴⁸ Heyn M. Integrating machine translation into translation memory systems. *EAMT Workshop*. 1996. P. 111–124 p.

¹⁴⁹ Boitet C., Blanchon H. Multilingual dialogue-based MT for monolingual authors: the LIDIA project and a first mockup. *Machine Translation. V. 9.1994*. P. 99–132.

¹⁵⁰ Yang J. Lange E. SYSTRAN on AltaVista: a user study on real-time machine translation on the Internet. *AMTA*. 1998. P. 275–285.

Подальшим фактором стало зростання багатомовного доступу до джерел інформації. Користувачі все частіше очікують, що онлайн бази даних мають бути доступними для пошуку їхньою мовою, що інформація має бути перекладена та узагальнена їхньою мовою. Європейський Союз приділяє значну увагу розробці інструментів для доступу до інформації для всіх членів спільноти. Очевидно, що складові перекладу є важливими компонентами таких інструментів. Планується, що будуть розроблені не як незалежні автономні модулі, а повністю інтегровані платформи з програмним забезпеченням доступу до конкретних доменів баз даних. Використання МП у цьому ширшому контексті, безсумнівно, пов'язане з швидким розвитком технологій¹⁵¹.

Ще одним видом використання перекладу в реальному часі, або з обмеженим часом є створення телевізійних субтитрів, або субтитрів кількома мовами. Більшість телевізійних компаній за законом зобов'язані надавати субтитри для глухих і слабкочуючих – зрештою, для всіх програм, що транслюються. Уже на початку 90-х років існували системи для перекладу субтитрів з англійської на іспанську, тому розширення на прямі трансляції було неминучим. Очевидно, що якість перекладу зазвичай була ще низькою, титри обов'язково прив'язувалися до контексту, але головне те, що функція була неможливою без повністю автоматизованого перекладу у реальному часі¹⁵².

Не можна сперечатися й про величезний потенціал перекладу електронних повідомлень усіх видів. Тільки повністю автоматизований процес здатний обробляти великі обсяги у реальному часі та може забезпечити необхідну потужність перекладу, де про переклад людиною не може бути й мови. Стало очевидно, що справжня ніша ринку МП знаходиться в «кіберпросторі».

Попри те, що неякісна продукція не є прийнятною для перекладачів, вона прийнятна для більшості населення. Звісно, можемо стверджувати, що продукція інтернет-систем зовсім не була ще перекладом, оскільки її не можна

¹⁵¹ Humphreys L. Use of linguistic resources like translation memories in machine translation systems. *EAMT Workshop*. 1996. P. 101–110.

¹⁵² Nirenburg S. *Progress in Machine Translation*. Amsterdam: IOS Press, 1992. 223 p.

порівняти з роботою професійного перекладача-лінгвіста, комп'ютери були лише лише маніпуляторами символів, тому ще не можна було оцінювати їх продукт так само, як людський переклад. Доречніше оцінювати результат з точки зору його корисності для певної мети, не наскільки якісний був переклад, а чи було передано смисл повідомлення. Саме у цих термінах слід оцінювати електронні системи перекладу та модулі з перекладу¹⁵³.

Усний переклад, мабуть, на період 90-х р.р. був найбільш інноваційною сферою комп'ютерних досліджень перекладу, і він привертав найбільше фінансування, проте мало хто з досвідчених інвесторів очікував кардинальних змін у цій сфері. Для письмової мови знадобилося багато років, щоб досягти тогочасного етапу широкого практичного використання в багатонаціональних компаніях, широкому асортименті продуктів на базі ПК різної якості. Незважаючи на високу популярність письмового мовлення, дослідники зазначали, що ще багато чого потрібно було зробити для покращення якості.

Застосування комп'ютерів для перекладу не було і навряд чи буде загрозою для існування професійних перекладачів, ті навички, які може задіяти перекладач, завжди будуть затребуваними. Вважалося, що не було жодної перспективи, щоб машинний переклад міг би спробувати перекладати літературні чи юридичні тексти. Проте для чорнового перекладу електронних текстів в Інтернеті в порівнянні з машинним перекладом люди-перекладачі не можуть конкурувати за швидкістю, навіть, якщо вони були готові взятися за неякісний переклад ефемерного матеріалу.

Ми можемо порівняти відносні переваги людського та машинного перекладу відповідно до категорій потреб і використання, викладених на початку цієї роботи. Що стосується функції розповсюдження (виготовлення перекладів, що підлягають опублікуванню), людський переклад є більш якісним і менш витратним загалом, коли йдеться про переклад одного конкретного

¹⁵³ Mitamura T. Nyberg E. H. Controlled English for knowledge-based MT: experience with the KANT system. *TMI-95: Proceedings of the Sixth International Conference on Theoretical and Methodological Issues in Machine Translation*. Leuven, 1995. P. 158–172.

тексту в унікальній предметній області (науковій, технічній, медичній, юридичній чи літературній). Машинний переклад вимагає дорогих капіталовкладень на обслуговування та оновлення словника, а також дороге залучення після редагування. Це може бути виправданим, тобто рентабельним лише тоді, коли перекладаються великі обсяги документації в певній області. Ще більш виправдано, якщо переклад здійснюється більш ніж однією цільовою мовою, коли можливе попереднє редагування та / або контроль словника та граматики оригінальних текстів і значних повторень. Для виконання таких завдань перекладач-людина буде вражений масштабом завдання, нудною повторюваністю та необхідністю підтримувати термінологічну послідовність. Навпаки, комп'ютер може обробляти великі обсяги та автоматично підтримувати узгодженість, коротше кажучи, машинний переклад ідеально підходить для широкомасштабного та / або швидкого перекладу технічної документації, посібників із локалізації програмного забезпечення та перекладу прогнозів погоди в режимі реального часу. Людина-перекладач є і залишиться неперевершеним для неповторюваних лінгвістично складних текстів, наприклад, у літературі та праві.

Для перекладу текстів, для яких якість виходу матеріалу може бути нижчою, ніж для текстів, які будуть опубліковані, зрозуміло, що машинний переклад є ідеальним рішенням. Люди-перекладачі не готові і обурюються, коли їх просять робити «приблизні» переклади науково-технічних документів, які може прочитати лише одна людина, яка хоче просто дізнатися загальний зміст та інформацію і не хвилює, чи все зрозуміло чи ні, і якого, безумовно, не лякають стилістичні незграбності чи граматичні помилки. Звичайно, вони можуть віддати перевагу кращому результату, ніж той, який зараз забезпечується більшістю систем МП, але якщо єдиним альтернативним варіантом є відсутність перекладу взагалі, тоді машинний переклад цілком прийнятний.

Що стосується обміну інформацією, то в майбутньому в перекладі ділової кореспонденції все ще може надаватися головна роль перекладачу-людині,

особливо, якщо зміст є конфіденційним або юридично обов'язковим, але для перекладу особистих листів, швидше за все, частіше використовуються системи МП, а для електронної пошти та для вилучення інформації з веб-сторінок та комп'ютерних інформаційних послуг МП є єдиним можливим рішенням.

Для усного перекладу, навпаки, існуватиме постійний ринок для перекладачів-людей. Безперечно, немає жодних шансів в автоматизованого перекладу замінити перекладача дипломатичних та ділових зустрічей. Хоча проводяться дослідження комп'ютерного перекладу телефонних запитів у дуже обмежених областях, і в цій сфері є напрацювання, проте для основної частини телефонних розмов навряд чи на сьогодні знайдеться будь-яка заміна людського перекладу.

Нарешті, системи МП відкривають нові сфери, де людський переклад ще ніколи не був представлений – це штучний інтелект, який активно захоплює світ. У царині художньої літератури поки немає загрози для перекладача-людини, тому що художній переклад – це вид творчості, який ще недосяжний для машин. Сподіваємось, що МП і людський переклад можуть і будуть співіснувати в гармонії та без конфліктів.

Література

1. Андрієнко Л. О. Проблеми розвитку машинного перекладу на сучасному етапі. *Гуманітарний вісник. серія: іноземна філологія*. Черкаси: ЧДТУ, 2005. С. 348–351.
2. Башманівський О. Л. Проблеми автоматизованого перекладу ділової кореспонденції за допомогою вільних програмних продуктів. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2016. Вип. 2. С. 79–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cdk_2016_2_8 (дата звернення: 12.12.2024).
3. Башманівський О. Л. Проблема оцінювання якості машинного перекладу. *Наукові записки кафедри слов'янських і германських мов : колективна монографія*. Новоград-Волинський: НОВОград, 2019. С. 388–411.
4. Білецька О. О. Автоматизований переклад у контексті сучасної інформаційної культури. *Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство*. 2013. Вип. 28. С. 28–32.
5. Міщенко А. Л. Машинний переклад у контексті сучасного науково-технічного перекладу. *Вісник Хну імені В. Н. Каразіна. Філологія*. 2013. № 73. С. 172–180.
6. Arnold D. *Machine Translation: An Introductory Guide*. London: NCC Blackwell, 1994. 240 p.

7. Bian G. W., Chen H. H. Integrating query translation and document translation in a cross-language information retrieval system. *AMTA*. 1998. P. 250–265.
8. Boitet C., Blanchon H. Multilingual dialogue-based MT for monolingual authors: the LIDIA project and a first mockup. *Machine Translation. V. 9*. 1994. P. 99–132.
9. Brace C., Vasconcellos M., Miller L. C. MT users and usage: Europe and the Americas. *MT News International* 12. 1995. P. 14–19.
10. Chandio J. and Grimaila A. 'Specialized' machine translation. *AMTA*. 1996. P. 206–211.
11. Elliston J.S.G. Computer-aided translation – a business viewpoint. *Translating and the Computer: proceedings of a seminar, London, 14th November 1978*. Amsterdam: North-Holland, 1978. P. 149–158.
12. Frederking R. E., Brown R. D., Hogan C. The DIPLOMAT rapid deployment speech MT system. *MT Summit*. 1997. P. 261–262.
13. Heyn M. Integrating machine translation into translation memory systems. *EAMT Workshop*. 1996. P. 111–124 p.
14. Humphreys L. Use of linguistic resources like translation memories in machine translation systems. *EAMT Workshop*. 1996. P. 101–110.
15. Hutchins J. The development and use of machine translation systems and computer-based translation tools. *International journal of translation*. Vol. 15, No. 1, Jan-June 2003. URL: <https://aclanthology.org/www.mt-archive.info/00/IJT-2003-Hutchins.pdf> (дата звернення: 24.04.2025).
16. Hutchins J. Latest developments in machine translation technology: beginning a new era in MT research. *MT Summit*. 1993. P. 11–34.
17. Lee A. Controlled English with and without machine translation. *Aslib Proceedings*. 1994. Vol. 46 (5). P. 131–133.
18. Lewis T. MT as a commercial service: three case studies. *MT Summit*. 1997. P. 219–223.
19. McCarley J. S., Roukos S. Fast document translation for cross-language information retrieval. *AMTA*. 1998. P. 150–157.
20. McLaughlin S., Schwall U. Spicing up the information soup: machine translation and the Internet. *AMTA*. 1998. P. 384–397.
21. Mitamura T. Nyberg E. H. Controlled English for knowledge-based MT: experience with the KANT system. *TMI-95: Proceedings of the Sixth International Conference on Theoretical and Methodological Issues in Machine Translation*. Leuven, 1995. P. 158–172.
22. Nirenburg S. Progress in Machine Translation. Amsterdam: IOS Press, 1992. 223 p.
23. Oard D. W. A comparative study of query and document translation for cross-language information retrieval. *AMTA*. 1998. P. 472–483.
24. O'Neill-Brown P. JICST Japanese-English machine translation system. *AMTA*. 1996. P. 257–260.
25. Pedtke T. R. U.S. government support and use of machine translation: current status. *MT Summit*. 1997. P. 3–13.
26. Schütz J. European research and development in machine translation. *MT News International* 15. 1996. P. 8–11.
27. Senez D. Machine translation feasibility study at the European Commission. *EAMT Workshop*. 1996. P. 63–70.
28. Vasconcellos M. The present state of machine translation usage technology; or: How do I use thee? Let me count the ways. *MT Summit*. 1993. P. 47–62.

29. Yang J. Lange E. SYSTRAN on AltaVista: a user study on real-time machine translation on the Internet. *AMTA*. 1998. P. 275–285.

Алла ПРИЙМАК,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської і
германської філології та перекладу

<https://orcid.org/0009-0006-2166-2769>

e-mail: Pryimak-A@zu.edu.ua

СУЧАСНЕ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО:

СУТНІСТЬ, ОБ'ЄКТИ, ТИПОЛОГІЯ, ВИДИ ПЕРЕКЛАДУ, ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Із самого початку свого існування перекладацька діяльність формувалася як феномен мовотворчості, що поєднує в собі непоєднуване: прагнення точно відтворити першотвір у всій його оригінальності, самобутності, емоційно-оцінному забарвленні та власні творчі знахідки перекладача, який через тонку мовну гру, алюзії та інший лінгвістичний інструментарій намагається познайомити реципієнта перекладу (читача чи слухача) не тільки із буквою, але й з духом оригіналу.

Перекладацька діяльність висуває до тих, хто намагається працювати на цій ниві, ряд вимог. У першу чергу – вимогу напрацювати в собі граничну критичність суджень, аби розуміти, коли переклад краще здійснювати буквально, а коли «пропустити» слова автора через власну мовну картину світу, інтерпретувати їх щодо національних лінгвістичних традицій, світоглядних орієнтирів, історичних умов і, не відступаючи від прагматичного задуму автора, надати можливість оригіналу сяяти по-новому, а автора і його культурний простір – саме в такий спосіб – наблизити до читача (слухача).

Перекладознавство формується на стикові науки та мистецтва, а тому такі розпливчасті настанови, як «критичність судження», «доречність», «розумна міра» та «золота середина» мало чим допоможуть перекладачу-початківцю. Його більш досвідчені колеги за цехом гуртуються в школи, кожна з яких формує власні погляди та підходи щодо того, яким повинен бути творчий

компонент під час перекладу і якою мірою цей творчий компонент вважається припустимим.

Процес перекладу завжди був, є і буде актом, так би мовити, обмеженої творчості, під час якої сміливі творчі пориви перекладача стримують чітко визначені рамки оригінального твору та наміри автора. Якщо провести опитування широкого загалу читачів, то серед кільканадцяти перекладачів відомих і популярних творів, вони завжди виберуть одного-двох найулюбленіших – таких, що «змусили» їх почути й зрозуміти кожне авторське слово, донесене до них копіткою працею перекладача, який сам залишився поза текстом твору.

Таким чином, проблема двоїстої природи перекладацького процесу продовжує залишатися в центрі уваги науковців багатьох галузей, вони невтомно працюють над подоланням мовних, ментальних, когнітивних, культурологічних, країнознавчих та інших численних бар'єрів, над формуванням єдиного спільного культурного простору. Напрацювання єдиного підходу до теорії і практики перекладу чи, принаймні, основних гайдлайнів, які б допомогли закласти підвалини цього процесу і підвищити якість перекладених текстів, особливо художніх, також продовжує залишатися актуальним.

Дослідженню проблеми перекладу як індивідуального творчого процесу присвячена велика кількість вітчизняних і зарубіжних публікацій. Зокрема, його розробляли Беднарчик А., Богомолець Ф., Будревич А., Вальчак Ю., Гібінська М., Горніцький Л., Дмоховський Ф., Домославський Б., Дорак-Вояковська Л., Кепінський А., К'єрзовська Д., Копчинський О., Лазіцька А., Ньюмарк П., Полін Р., Потоцький С., Робінсон Д., Ружар Й., Сейворі Т., Собота Д., Тарнавський В., Хол Е. та інші.

Метою цього дослідження є визначення та актуалізація вимог перекладацького процесу як акту індивідуальної творчості, зважаючи на здобутки світових традицій і практик фундаментальних перекладацьких шкіл та найбільш відомих їх представників, а також нові виклики, що ставлять перед

перекладачем час, активний процес глобалізації та національно-мовна самобутність. Основою дослідження стали теоретичні й практичні здобутки науковців-перекладознавців, методичні рекомендації корифеїв вітчизняної, польської та інших зарубіжних перекладацьких шкіл, а також пропозиції щодо їх удосконалення з урахуванням вимог часу, розширення меж вітчизняного культурного середовища до міжкультурного та глобального.

Багатоаспектність професії перекладача обумовлюється великою кількістю існуючих різновидів перекладу, які можна групувати за мовою оригіналу, тематикою, жанрами, формою виконання, буквалістичністю тощо. Серед сучасних найбільш поширеними вважаються дві класифікації:

- за характером текстів, що перекладаються;
- за характером мовленнєвих дій перекладача в процесі перекладу.

Перша класифікація виокремлює художній (літературний) переклад та інформативний (галузевий) переклад.

Художній (літературний) переклад зосереджується на перекладі творів художньої літератури, головним призначенням і метою яких є забезпечення естетичного впливу та формування художнього образу. Інформативний, або галузевий переклад, на відміну від художнього, приділяє виключну увагу донесенні до читача певної інформації. Саме інформативна, а не художньо-естетична функція і є в цьому випадку визначальною.

Сучасна культура перекладу, зокрема художнього, фактично будується на концепції «видимості» перекладача, адже саме національна культура, така багата та різноманітна, й творить контекст, у якому читач живе, думає, спілкується та сприймає твір.

З-поміж інших класифікацій перекладу, які є цікавими для розгляду, слід назвати класифікацію перекладу за функцією тексту. Німецька перекладачка Катаріна Райс вибудувала власну концепцію¹⁵⁴, в основі якої лежить теорія

¹⁵⁴ Rice K. Classification of texts and methods of translation. *Questions of the theory of translation in foreign linguistics*. 1978. P. 202–228.

трьох головних функцій мови – описової (повідомлення інформації), виражальної (емоційно-експресивні характеристики), звертальної (заклик до дії або реакції). Основні види перекладу вона співвідносить саме з цими функціями і додає до них ще один вид – аудіомедіальний. Ця класифікація фактично обумовлена завданнями перекладу, серед яких:

- опис (комерційні, наукові, ділові тексти) повинен якомога повніше передавати змістове наповнення;
- вираження (художня література) повинне приділяти значну увагу формі, досягати художньо-естетичного впливу, співзвучного із впливом першоджерела;
- звернення орієнтоване на забезпечення певних закликів, звертань тощо до кінцевих одержувачів інформації, які повинні бути збережені в перекладі;
- аудіо й медіа (тексти радіо-і телепрограм, сценічні твори тощо) виступають як складові більшого цілого, вони повинні враховувати технічні аспекти їх подальшого використання.

Конкретний текст може містити ознаки кількох з-поміж вказаних типів перекладу, але якийсь один із них буде домінуючим.

Інтерес становлять також наукові пошуки німецького лінгвіста, теоретика перекладу Альбрехта Нойберта, який звернув увагу на прагматику як один із найважливіших аспектів теорії перекладу. Науковець вважав, що адекватний переклад повинен зберігати прагматичний задум оригіналу, який він трактував широко. На його думку, прагматика вивчає всі причини вибору формативів автором тексту та їх вплив на слухача/читача. Завдання перекладача полягає в створенні такого тексту, який би відзеркалював комунікативну цінність оригіналу¹⁵⁵.

Альбрехт Нойберт виділив чотири основні типи текстів, що мають різний ступінь перекладності:

¹⁵⁵ Neubert A. Text and translation. *Übersetzungswissenschaftliche Beiträge* 8. Leipzig: Enzyklopädie, 1985. S. 127–132.

- перший тип – і оригінал, і переклад мають спільну мету та спільні потреби. Змістове наповнення оригінального тексту не обмежується виключно носіями оригінальної мови (це можуть бути науково-технічні анонси чи реклама). Спільна мета означає, що у читачів тексту-перекладу може сформуватися до нього таке ж ставлення, як і у читачів мовою першоджерела – до оригіналу;
- другий тип – тексти, призначені виключно для читача на вихідній мові (нормативно-правові документи, суспільно-політична література, публіцистика, розважальні матеріали). Дослідник вважає їх принципово неперекладними;
- третій тип – художня література – фактично є змішаним типом, оскільки, незважаючи на те, що текст створюється для читача на вихідній мові, може виражати загальнолюдські цінності, потреби, проблеми, а тому буде зрозумілим та близьким також і читачам, що сприймають його через посередництво перекладу. Ступінь перекладності обумовлюється специфікою жанру. Так, белетристику набагато легше перекладати, ніж ліричну поезію;
- четвертий тип – до нього належать тексти, створені мовою оригіналу, але призначені для перекладу на іншу мову. Ці тексти є високо перекладними.

Вищерозглянуті класифікації перекладів можна назвати відносно спрощеними. Водночас, існують і так звані багаторівневі класифікації, які ґрунтуються на одночасному застосуванні декількох критеріїв, наприклад, класифікація В. Коптілова.¹⁵⁶

Але до якого б різновиду не належав певний переклад, він зможе подолати мовний бар'єр тільки в тому випадку, якщо перекладач зуміє відтворити всю енергію та силу, що стоїть за кожним словом оригінального

¹⁵⁶ Коптілов В. В. Теорія і практика перекладу. К.: Юніверса, 2002. 165 с.

твору. Саме знання іншої культури, її системи цінностей, традицій, звичаїв забезпечує адекватну й ефективну комунікацію між носіями різних культур.

Поняття «міжкультурна комунікація» було введено американським культурологом і антропологом Едвардом Холлом, який вважав, що труднощі в комунікації представників різних етносів і культур пов'язані саме з різними способами сприйняття світу¹⁵⁷.

Переклад і міжкультурна комунікація фактично неподільні. Переклад виступає інструментом представлення інших культур, здійснює посередництво між ними та культурою перекладача, зближує автора першотвору та кінцевого читача, забезпечуючи їхнє взаєморозуміння. У своїй книзі «Як зрозуміти іноземця без слів» Е. Холл писав, що він вивчав питання про те, чим одна культура відрізняється від іншої і як виявити різницю між культурами. Автор дійшов висновку, що існує нерозривний зв'язок між далеким минулим і справжнім, нинішнім, а коріння культури ведуть до біологічного минулого людини¹⁵⁸.

Сучасна наука розглядає міжкультурну комунікацію як процес вербального чи невербального спілкування між носіями різних культур і мов, тобто як сукупність специфічних процесів взаємодії людей з різними мовними картинками світу, світоглядними і ментальними розбіжностями тощо. За визначенням І. Л. Кабаченко, одним із визначальних принципів міжкультурної комунікації є принцип толерантності, в основу якого покладено не лише інтелектуальну толерантність, порозуміння, повагу до різних точок зору й висловлених думок, а й вихідні прагматичні постулати автора першоджерела¹⁵⁹. Саме таке прагматичне завдання автора бере на себе перекладач.

Визначальна особливість художнього тексту полягає у високому ступені насичення його різними граматичними структурами і формами, стилістичними фігурами, а також великим різноманіттям інших виражальних засобів та

¹⁵⁷ Hall E. T. Making Oneself Misunderstood. *Languages No One Listens to*. 1982. P. 20-22.

¹⁵⁸ Hall E. T. *The Silent Language*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group. 1990. P. 53-59.

¹⁵⁹ Кабаченко І.Л. Міжкультурна комунікація в перекладі. *Актуальні проблеми перекладознавства та методики навчання перекладу: Тези доповідей XI наукової конференції з міжнародною участю*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 29.

прийомів, які в процесі перекладу необхідно відтворити при одночасному збереженні авторського стилю мовлення, змістового наповнення, емоційного забарвлення та інших нюансів. Така перекладацька традиція була сформована ще в часи античності, коли й з'явилися перші виражальні засоби. Перекладач художнього тексту повинен завжди ретельно добирати мовно-стилістичні засоби, оскільки «живе» та яскраве мовлення художнього твору, збагачене грою слів, необхідно адекватно відтворити, зберегти авторський задум і манеру мовлення. У художньому перекладі неприпустима надмірна буквалістичність: тоді персонажі твору втрачають особливу привабливість, місця подій тьмяніють, часовий простір стає пласким та штучним. Якісний художній переклад також передбачає наявність літературного хисту, особливого «чуття» слова, розуміння міри та інших важливих нюансів. Це надскладний процес, що вимагає фахових знань і умінь, особливої підготовки та практичних навичок. Водночас, перекладачі-практики визнають, що передати все багатство виражальних засобів вихідного твору в повній мірі неможливо. Труднощі, насамперед, виникають при перекладі жаргонних слів, культурно-фольклорних елементів, діалектизмів, фразеологічних і стійких зворотів тощо.

Мовленнєві засоби реалізації естетичної інформації у художніх прозових творах численні та різноманітні. Когнітивна функція в них цілком підпорядкована естетичній, остання, в свою чергу, реалізується через такі засоби оформлення, як епітети, порівняння, авторські неологізми, різноманітні повтори, гру слів, іронію, «красномовні» власні назви і топоніми, ритм, діалектизми, жаргонізми тощо.

Переклад конкретних слів та зворотів вимагає прийняття до уваги вузького та широкого контекстів твору, а також постійного вирішення таких проблем, як передача тимчасової дистанції тексту, рис літературного напрямку та індивідуального стилю автора. Так, при перекладі фрагменту твору з часовою дистанцією перекладач зобов'язаний уникати сучасних слів і зворотів, термінів тощо, які не вживалися в період, відображений в оригіналі. Також досить «стриманого» ставлення вимагає й питання «густоти» архаїзації.

Наприклад, відтворюючи мовлення XIX століття, доцільно надати перевагу інверсіям та постпозиціям прикметників, а також широко вживаним застарілим словам на кшталт *ректи*, *зріти* (бачити, дивитися), *неведення*, *злато*, *аероплан* тощо.

Передаючи риси літературного напрямку, слід враховувати, що в минулому автори творили в рамках певних літературних традицій – романтизму, сентименталізму, імпресіонізму тощо, які мали власні чітко окреслені ознаки. Так, романтизм вирізняється широким використанням персоніфікованих метафор, своєрідним ритмом прози, символікою кольору, особливою «романтичною» лексикою тощо.

Найскладнішим викликом для кожного перекладача художнього тексту стає відтворення індивідуального авторського стилю, манери письма, що вимагає проведення повного стилістичного аналізу оригінального твору із визначенням характерних ознак, ігнорування яких викликає його спотворення. Прагнення перекладача адекватно відтворити оригінальний текст, привести його у відповідність до норм мовлення вважається проявом креативності щодо варіативності та відбору мовленнєвих засобів. Добір «саме того», ідеального й влучного слова, що робить переклад таким же емоційним, яскравим, точним, як і оригінальний текст, є справжнім викликом для кожного перекладача.

Складним завданням для перекладача може стати робота над поетичним твором (текстом). У поезіях слова й граматичні структури поєднані в спільну низку смислів, знаходяться в тісній взаємодії, під постійною смисловою, емоційно-експресивною та естетичною напругою. Гарний переклад поетичного твору забезпечує цілісний ідейно-естетичний вплив на читача, зберігає художні образи та – дуже бажано – її вихідну форму, тобто все те, що має оригінальний твір. Такий підхід надає перекладеній поезії упізнаваності, знайомить з культурною національною традицією, в рамках якої її було створено.

Отже, перед перекладачем поетичних творів стоїть проблема неперекладності: такими виявляються ті сторони звукової (в тому числі й

ритмічної) організації тексту, в яких відбивається мовна структура оригіналу і який відрізняється своїм звуковим тлом від перекладеного твору. Водночас така неперекладність закликає фахівців до формально-сміслового експериментування, адже ступінь особистої творчості при вирішенні цього завдання суттєво зростає, а результати подібних експериментальних перекладів можуть суттєво збагатити художнє поетичне мовлення.

Зрозуміло, що на рівні змісту в перекладі мають знайти відтворення всі навіть найменші деталі. Але зміст і форма неподільні: кожен зміст прагне вилитися у форму, яка ідеально втілює всі його семантичні нюанси й відтінки. Порушення в перекладі на рівні змісту неодмінно позначається на формі – відхилення ж від формальних параметрів викривляє зміст. Перекладач мусить докладати всіх зусиль, аби зміст і форма органічно злилися. Звісно, художній переклад, а особливо переклад літературних шедеврів, не буває без втрат і похибок, але надзавдання перекладача – ці втрати й похибки мінімізувати. Щоб якомога точніше передати зміст, треба постійно збагачувати свою ерудицію, перевіряти факти, події, імена, назви, враховувати їх культурний вимір, бо, насправді, переклад – це не стільки перехід від мови до мови, скільки від культури до культури, тому кожен крок перекладача має бути фаховим і усвідомленим.

Перекладацька практика доводить, що фактично ступінь свободи перекладача в процесі роботи над текстом обмежується виключно рамками авторського задуму. Успішна реалізація цього задуму в очах читачів як кінцевих реципієнтів виправдовує чи не будь-яке «свавільля» перекладача над текстом-оригіналом. Свобода перекладача під час перекладу визначається цілою низкою чинників, вирішальним з-поміж яких є жанрова приналежність тексту. Так, до текстів наукового стилю перекладач має застосовувати буквальний переклад, а під час перекладу художніх творів перекладач може дозволити собі зберегти лише основну думку автора і передати її через висловлювання, зрозумілі та близькі тій кінцевій аудиторії, на яку він націлений.

Питання свободи перекладача під час перекладу безпосередньо пов'язане з його етичною позицією. Сучасна культура перекладу, зокрема художнього, фактично будується на концепції «видимості» перекладача, адже саме національна культура, така багата та різноманітна, й творить контекст, в якому читач живе, думає, спілкується – і сприймає текст. Саме знання іншої культури та її системи цінностей, традицій та звичаїв забезпечує адекватну повноту комунікації.

Виняткова важливість перекладацтва не викликає сумнівів ще з часів біблійської давнини, коли впала Вавілонська вежа, і «Господь помішав мову всієї землі»¹⁶⁰. Люди не завжди сприймали і розуміли чужу культуру, релігію, традиції тощо. І саме перекладачі стають провідниками між народами та їхніми культурами, відкривають світи, формують зрозуміле мовне середовище, своєю творчою працею наближають один до одного людей, нації, народи, країни. Відомий англійський теоретик перекладу Теодор Севор говорив: «...виникає перепона, коли люди, віддалені один від одного великими проміжками часу або відстанями, намагаються спілкуватися між собою. Слід неодмінно щось із цим зробити, оскільки за розкіш розмовляти на різних мовах усі ми платимо велику, іноді аж занадто, ціну»¹⁶¹.

Традиції української школи перекладу почали формуватися ще в Середньовіччі, коли завдяки хрещенню Київської Русі наші пращури духовно зблизилися з представниками інших народів. Християнство дозволило їм увійти в європейський культурний простір та долучитися до культурних здобутків різних країн і народів. Попри те, що тогочасна Русь-Україна мала власну писемність, відому під назвою «черти і рези»,¹⁶² необхідність локалізації та поширення біблійських текстів обумовила потребу в створенні повноцінної писемності. Відповіддю на це стало старослов'янське письмо, розроблене братами Кирилом та Мефодієм, які фактично й стали першими вітчизняними

¹⁶⁰ Старий Завіт. Буття. URL: <http://osbm-buchach.org.ua/Bibliya/Buttia.html> (дата звернення: 18.12.2024).

¹⁶¹ Savory Theodore H. The art of translation. The Writer, Boston, 1968. P.15–16.

¹⁶² Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. С. 17.

перекладачами. У подальшому до лав перекладачів долучилися також ченці Києво-Печерської Лаври, які перекладали на старослов'янську мову не лише церковну літературу з Візантії та Західної Європи, а й світські книги, найбільш визначними серед яких можна вважати оповіді про Олександра Македонського «Олександрія», «Повість про Варлаама і Йоасафа» та «Сказання про Індійське царство»¹⁶³.

Таким чином, кінець X століття можна вважати віхою виникнення перших традицій української перекладацької школи, які були подібними до тогочасних європейських і полягали в обов'язковій ритмізації, незалежно від жанру та змістового наповнення літературних творів, а також максимально можливого насичення перекладу витонченими поетичними засобами. Тогочасні перекладачі залишалися здебільшого невідомими, нажаль. У подальші роки розвиток вітчизняної культури перекладацтва продовжувався. Основним тогочасним осередком перекладацької діяльності, який намагався випрацювати наукові основи перекладу, стала Києво-Могилянська академія.

Вимога до ритмізованості творів, що перекладалися, усе ще залишалася актуальною, проте світську та церковну літературу починають розділяти за стандартами буквальності¹⁶⁴. Так, біблійські твори за змістом повинні були мати максимальну наближеність до першоджерел. Чудовим прикладом і монументальним вітчизняним перекладом Біблії виступає Пересопницьке Євангеліє (50-ті роки XVI ст.), яке за красою та багатством оформлення не має собі рівних серед інших українських рукописів.

А от світська література могла вільно трактуватися, переосмислюватися та переспівуватися. Як наслідок – перекладацька діяльність почала розвиватися в двох напрямках – бурлескно-травестійному та буквалістичному. Прикладами перекладів-травестій, забарвлених у тони національної культури та колориту, можуть вважатися «Енеїда» Івана Котляревського (1798 р.), «Горпинида» (1818

¹⁶³ Боева С. Ю. Писемність, освіта, науково-технічні знання у Київській Русі. *Сторінки Історії*. 2015. № 31. С. 13–25. URL: <https://sites.google.com/site/perekloadsoldatenko/home> (дата звернення: 15.01.2025).

¹⁶⁴ Чижевський Дмитро. Українське літературне бароко : Вибр. праці з давньої л-ри. К.: Обереги, 2003. С. 107–122.

р.) Павла Білецького-Носенка, в основу якої покладено давньоримський міф про Прозерпину та інші.

З-поміж серйозних, наближених до оригіналу перекладів того часу, можна згадати Еразма Роттердамського та «Похвалу глупості», окремі глави з «Декамерона» Джованні Бокаччо (переклав та переосмислив Іван Кулик), поезії Овідія та Горація (до переспіву яких долучалися Іван Максимович, Феофан Прокопович та Григорій Сковорода), «Повість про Трістана та Ізольду» (перекладач якої залишився невідомим), «Листи без адреси» Франческа Петрарки (в переспіві Клірика Острозького), епіграми видатного польського поета Яна Кохановського і твори англійця Джона Оуена (переспівав Іван Величковський) тощо¹⁶⁵.

Традиції точного перекладу (якщо не змісту, то принаймні духу) оригінальних зарубіжних творів з часом продовжили українські поети-романтики, які прагнули, щоб їхні переспіви справляли на читачів винятково емоційне враження. Серед цієї хвилі перекладачів-літераторів можна відзначити Петра Гулака-Артемівського з його переспівами балад Йогана Гете та Адама Міцкевича (1827 р.), Левка Боровиковського з його інтерпретаціями віршованих творів Горація та Адама Міцкевича, членів «Руської Трійці» та Кирило-Мефодіївського братства, які здійснювали численні переклади з польської, чеської, сербської та інших мов, Маркіяна Шашкевича та Тараса Шевченка з їхніми переосмисленнями «Слова о полку Ігоревім» та, звісно ж, Тараса Шевченка з його біблійськими оповідями, з яких згодом було укладено збірку «Давидові псалми». Згадуючи цей період в українському перекладознавстві, неможливо не назвати Григорія Квітку-Основ'яненка, який чи не найпершим із українських літераторів почав перекладати свої власні твори іншими мовами.

XIX століття збагатило українську школу перекладу новими іменами і новими здобутками. Серед плеяди найбільш плідних та талановитих

¹⁶⁵ Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400с.

перекладачів яскраво вирізняється постать Пантелеймона Куліша з його перекладами Фрідріха Шіллера, Генріха Гейне, Джорджа Байрона, Йогана Гете та тринадцяти п'єс Уільяма Шекспіра. Взірцевим може вважатися також його переклад Святого Письма.

Завдяки наполегливій та копіткій праці перекладачів-літераторів тогочасний український читач отримав змогу познайомитися з художніми творами античності, західноєвропейської та східної літератури в перекладах Івана Франка, Миколи Зерова, Петра Ніщинського, Бориса Тена, Михайла Білика, які залишили по собі в українській літературі переклади таких довершених поетичних доробків, як «Одіссея», «Іліада», «Енеїда», п'єси Софокла, Аристофана та Есхіла. Визначний внесок в інтерпретацію античної поезії зробив також Андрій Содомора з його перекладами Лукреція, Овідія та повною добіркою творів Горація. П'єси французьких драматургів Ж.Мольєра та П.Бомарше («Тартюф» та «Одруження Фігаро») представив на суд українському читачеві Володимир Самійленко, а Василь Щурат завдяки власному перекладу «Пісні про Роланда» відкрив для нас середньовічний лицарський епос.

Безумовними шедеврами можна вважати переклади Євгена Дроб'язка («Божественна комедія» Данте), Миколи Бажана («Витязь у тигровій шкурі» Шота Руставелі), Григорія Кочура (європейська поезія від епохи античності до модерну), Миколи Лукаша («Декамерон» Боккаччо, «Фауст» Гете, «Дон Кіхот» Сервантеса), Максима Рильського («Сід» Корнеля, «Федра» Расіна, «Орлеанська діва» Вольтера, «Пан Тадеуш» Міцкевича).

Із східних мов перекладали Агатангел Кримський, Павло Ріттер, Василь Мисик, Ярема Полотнюк, Іван Чирко, Іван Дзюб, Іван Бондаренко та багато інших

Після здобуття українською державою незалежності в 1918 р. національна самосвідомість народу стрімкого зростає, це обумовило активний розвиток перекладацької діяльності. Зокрема, саме в цей час з'являється український переклад Біблії від Івана Огієнка. Трохи пізніше переклади з

різних мов на українську робили Іван Кулик, Григорій Майфет та Микола Зеров. Останній, окрім безпосередньої практики перекладу, цікавився й теоретичними питаннями, зокрема, уклав наукову працю «Про переклад поезії». Значущою виявилась і діяльність Володимира Державіна як перекладацького критика

Для України ХХ століття в царині перекладу важлива діяльність, насамперед, Максима Рильського, теоретика та практика перекладацтва, що талановито відтворив поезію Адама Міцкевича («Пан Тадеуш»), Вольтера «Орлеанська Діва», численних французьких і німецьких поетів, п'єс Уільяма Шекспіра, а також прозу Гі де Мопассана та Джека Лондона. Хрестоматійною для сучасних українських перекладачів є його теоретична праця «Мистецтво перекладу».

Яскравими постатями цього періоду стали також Борис Тен («Одисея» та «Іліада» Гомера, п'єси Есхіла, Софокла, Аристофана, У.Шекспіра, Ф.Шіллера, Ю.Словацького) та Микола Бажан («Лицар у тигровій шкурі» Ш.Руставелі, «Ферхад і Шірін» Алі Шера Навої, вірші І.Гете, Марії Рільке). Їхнім перекладам притаманна майстерна передача змістових нюансів першоджерел завдяки талановитому використанню всього багатства української мови.

Сучасні українські перекладачі продовжують збагачувати надбання української й світової культури, забезпечують обмін культурними цінностями між окремими народами та мовними групами, наближаючи епоху посправжньому світової літератури.

Сучасна практика українського перекладу формується на стику двох підходів. Перший з них, який доречно назвати класичним, ґрунтується на перекладацькій діяльності І. Франка та М. Старицького, і має наразі багато відданих прихильників. Класичний підхід робить акцент на дотриманні напрацьованих літературних норм, урахуванні при перекладі новітніх європейських та українських традицій, поміркованому експериментаторстві із формою та змістом, збереженні стилістики оригінальних літературних творів, застосуванні нормативної лексики тощо.

Другий підхід, який можна позначити як фольклорний, багато запозичив із усної творчості та барокових традицій. Його відомими представниками є П. Куліш, І. Костецький, В. Барка, М. Лукаш. Доробки перекладачів фольклорного підходу відрізняються сміливим експериментаторством, використанням діалектної та розмовної лексики задля збереження унікального колориту оригінальних літературних творів.

Серед найяскравіших постатей, які формують обличчя сучасного українського художнього перекладача, слід назвати:

- Остапа Сливинського, Божену Антоняк, Сергія Жадана, Анушавана Месропяна, Ірину Забіяку, Тетяну Окопну, Ганну Величко, Світлану Вольштейн, Андрія Бондара, Максима Стріху, Аллу Татаренко, Наталю Хороз, Катерину Калитко, Зоряну Гук, Андрія Любка, Наталію Іваничук, Софію Волковецьку, Льва Грицюка, Галину Кирпу та Юрія Зубу (перекладають з болгарської, вірменської, чеської, івриту, угорської, італійської, боснійської, сербської, хорватської, македонської, скандинавських мов);
- Олену Фешовець, Віктора Шовкуна, Максима Нестелеєва, Анну Вовченко, Ярослава Стріху, Таню Родіонову, Ірину Шувалову, Ганну Яновську, Тараса Малковича (перекладають з англійської);
- Остапа Сливинського, Тараса Прохаська, Божену Антоняк, Андрія Бондара, Олександра Бойченка, Олександра Ірванця, Маріанну Кіяновську, Юрія Матевощука, Яріну Сенчишину (перекладають з польської);
- Леоніда Кононовича, Євгенія Кононенка, Романа Осадчука, Ірину Собченко, Івана Рябчія (перекладають з французької);
- Анну Вовченко, Віктора Шовкуна, Сергія Борщевського (перекладають з іспанської);
- Віктора Шовкуна (перекладає з португальської);

- Юрка Прохаська, Христину Назаркевич, Нелю Ваховську, Роксоляну Свято, Олександра Григоренка, Марка Белорусця, Петра Рихля (перекладають з німецької)¹⁶⁶.

Майбутнє вітчизняного перекладу належить таким відносно новим постатям, як Дмитро Чистяк, Михайло Найдан, Ірина Качанюк-Спех, Олександр Ірванець, Анна Іванченко, Олег Король, Михайло Якубович, Христина Назаркевич, Андрій Бондар, Андрій Савенець, Максим Стріха та інші.

Кожен із названих сучасних перекладачів «пише» новий твір, адже перекладач – це письменник, який наново переписує оригінал. Як вважає Ю.В.Чернова, процес їхнього перекладу перетворюється на співтворчість із автором, «коли входиш у якийсь містичний інтертекстуальний контакт із первісною словесною субстанцією, яка була закладена на початку у цей твір. А після першого містичного сплеску-варіанту шліфуєш, оперуючи знаннями з мовознавства, літературознавства, перекладознавства, культурології, антропології. Але без містичної єдності з текстом переклад неможливо читати, слова нібито є, а немає внутрішнього зв'язку, загубилася та мить всередині»¹⁶⁷. А далі авторка робить висновок, цитуючи Дмитра Чистяка: « На жаль, багато перекладів мертвотні»¹⁶⁸.

Традиції польської школи перекладу. Сьогодні перекладознавство в Польщі є молодого галуззю, офіційна історія якої нараховує приблизно 50 років (започаткована в другій половині XX століття), проте її коріння, як і української школи перекладу, сягає в глибину віків.

Давні часи – так звана старопольська доба – можуть похвалитися своїми досягненнями в царині перекладу, адже їхня якість не поступається сучасним

¹⁶⁶ Улюра Г. Знак якості: українські перекладачі, яким довіряєш. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/01/27/222293/> (дата звернення: 03.11.2024).

¹⁶⁷ Чернова Ю. В. Сучасні українські перекладачі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. . № 47. Том 3. С. 185–189.

¹⁶⁸ Чистяк Д. Інтерв'ю Читомо. URL: <https://archive.chytomo.com/interview/dmytrochystyak-na-zhal-bahato-perekladiv-mertvotni> (дата звернення: 03.11.2024).

перекладам, що ґрунтуються на наукових підходах і використовують усе багатство мови, накопичене за довгі роки її розвитку.

Ще за часів середньовіччя, у 1285 р. Гнєзненський архієпископ Якуб Свінка запропонував на Ленчицькому Синоді зобов'язати парафіяльних священників прилюдно читати молитви, зокрема «Отче наш» та «Радуйся, Маріє», виключно польською мовою. Також за умови набуття відповідної підготовки та прийнятного володіння мовою вони повинні були польською пояснювати пастві Святе Письмо. Значення цього кроку важко переоцінити, адже більшість священників у тогочасній Польщі були німецького походження і неохоче промовляли до пастви польською. Ленчицький Синод також визначав польську мову другою мовою викладання в церковних школах (Церковний статут від 1287 р.).

Подальшого поштовху практиці перекладознавства надала Реформація з її постулатами плекання саме національної – польської – мови. Тривале використання польської мови, хоча і як допоміжної, дозволило сформувати основи польської лінгвістичної культури та створити діалект, що вже в XVI столітті перетворився на наддіалектну літературну мову, якою розмовляла еліта та освічені верстви населення Польщі.

Тогочасні польські перекладачі здійснювали переклад переважно за принципом *ad sensum* (збереження ідеї оригіналу при одночасному пропущенні деяких слів і риторичних фігур), про що свідчать численні перед- та післямови до перекладених творів. Зокрема, Миколай Шарфенбергер у 1556 році порушує питання про необхідність запозичень з інших мов, оскільки в тогочасній польській мові не вистачало мовних засобів для відповідного тлумачення. Тому він закликає запозичувати слова та фрази з різних іноземних мов.

Цілком відмінний підхід до проблеми системної недостатності мав Лукаш Гурніцький, який в своїй праці «Польське подвір'я» сформулював стратегію локалізації оригінальних текстів згідно з польськими реаліями, зокрема:

- переклад власних імен: «...тому я не тільки пропустив італійські назви, але й поставив польські»;

- пропуск фрагментів, незрозумілих через культурні відмінності, або ж їх пристосування до польських умов: «...деякі з них не ставлю, а інші змінюю, щоб усі танці уявили в Польщі, бо відомо, що поляки ніколи не чули про тарантелу...»;
- зміни в сюжеті оригінального твору, наприклад, виключення жінок із дискусій: «...куди їх поставити в польську розмову, бо наші польські жінки не такі вчені, як італійки, від них тільки вуха болітимуть...»¹⁶⁹.

У присвяті до «Троянців» Сенеки Лукаш Гурніцький наголошує на необхідності подальшого перекладу з іноземних мов на польську, оскільки це може вплинути на її розвиток та усунути нестачу художніх засобів.

Іншим прихильником локалізації був Ян Кохановський, який переклав Давидові Псалми та «Пісню пісень» саме з використанням цієї стратегії перекладу: «...іноді під час тлумачень дві богині з'являються переді мною. Одна з них – *necessitas clavos trabales et cuneos manu gestans ahena*, а друга *poetica, nescio quid blandum spirans*. Коли вони поряд, не знаю, як і зарадити»¹⁷⁰.

Я. Кохановський підкреслює в своїх листах, що важливою є не лише *necessitas*, тобто потреба бути вірним у перекладі, але й *poetica* – поетичне мистецтво, яке є невід'ємною частиною національної літератури. Я.Кохановському та багатьом іншим перекладачам того часу вдалося подолати культурний бар'єр та передати красу оригінальних творів, навіть якщо при цьому й доводилося йти на певні зміни чи переінакшення.

Ще однією яскравою постаттю того періоду був Симон Будний, який вважається одним із найкращих перекладачів Святого Письма в XVI столітті. С. Будний був пристрасним прихильником новослів'я, уникав провінціалізмів і навіть встановлював правопис власних біблійських імен та назв. С. Будний був винятковим філологом, дослідником, прискіпливим

¹⁶⁹ Górnicki Ł. Dworzanin polski. URL: <http://biblioteka.kijowski.pl/gornicki%20lukasz/dworzanin%20polski.pdf> (дата звернення: 09.09.2024).

¹⁷⁰ Kochanowski J. List do Stanisława Fogelwедера, 6 października 1571. URL: <http://www.pbi.edu.pl/site.php?s=NDIwMDQ1ZWMwOTM1&tyt=&aut=&letter=L&pg=21> (дата звернення: 19.09.2024).

критиком своїх попередників і не зважав на звинувачення в неоднозначному чи суперечливому перекладі.

Не менш цікавими для сучасників є постаті Ієроніма Малецького та Павла Щербіча, які наголошували, що перекладач повинен не тільки розуміти оригінальний текст, але й мати так звану перекладацьку вправність стосовно мов оригіналу та власне перекладу. Польська мова, на думку цих мовознавців, має унікальну красу, але страждає він недостатнього розвитку лексики в окремих сферах – зокрема, теології та юриспруденції. Саме цим П. Щербіч пояснює недосконалість свого польського перекладу Магдебурзького права, для адекватної передачі змісту якого йому забракувало юридичних термінів польського походження

Проте вже в епоху Відродження визначальною рисою польського перекладацтва стала боротьба з надмірними та невиправданими запозиченнями. Як і кальки, вони мали вживатися лише у виключних випадках, коли польська лексика не мала відповідників, присутніх в іншомовних лексичних системах. Використання неологізмів, навпаки, заохочувалось, оскільки «введення нового слова в переклад є меншим злом, ніж варварство»¹⁷¹.

Водночас, спостерігалася й протилежна тенденція у використанні архаїзів, що було даниною як традиції, так і вимогам Церкви. Яскравим прикладом такої практики можуть вважатися переклади Біблії від єзуїта Якуба Вуйка. На думку церковників, *«неологізми були непристойно новітніми та могли довести до єресі»*¹⁷².

XVII сторіччя стає для польської мови часом змін, перетворень та розвитку, внаслідок яких вона входить у родину європейських мов як повноправна учасниця. Так, Пьотр Кохановський у вступі до перекладу «Гоффрада або Визволеного Єрусалиму» Тассо наголошує на тому, що польська мова не бідніша за інші.

¹⁷¹ Pszczołowska L., Puzynina J. Tłumacze Odrodzenia w swoich przekładach. *Poradnik Językowy*. 9/1954. S. 14–26, *Poradnik Językowy*. URL: <https://poradnik-jezykowy.uw.edu.pl/issue/669> (дата звернення: 05.01.2025).

¹⁷² Wujek J. Przygotowanie do czytania Pisma Świętego, rozdz. VIII. O Bibliach Polskich y innych pospolitych języków <pisownia oryginalna>. URL: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=9662> (дата звернення: 12.10.2024).

Прагнення зберегти середньовічні перекладацькі традиції видозмінюється в нагальну потребу продовжувати подальше ушляхетнення польської мови. У цей час у польському перекладацтві настає так звана новопольська доба, яка припадає на середину XVIII сторіччя і триває до початку Другої світової війни. Це, безумовно, найбагатший та найяскравіший період розвитку польської мови, початок якого відзначався пануванням мови французької. Навіть англійські твори перекладалися опосередковано – з французьких перекладів. Перший переклад безпосередньо з англійської був зроблений у 1791 р. Яцеком Пшибильським. Це був «Втрачений рай» Джона Мільтона.

Перекладацьку практику доби Відродження успадкували представники Просвітництва, що пристрасно захоплювались польською мовою XIV сторіччя, потенціал якої було розтрачено іншомовними правителями. Обравши собі за мету очищення польської мови від кальок та запозичень, мовознавці-просвітники всіляко сприяли формуванню загальнонаціональної мовної свідомості та захисту польської мови. Перекладацьку практику цього періоду спрямовано передусім «на відображення краси та збереження чистоти польської мови, засміченої довгими роками невмілої мовно-культурної політики»¹⁷³.

Латинська мова з її фонетичною цінністю та точністю вираження бажаного змісту, обумовленими багатовіковою науковою традицією, зберігала непохитну першість під час перекладу текстів точного чи природничого характеру та богослов'я, проте дедалі гучніше звучали голоси на підтримку необхідності формування національної літератури польською мовою. Справжнім пророком цієї ідеї став Гугон Коллотай, до якого поступово приєдналися й інші мовознавці та перекладачі

Визначальною рисою тогочасної практики польської школи перекладацтва була боротьба з неологізмами, архаїзмами та іншомовними

¹⁷³ Mikulski T. Walka o język polski w czasach Oświecenia”. *Pamiętnik Literacki*, t. 42., № 3–4, 1951, s. 796-815.
URL: <https://prolib.edu.wroclaw.pl/integro/2653203285429/mikulski-tadeusz/walka-o-jezyk-polski-w-czasach-oswiecenia?bibFilter=265> (дата звернення: 26.04.2025).

запозиченнями. Розвинутий у XVIII столітті мовний пуризм посилюється і зберігається аж до XIX століття. Одночасно з пуристичними практиками відзначається і помірковане ставлення до польської лексики, наріжним каменем його став постулат зрозумілості, який передбачав збереження усталених іноземних запозичень. У цей час активізується розвиток лексичної системи національної польської мови, а також словотворча діяльність, проте мовознавці та перекладачі прагнуть створювати нові слова виключно для задоволення існуючих потреб, а не для породження довільних, ідіолектних мовних утворень.

Згадані риси тогочасного перекладознавства тісно переплітаються із проблемами перекладознавства сучасного. Зокрема, популяризація ідеї вільного перекладу та гасло: «Стежити не за словами, а в цілому за мовою... Саме так і слід перекладати, мудро і розумно. Прив'язуватись до слів – значить перекладати по-дитячому і по-рабськи¹⁷⁴.

У анонімній статті від 1767 р. наводиться чотири головних тези успішного перекладу:

- перекладач повинен розуміти текст та певним чином його трактувати;
- перекладач повинен проаналізувати стиль автора оригіналу, щоб надати перекладу відповідного стилістичного забарвлення;
- перекладач повинен забезпечити вірність перекладу, для чого слід знайти такі мовні еквіваленти, які максимально будуть відповідати змісту оригіналу і водночас будуть природно звучати мовою перекладу;
- перекладач повинен досягати стилістичної цінності перекладу, оскільки тільки за цієї умови переклад не буде посереднім¹⁷⁵.

¹⁷⁴Bohomolec F. Nec verbum verbo... [w:] dz. cyt., oprac. Balcerzan E. *Balcerzan Edward, Dokończenie, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”*. 1975. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/teksty-teoria-literatury-krytyka-interpretacja/1975-numer-6-24/teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n6_24-s23-43.pdf (дата звернення: 25.01.2025).

¹⁷⁵Zob. Anonim. Cztery powinności tłumacza, „Monitor” 1767, nr 98, s. 823 – 824; Bieńkowski F., Mysli o darach mówienia i pisanja dobrze [w:] dz. cyt., oprac. Balcerzan E., s. 55. *Balcerzan Edward, Dokończenie, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”*. 1975. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/teksty-teoria-literatury-krytyka-interpretacja/1975-numer-6-24/teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n6_24-s23-43.pdf (дата звернення: 25.01.2025).

Цю ж думку активно підтримує і Ігнацій Красіцький у своїй статті «Про переклад книг» (1772 р.) .

Критика перекладів епохи Просвітництва також порушує проблему мовної компетентності перекладача, який повинен вправно користуватися як чужою, так і своєю мовою. Низьку компетентність перекладачів Бернард Домославський критикує такими словами: «дурень без серця і без сили, – той, хто мови не знає, а книгу перекладає». І. Красіцький також зазначає, що багатьом перекладачам слід тягнутися до рідної мови, яку вони погано знають і яку забруднюють неякісними перекладами: «І важко тому, хто або не звернувся до цього джерела, або не навчився говорити і писати на справжній польській... Отже, і письмо польське, і мова були зовсім і не польськими, а склалися з чужих і власних чудернацьких слів та все далі й далі відходили від своєї колишньої витонченості...»¹⁷⁶. І. Красіцький також підкреслює, що вправний перекладач не тільки вільно володіє іноземною мовою, але й знає також культуру та історію, які вплинули на форму оригінального тексту¹⁷⁷.

Його ідеї підтримує і О. Копчинський і зауважує, що метафори та ідіоматика походять від звичаїв. Багато критиків заохочували використання трагедій, а отже, адаптацію текстів до культурних і мовних реалій польської мови. Ф. Дмоховський пише: «Гладенько одягніть іноземні твори у польські слова»¹⁷⁸.

Станіслав Сташиц у передмові до «Іліади» Гомера зазначає, що в гарному перекладі існує чітка відмінність між геніальністю мови та геніальністю автора. Інакше кажучи, багато перекладачів не в змозі передати зміст та специфіку мови оригінального автора, і ця відсутність перекладацького таланту призводить до поверхневого та неповного перекладу, штучна мова якого часто

¹⁷⁶ Krasicki I. O tłumaczeniu ksiąg [w:] *Dzieła wierszem i prozą*. T. 4. Wyd. F. Dmochowskiego, sporządzone na podst. Wskazówek autora i rękopisów, Warszawa, 1803. 336 s.

¹⁷⁷ Krasicki I., O tłumaczeniu ksiąg [w:] dz. cyt., oprac. Balcerzan E., s. 57. *Balcerzan Edward, Dokończenie, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”*. 1975. URL: <https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/teksty-teoria-literatury-krytyka-interpretacja/1975-numer-6-24/teksty-teoria-literatury-krytyka-interpretacja-r1975-t-n6-24-s23-43.pdf> (дата звернення: 25.01.2025).

¹⁷⁸ Dmochowski F. K. *Sztuka rymotwórcza. Poema w czterech pieśniach*, Warszawa 1788. URL: <http://literat.ug.edu.pl/sztuka/index.htm> (дата звернення: 15.04.2025).

не вибудовує метра, природного для польської мови. Постулати С. Сташича повторює в книзі «Про вимову і стиль» С. Потоцький. Особливе значення він надає адекватності стилю, відсутність якого спотворює повідомлення та руйнує мовну красу перекладу. С. Потоцький стверджує, що переклад – найскладніша сфера літературної діяльності. Передача значення, стилю та мовної специфіки оригіналу в перекладі, щоб він був одночасно еквівалентним і природним, вимагає від перекладача досконалого знання обох мов, літературного таланту та перекладацької компетентності

Одним із мовознавців, що говорили про техніки та стратегії перекладу, був Євсебіуш Словацький, який у лекції, прочитаній у Вільнюському університеті в 1813 році, підняв питання стилю оригіналу, нерідко продиктованого жанром твору. Науковий текст необхідно перекладати в науковому стилі, а художній – у художньому. Якщо в першому випадку визначити детермінанти наукового тексту досить легко, то художній стиль вимагає від перекладача надзвичайної майстерності та літературного таланту. Достовірно перекладений художній текст відображає не лише ідею твору, особливості стилю автора оригіналу, а й звуковий рівень мови твору, який має залишатися в гармонії з оригіналом і мовою твору. Є. Словацький також розмірковує про сутність мови та її зв'язки з менталітетом культурних і мовних спільнот. Автор слушно стверджує, що кожна нація має певний обсяг думок та ідей, які постійно у ній циркулюють та до вираження яких тяжіє її мова.

XIX століття було важливим та цікавим етапом розвитку новопольського перекладознавства. Це час інтенсивного розвитку читання, поширення книг та підвищення інтересу до літературних перекладів. Це також час зародження інтересу до англійської літератури, особливо до творів У. Шекспіра, який суттєво вплинув на формування романтичної літератури. Переклад з англійської здійснювали Адам Міцкевич та Юліуш Словацький, до процесу долучилися також Ігнацій Крашевський, Зенон Пшесмицький і Тадеуш Бой-Желенський, брати Козьмян, Юзеф Пашковський, Леон Ульріх та Ігнацій Головінський

XX століття формує дві основні офіційно визнані школи польського перекладу – Познанську та Варшавську. Вони виникають у 1960-1970 роках. Познанську школу започаткував Едвард Бальцерзан, який вважається представником літературознавчої течії перекладознавства. Іншими представниками познанської школи є Станіслав Бараньчак, Анна Легежинська, Ева Красковська, Барбара Келяр, Анджей Копчинський, Зофія Козловська. Основними науковими напрямками школи стали художній переклад у перекладній серії, самопереклад, багатомовність літератури, усний та письмовий переклади нехудожніх текстів, компетентність перекладача (лінгвістична, комунікативна, культурна), визначення еквівалентності на практиці, психологічні аспекти перекладу, дидактика та підготовка професійних перекладачів тощо.

Варшавську школу перекладу започаткував Францишек Груча, прибічник лінгвістичної школи перекладу під назвою Лейпцизька школа. Францишек Груча постулював, що переклад – це передача повідомлення. Новітня царина польського перекладу також має своїх зірок, найяскравішими з яких є Томаш Піндель, Анна Осмольська-Ментрак, Анджей Ягодзінський, Катажина Котинська та Яцек Гіщак.

Отже, українська та польська історичні традиції перекладу мають подібні тенденції розвитку, що обумовлено активним прагненням увійти в європейський та загальносвітовий культурний простір у якості повноправних творців культурного надбання. Формування кожної національної мови, її унікальності й самобутності супроводжується лексико-стилістичними, емоційно-експресивними та іншими запозиченнями з чужих мов, а також збагачує її додатковими смислами, ідеями, образами тощо.

Історичні традиції зарубіжного перекладознавства. З давніх часів цивілізаційний розвиток людства забезпечувався завдяки синергії взаємодії між різними мовними групами, яка була б неможлива без копіткої праці перекладачів. Саме вони забезпечували поширення культурних та наукових

надбань, розквіт передової філософської думки та на кожному етапі існування людства визначали його рівень.

Перші згадки про переклад з'являються ще за часів Давнього Риму, розвиток якого багато в чому ґрунтувався на запозичених здобутках, зокрема грецьких. Давньоримські переклади не можна вважати такими в сучасному розумінні цього слова, це були радше вільні перекази, які робилися з урахуванням особливостей латинської мови та відповідного світогляду. Так, давньоримський філософ і оратор Цицерон так сформулював своє бачення з цього питання: «Я переклав з аттичної говірки найвідоміші промови двох найкрасномовніших риторів – Есхіла та Демосфена, звернені одна до одної, переклав не як тлумач, а як оратор, пристосовавши самі думки та їхнє вираження, як фігури, так і слова, до нашого звичайного мовлення. Я не вважав за необхідне передавати їх слово в слово, але зберіг увесь зміст та силу слів. Адже я вважав, що читачеві слова потрібні не за рахунком, а за вагою»¹⁷⁹, тобто, він вважав, що вдалий переклад не обов'язково повинен відтворювати найменші подробиці оригінального твору, а радше – пристосовувати його до культурних особливостей іншого народу з іншою мовною картиною світу.

Перекладацькій практиці періоду античності притаманні такі основні риси:

1. Попри мовні експерименти (наприклад, неологізми, сміливі й оригінальні образи, стилістичні та синтаксичні пошуки) латинська мова зберігає свій звичний плин.

2. Давньоримські тлумачі розглядали першотвір виключно як джерело для натхнення та намагалися його перевершити шляхом сміливого (але не надмірного) використання усієї сукупності мовних засобів.

3. Прагнення до творчого збагачення мови перекладу при не обов'язковості збереження змісту та форми першотвору.

¹⁷⁹ Цицерон Марк Туллій. Тускуланські бесіди. Про обов'язки. Львів: Апріорі, 2021. С. 35–42.

Кардинально відмінна стратегія перекладацтва застосовувалася в ранньохристиянський період під час перекладу Біблії та похідних релігійних текстів. Священні тексти повинні були залишатися недоторканими у всій повноті божественного одкровення¹⁸⁰.

Поширення принципу буквалістичного перекладу із збереженням оригінальних змісту та форми знайшло своє практичне втілення в двох найвідоміших тогочасних перекладах Біблії – на грецьку («Септуагінта») та на латину («Вульгата»). У подальшому із хрещенням Руси старослов'янський переклад Святого Письма (в складі Псалтира та окремих книг Євангелія) було здійснено з «Септуагінти» із збереженням буквалістичного підходу монахами Кирилом та Мефодієм, які спеціально для цього розробили нову абетку – глаголицю¹⁸¹.

Часи Реформації та Ренесансу в Європі роблять повсякденне життя більш світським. Як наслідок, принцип буквалістичності перекладу втрачає свою обов'язковість, а натомість відбувається відродження античного принципу орієнтації на зміст. Саме за цим принципом здійснювався переклад Біблії на німецьку мову в першій третині XVI ст. Мартіном Лютером, який у своєму «Посланні про переклад та про заступництво святих» рішуче засудив дослівний переклад і висміяв перекладачів, що його застосовують. Орієнтуючись у своїй праці на відтворення змісту, Лютер проголошує: «Я не нехтував занадто вільно літерами, але докладав чимало зусиль разом із своїми помічниками, аби там, де слово могло мати суттєве значення, зберегти його у буквальному вигляді, не відступаючи від нього зовсім вільно»¹⁸². Іншою новелою в перекладацькій діяльності Лютера стало застосування мови, максимально наближеної до широкого читача.

Наступною важливою епохою в перекладацькій діяльності стає класицизм. Перекладачі починають користуватися такою свободою, яка до

¹⁸⁰ Venuti L. The Translator's Invisibility. A history of Translation. L., NY: Routledge, 2004. 353 p.

¹⁸¹ Демецька В. В. Теорія адаптації: крос-культурні та перекладознавчі проблеми: монографія. Херсон: Норд, 2006. 378 с.

¹⁸² Кочан Н. Лютер Мартін. *Політична енциклопедія*. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 414.

цього була властива тільки авторам – вони привласнюють зміст першоджерел, змінюють оригінальний стиль та дозволяють собі використовувати їх як «сиру заготовку» для своєї довершеної праці. Цей феномен отримує назву *les belles infidèles* («чарівні невірні»): чарівні переклади класицистів є дуже наближеним відображенням своїх античних першоджерел. Переклади не просто переробляються та переосмислюються, але й навмисно віддаляються від оригіналу. Перекладач стає співавтором та співтворцем, який цензурує вихідний твір, видаючи з нього окремі сцени, фрази та слова, які не відповідали смакам тогочасної аудиторії. Головною метою перекладача стає не тільки ознайомити читача з твором – але й запропонувати такий варіант цього твору, який буде «гідним читача». Переклади свідомо вихолощуються: усуваються окремі мовні засоби, сюжетні складові та авторська унікальність, яка, на думку перекладача, може сприйматися як дефект.

Тогочасний перекладач формує своє власне творче кредо: «Твір, що перекладається, виявляється, таким чином, лише нарисом, кінцевий варіант якого має бути створеним перекладачем. У перекладі ви не знайдете відображення Фукідіда як такого, адже він неначе перейшов у інше тіло силою метемпсихози і з грека перетворився на француза». Згадана метемпсихоза являє собою античні уявлення про переселення душі з одного тіла (автора) до іншого (перекладача). Саме до такого містичного зв'язку і повинен прагнути перекладач, аби передати так зване «знанняве наповнення» тексту першоджерела.

Епоха романтизму знову кардинально змінює роль перекладача та й вимоги до самого перекладу. Провісником цих змін виступає Джон Драйден (1631–1700), знаний поет та драматург, який одним із перших намагався сформулювати вимоги до перекладу. Позиція Драйдена відрізняється певною неоднозначністю: з одного боку, він називає перекладачів «рабами», які працюють наполегливо та плідно, але результати цієї праці їм не належать. З іншого, – порівнює перекладацтво з танцем на мотузці із зв'язаними ногами, де

один необережний крок чи невірний рух може призвести до фатального падіння.

Перекладацькі принципи Драйдена також мають суперечливу природу: він прагне не відступати від оригіналу – й одночасно намагається перекласти так, щоб авторський текст звучав сучасно. Такий ефект у практиці перекладу неможливий без серйозних змін першоджерела.

Перекладачі-романтики, на відміну від класицистів, не прагнуть досягнути усередненого ідеалу, але підкреслюють особливості авторів та їхніх творів, зберігають їх разом із вадами, помилками та невдалими місцями. Таким чином, саме романтики заклали підвалини сучасних принципів перекладу – точність, багатозначне тлумачення, співвідношення мовних засобів у різних мовах тощо¹⁸³.

Важливою постаттю з-поміж перекладачів-романтиків виступає перекладач У. Шекспіра на німецьку – Август-Вільгельм Шлегель. Стратегія перекладу А. Шлегеля може бути позначена як «біологічна»: кожний першотвір, з його точки зору, являє собою унікальний організм, який існує в поєднанні форми й змісту. Будь-які першотвори з'являються завдяки свідомій творчій уяві та формуються як синергетичне підсилення всієї різноманітності змістових нюансів, кожний з яких неподільно пов'язаний з цим твором як з єдиним цілим. Тільки у виявленні, розумінні та майстерній інтерпретації кожного з цих нюансів можливе створення повноцінного, живого перекладу, адже безпричинна зміна спотворює переклад.

Мова перекладу також повинна бути природною, легкою для сприйняття, приємною, аби читачу здавалося, що він читає не переклад, а повноцінний авторський твір. Це наближало принципи А. Шлегеля до принципів Драйдена, а саме: вірність оригіналу в органічному поєднанні із таким творчим його перетворенням, яке б враховувало особливості іншої мови і культури.

¹⁸³ Ребрій О. В. Сучасні концепції творчості у перекладі: монографія. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 376 с.

У подальшому погляди А. Шлегеля отримали розвиток у творчому доробку Фрідріха Шлейєрмахера, який створив трактат «Про різні методи перекладу». Значення цього трактату для перекладачів важко переоцінити, адже він містить систематику і методологію перекладу, які заклали підвалини онтологічного підґрунтя сучасного перекладознавства.

Шлейєрмахер виокремлює дві стратегії перекладу – залежно від тлумачення першоджерела та створення перекладного тексту. Авторський опис цих стратегій і відмінності між ними звучить таким чином: «Перекладач або залишає в спокої письменника та змушує читача рухатися до нього назустріч, або ж залишає в спокої читача, і тоді йти йому назустріч доводиться письменникові»¹⁸⁴ Одночасне застосування цих двох перекладацьких стратегій нівечить переклад і унеможлиблює таку бажану зустріч письменника із читачем. Перша стратегія – рух читача – підкреслює іншомовне походження твору. Друга – рух автора – створює переклад, природний для усталеної в країні перекладача мови та культури. Сам Шлейєрмахер надавав перевагу першій стратегії і користувався нею під час власних перекладів.

Внесок Шлейєрмахера призвів до впровадження в світову перекладацьку практику методів «очуження» та «одомашнення». «Очуження» – рух читача – має в результаті переклад, який читається й сприймається саме як переклад. «Одомашнення» – рух автора – має в результаті переклад, який сприймається як авторський твір і іншомовне походження якого видають виключно власні назви та топоніми.

Кожна стратегія і кожний метод мають своїх прибічників та супротивників. З одного боку, перекладач, за відомим висловом Гете, може «переселити» свого читача до країни автора оригіналу, максимально наблизивши до нього свою версію інтерпретації. З іншого боку, він може намагатися переселити автора оригіналу до своєї країни, і тоді переклад

¹⁸⁴ Шлейєрмахер Ф. Про різні методи перекладу (у перекладі Валерія Подміногіна та Олександра Кальниченка). URL: http://arkhiv.nua.kharkov.ua/images/stories/Kafedri/Kaf_Teorii_I_Praktiki_Perevoda/Publikacii/Kalnichenko/Znachennja_traktatu_Shlajermakhera.PDF (дата звернення: 21.02.2025).

віддалиться від першотвору¹⁸⁵. Отже, йдеться навіть не про окремі перекладацькі методи та стратегії, а про історичні тенденції щодо буквального та вільного перекладу. «Очуження» – це буквалістський переклад, а «одомашнення» – переклад із передачею змісту.

Сучасне перекладознавство постулює, що в своєму чистому вигляді «очуження» та «одомашнення» перекладів є суто теоретичними феноменами, недосяжними ідеалами, які існують тільки в теорії, але неможливі на практиці. Навіть прийнявши свідоме рішення про дотримання якоїсь однієї стратегії перекладу, перекладач буде прагнути до «золотої середини», переходячи від «очуження» до «одомашнення» і назад.

Стратегія «одомашнення» забезпечує максимально повну передачу змісту першоджерела. У свою чергу, стратегія «очуження» – це стратегія форми з усіма її особливостями, унікальністю та найдрібнішими відтінками. Обираючи зміст, перекладач дарує своєму читачеві безперешкодне розуміння тексту, усуваючи все, що може йому завадити – в тому числі й мовленнєві красоти та інші особливості форми. Роблячи вибір на користь форми, перекладач показує читачеві все багатство виражальних засобів, включаючи унікальну побудову, авторський стиль, мовні перлини, данину епосі тощо, але прозорість перекладу при цьому значно погіршується¹⁸⁶.

Таким чином, як свідчить багатство історичного досвіду, перекладач не є заміною автора чи його містичним втіленням, а стає кмітливим імітатором, який тлумачить першоджерело так, щоб достукатись до іншого читача з іншим світоглядом, іншою культурою та мовою.

Сутність, об'єкти, види перекладу. Багатоаспектність професії перекладача обумовлюється великою кількістю існуючих різновидів перекладу, які можна групувати за мовою оригіналу, тематикою, жанрами, формою виконання, буквальністю тощо. Кожний окремий вид перекладу вимагає

¹⁸⁵ Чередниченко О. І. Про мову і переклад. К.: Либідь, 2007. 248 с.

¹⁸⁶ Демецька В. В. Теорія адаптації: крос-культурні та перекладознавчі проблеми: монографія. Херсон: Норд, 2006. 378 с.

окремого підходу перекладача з його сукупністю навичок та знань. Це, в свою чергу, ставить питання про необхідність адекватної класифікації перекладацької діяльності. Найбільш поширеними на сьогодні вважаються дві класифікації:

- за характером текстів, що перекладаються;
- за характером мовленнєвих дій перекладача в процесі перекладу.

Перша класифікація може бути інакше позначена як жанрово-стилістична, вона враховує жанрово-стилістичні особливості першоджерел і виокремлює художній (літературний) переклад та інформативний (галузевий) переклад.

Літературний переклад зосереджується на перекладі творів художньої літератури, головним призначенням і метою яких є забезпечення естетичного впливу та формування художнього образу. Художній переклад ставить у пріоритет виконання свого художньо-естетичного завдання. Інформативність перекладу в цьому випадку поступається своєю важливістю мовленнєвим та стилістичним красотам, адже перекладач повинен прагнути до створення такого тексту, який би своїм художньо-естетичним впливом не поступався із оригіналом або принаймні їх можна було б співставити. Окремими підвидами художнього перекладу є жанрові – переклад поезії, п'єс (комедій, драм, трагедій), сатири, пісень, прозової літератури тощо. Зазвичай така деталізація вважається не обов'язковою та досить умовною.

Цікавим викликом для вправного перекладача є «переклад» фразеологізмів, які є стійкими словосполученнями з двох або більше слів, що створюють семантичну цілісність і використовуються в процесі мовлення як готові словесні формули. Переклад фразеологізмів – це особлива проблема: оскільки вони являють собою єдиний образ, передати їх дослівно неможливо. Їх треба розглядати як єдине структурно-семантичне ціле, дослівний переклад чи невідповідна заміна можуть спричинити серйозне спотворення смислу, непорозуміння, спрощує мовлення автора твору, спотворює стилістичне тло

тощо. Важливим моментом під час перекладу є також уміння перекладача розпізнати фразеологічний зворот у тексті та відокремити стійке словосполучення від вільного. Отже, фразеологізми, сталі вислови, сленгізми, власні назви часто стають для перекладача своєрідним викликом, адже він може застосувати хибний варіант. При перекладі прецедентних власних назв перекладач має зреагувати на таку позицію як на відому реалію, побудувати переклад за аналогією з іншомовними прецедентними іменами, за потреби, надати додаткову інформацію для правильного розуміння перекладеного тексту. При перекладі фразеологізмів важливим моментом є уміння підібрати відповідник, розпізнати фразеологічний зворот у тексті та відокремити його від вільного словосполучення, оскільки перекладаються вони по-різному.

Інформативний, або галузевий, переклад, на відміну від художнього, приділяє виключну увагу донесенню до читача певної інформації. Саме інформативна, а не художньо-естетична функція і є тут визначальною. Інформативним перекладом вважаються всі матеріали наукового, ділового, громадсько-політичного, побутового характеру, інформаційні нариси та інші тексти, які можна позначити як інформаційні повідомлення. Зазначена класифікація перекладів має на меті наголосити на функції першоджерела, яка повинна бути реалізована у перекладеному тексті¹⁸⁷. При цьому важливою проблемою постає аспект розуміння смислу спеціальних термінів у ділових та наукових текстах. Він полягає в тому, що терміни використовуються в комунікації як такі, що мають статус загальноновживаних одиниць з фаховою фіксацією.

Окрім ґрунтового знання як мови перекладу, так і мови першоджерела, якість перекладу ділових та наукових текстів залежить також від загального розуміння предметної галузі й вимагає ознайомлення з статтями, розділами з підручників і довідкових матеріалів, інструкціями, існуючими міжнародними он-лайн базами даних тощо. Окремі сфери ділового та наукового перекладу,

¹⁸⁷ Демецька В. В. Теорія адаптації: крос-культурні та перекладознавчі проблеми: монографія. Херсон: Норд, 2006. 378 с.

окрім високої перекладацької кваліфікації, вимагають від перекладачів ще й інших якостей та професійних навичок, зокрема конфіденційності, точності та стресостійкості.

У свою чергу, класифікація перекладів за мовленнєвими діями перекладача виділяє усний та письмовий різновиди.

Письмовий являє собою переклад, у рамках якого оригінальний та перекладний текст взаємодіють між собою у вигляді фіксованих текстів, з якими перекладач може постійно працювати. Це дозволяє йому зіставляти уривки текстів оригіналу та перекладу, вносити до них певні зміни та усіяко покращувати, аж поки переклад не дійде до свого кінцевого адресату, і процес перекладу фактично завершиться.

На відміну від нього в рамках усного перекладу оригінал та переклад взаємодіють між собою в нефіксованій формі, тобто перекладач сприймає окремі уривки першоджерела тільки одноразово та не має можливості в подальшому ані змінювати переклад, ані навіть повертатися до нього. Під час усного перекладу процес його створення може відбуватися або одночасно із сприйняттям вихідної інформації, або одразу після завершення такого сприйняття. Як наслідок – усний переклад поділяють на синхронний та послідовний.

Синхронний переклад являє собою різновид усного перекладу, під час якого перекладач озвучує переклад одночасно чи з невеликим (до 2-3 секунд) запізненням після того, як почує інформацію на вихідній мові. Зазвичай, синхронний переклад відбувається з технічним супроводом, який дозволяє голосу перекладача не накладатися на голос вихідного оратора (навушники та мікрофон, спеціальна кабіна тощо). Синхронний переклад є складним процесом, оскільки перекладач повинен одночасно слухати текст вихідною мовою, перекладати його та доносити переклад до слухачів, не відстаючи від оратора. Виникнення синхронного перекладу фактично відбулося завдяки створенню ООН (1945 р.) та проведенню Нюрнберзького процесу (1946).

До перекладача-синхроніста висувається ціла низка вимог:

- чітке та виразне мовлення;
- швидка реакція;
- гарна оперативна пам'ять;
- здатність фокусуватися;
- фізична та розумова витривалість (через високе навантаження тривалість сесії синхронного перекладу не повинна перевищувати 30 хвилин – при тривалості 15-20 хвилин у середньому).

У свою чергу, послідовний переклад являє собою такий різновид усного перекладу, коли перекладач починає перекладати вже після того, як оратор закінчив промову (або окрему її частину). Тривалість сесії такого перекладу може бути від однієї до 30 хвилин і навіть довше. Як наслідок, перекладач змушений утримувати в пам'яті великі уривки тексту і вести запис головних моментів виступу, щоб у потрібний час освіжити в пам'яті почуте повідомлення

Головна відмінність між усним та письмовим перекладом полягає в часових рамках. Письмовий переклад ставить перед перекладачем менш жорсткі часові рамки, дозволяє поміркувати, підібрати більш вдалий варіант, зазирнути до словника чи мовної дискусії в інтернеті. Гарного ж усного перекладача, навпаки, відзначають доведені до автоматизму навички, обізнаність із стійкими висловами, усталеними мовленнєвими формулами, уміння швидко та чітко промовляти почуте та перекладене.

Іншою важливою відмінністю між усним та письмовим перекладом є неоднаковий обсяг інформації, з якою доводиться працювати – письмовий переклад передбачає доступ перекладача до усього тексту та неодноразове звертання до нього в процесі роботи. Усний переклад, навпаки, передбачає опрацювання інформації, поділеної на сегменти та окремі частини.

Відрізняються ці види перекладу і за характером взаємодії між тим, хто генерує інформаційне повідомлення, та тим, хто є його кінцевим отримувачем. Так, письмовий перекладач не вступає в безпосередню взаємодію між автором

та читачами. Навпаки, усний перекладач змушений забезпечувати взаєморозуміння між оратором та слухачами¹⁸⁸.

Яскравим прикладом такої класифікації може бути класифікація, розроблена Жаном Делілем, яка виділяє вісім різновидів перекладу на основі чотирьох критеріїв:

- за функцією оригінального тексту – прагматичний (переклад інформативних текстів) та літературний (переклад текстів, головним завданням яких є досягнення художньо-естетичного ефекту);
- за спеціалізацією оригінального тексту – загальний (можна виконати без спеціалізованих знань) та спеціалізований (потребує специфічного набору знань);
- за метою – навчальний (який виконується у рамках підготовки перекладачів-початківців) та професійний (виконується для донесення інформації споживачу);
- за підходом до творення перекладу – транскодування (орієнтований на забезпечення рівнозначності на рівні слів) та власне переклад (орієнтований на створення рівнозначності на рівні змісту)¹⁸⁹.

Подібною до цієї класифікації є класифікація, запропонована Пітером Ньюмарком, яка містить п'ять критеріїв поділу:

- за функцією – експресивний переклад (зосереджений на авторському стилі), інформативний переклад (зосереджений на змісті) та закликальний переклад (зосереджений на кінцевому отримувачі);
- за стилем вихідного тексту – переклад повідомлення, переклад опису, переклад роздумів та переклад діалогу;
- за змістом оригінального тексту – науково-технічний, художній та інституційно-культурний (наприклад, красназавчі та туристичні брошури);
- за метою перекладу – навчальний та професійний;

¹⁸⁸ Почепцов Г.Г. Теорія комунікації. К.: Видавничий центр “Київський університет”. 1999. 301 с.

¹⁸⁹ Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози). Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. 216 с.

- за стратегією перекладу – семантичний (орієнтований на максимально можливе відтворення змісту та форми) та комунікативний (орієнтований на досягнення на читача перекладу такого ефекту, як на читача оригінального тексту).¹⁹⁰

Насамкінець слід наголосити на важливості формування у перекладача цілого ряду необхідних компетенцій. Так, логічна компетенція формується для організації висловлювань та сенсів. Прагматико-риторична компетенція включає знання про функціонування дискурсу та правила спілкування конкретною мовою: це знання перекладача, завдяки яким він володіє мовними правилами як предметом лінгвістичної прагматики. Функціональна компетенція полягає у визначенні жанрової приналежності оригінального тексту, визначенні правил жанрової організації тексту та рамок дозволеного для суспільства-реципієнта, наданні перекладу необхідних комунікативних якостей, які б допомогли читачеві сформувати відповідну – «правильну» – реакцію на повідомлення та наміри автора, закладені в текст-оригінал. Компетенція девербалізації передбачає усвідомлення перекладачем змісту оригінального тексту та донесення його до кінцевого читача.

Отже, пошуки перекладача в процесі роботи над творами різних стилів і жанрів – це не лише про знання декількох мов, це вміння встановлювати між цими мовами зв'язок, це широка загальна ерудиція і світогляд, багатий досвід, творчий підхід, розвинуте почуття міри, а для перекладач усного тексту – ще й певні навички ораторського мистецтва.

Література

¹⁹⁰Демецька В. В. Теорія адаптації: крос-культурні та перекладознавчі проблеми : монографія. Херсон: МП «Норд», 2006. 378 с.

1. Боева С. Ю. Писемність, освіта, науково-технічні знання у Київській Русі. *Сторінки Історії*. 2015. № 31. С. 13–25. URL: <https://sites.google.com/site/perekladsoldatenko/home> (дата звернення: 15.01.2025).
2. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. 259 с. С. 17.
3. Демецька В. В. Теорія адаптації: крос-культурні та перекладознавчі проблеми: монографія. Херсон : Норд, 2006. 378 с.
4. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози). Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. 216 с.
5. Кабаченко І. Л. Міжкультурна комунікація в перекладі. *Актуальні проблеми перекладознавства та методики навчання перекладу: Тези доповідей XI наукової конференції з міжнародною участю*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 29.
6. Коптілов В. В. Теорія і практика перекладу. К.: Юніверс, 2002. 165 с.
7. Кочан Н. Лютер Мартін. *Політична енциклопедія*. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 414.
8. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації. К.: Видавничий центр “Київський університет”. 1999. 301 с.
9. Ребрій О. В. Сучасні концепції творчості у перекладі: монографія. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 376 с.
10. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400с.
11. Старий Завіт. Буття. URL: <http://osbm-buchach.org.ua/Bibliya/Buttia.html> (дата звернення: 18.12.2024).
12. Улюра Г. Знак якості: українські перекладачі, яким довіряєш. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/01/27/222293/> (дата звернення: 03.11.2024).
13. Ціцерон Марк Туллій. Тускуланські бесіди. Про обов’язки. Львів: Априорі, 2021. 440 с.
14. Чередниченко О. І. Про мову і переклад. К.: Либідь, 2007. 248 с.
15. Чернова Ю. В. Сучасні українські перекладачі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2021 № 47. Том 3. С. 185–189.
16. Чижевський Дмитро. Українське літературне бароко : Вибр. праці з давньої л-ри. К.: Обереги, 2003. 576 с.
17. Чистяк Д. Інтерв’ю Читомо. URL: <https://archive.chytomo.com/interview/dmytrochystyak-na-zhal-bahato-perekladiv-mertvotn> (дата звернення: 03.11.2024).
18. Шлейермахер Ф. Про різні методи перекладу (у перекладі Валерія Подміногіна та Олександра Кальниченка). URL: http://arkhiv.nua.kharkov.ua/images/stories/Kafedri/Kaf_Teorii_I_Praktiki_Perevoda/Publikacii/Kalnichenko/Znachennja_traktatu_Shlejermakhera.PDF (дата звернення: 21.02.2025).
19. Bohomolec F. Nec verbum verbo... [w:] dz. cyt., oprac. Balcerzan E. *Balcerzan Edward, Dokończenie, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”*. 1975. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/teksty-teoria-literatury-krytyka-interpretacja/1975-numer-6-24/teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n6_24-s23-43.pdf (дата звернення: 25.01.2025).

20. Dmochowski F. K. Sztuka rymotwórcza. Poema w czterech pieśniach, Warszawa 1788. URL: <http://literat.ug.edu.pl/sztuka/index.htm> (дата звернення: 15.04.2025).
21. Górnicki Ł. Dworzanin polski. URL: <http://biblioteka.kijowski.pl/gornicki%20lukasz/dworzanin%20polski.pdf> (дата звернення: 09.09.2024).
22. Hall E. T. The Silent Language. New York: Knopf Doubleday Publishing Group. 1990. 224 p.
23. Hall E. T. Making Oneself Misunderstood. *Languages No One Listens to*. 1982. P. 20–22.
24. Kochanowski J. List do Stanisława Fogelwедера, 6 października 1571. URL: <http://www.pbi.edu.pl/site.php?s=NDIwMDQ1ZWMwOTM1&tyt=&aut=&letter=L&pg=21> (дата звернення: 19.09.2024).
25. Krasicki I., O tłumaczeniu ksiąg [w:] dz. cyt., oprac. Balcerzan E., s. 57. *Balcerzan Edward, Dokończenie, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”*. 1975. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/teksty-teoria-literatury-krytyka-interpretacja/1975-numer-6-24/teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n6_24-s23-43.pdf (дата звернення: 25.01.2025).
26. Krasicki I. O tłumaczeniu ksiąg [w:] *Dzieła wierszem i prozą*. T. 4. Wyd. F. Dmochowskiego, sporządzone na podst. Wskazówek autora i rękopisów, Warszawa, 1803. 336 s.
27. Mikulski T. Walka o język polski w czasach Oświecenia”. *Pamiętnik Literacki*, t. 42., № 3–4, 1951, s. 796–815. URL: <https://prolib.edu.wroclaw.pl/integro/2653203285429/mikulski-tadeusz/walka-o-jezyk-polski-w-czasach-oswiecenia?bibFilter=265> (дата звернення: 26.04.2025).
28. Neubert A. Text and translation. *Übersetzungswissenschaftliche Beiträge* 8. Leipzig: Enzyklopädie, 1985. S. 127–132.
29. Pszczołowska L., Puzynina J. Tłumacze Odrodzenia w swoich przekładach. *Poradnik Językowy*. 9/1954. S. 14–26, *Poradnik Językowy*. URL: <https://poradnik-jezykowy.uw.edu.pl/issue/669> (дата звернення: 05.01.2025).
30. Rice K. Classification of texts and methods of translation. *Questions of the theory of translation in foreign linguistics*. 1978. P. 202–228.
31. Savory Theodore H. The art of translation. The Writer, Boston, 1968. 159 p.
32. Venuti L. The Translator’s Invisibility. A history of Translation. L., NY: Routledge, 2004. 353 p.
33. Wujek J. Przygotowanie do czytania Pisma Świętego, rozdz. VIII. O Bibliach Polskich y innych pospolitych języków <pisownia oryginalna>. URL: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=9662> (дата звернення: 12.10.2024).
34. Zob. Anonim. Cztery powinności tłumacza. „Monitor” 1767, nr 98, s. 823–824; Bieńkowski F., Mysli o darach mówienia i pisanja dobrze [w:] dz. cyt., oprac. Balcerzan E., s. 55. *Balcerzan Edward, Dokończenie, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”*. 1975. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/teksty-teoria-literatury-krytyka-interpretacja/1975-numer-6-24/teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n6_24-s23-43.pdf (дата звернення: 25.01.2025).

Розділ 3.
**МЕТОДИЧНІ ВИКЛИКИ
В ЛІНГВІСТИЧНІЙ ПІДГОТОВЦІ**

Аліна ВЕЛИКА,

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри
слов'янської і германської філології та перекладу, заступник
директора з виховної роботи
навчально-наукового інституту філології та журналістики ЖДУ
<https://orcid.org/0000-0003-0747-1932>
e-mail: Velyka-A@zu.edu.ua

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ (АНГЛІЙСЬКА МОВА)

Звернення до історико-педагогічних витоків окресленої проблематики дозволяє констатувати: починаючи з XV ст., чимало видатних філософів і педагогів акцентували увагу на формуванні у тих, хто навчається, самостійності суджень у процесі пізнання оточуючого світу (див. табл. 1).

Таблиця 1. Науково-дослідна діяльність в історії освіти

№ з/п	Період	Автори	Провідна ідея науковців
1.	XV– XVI ст.	Ф. Рабле, М. Монтень	Наголошували на значущості розвитку самостійності мислення
2.	XVII ст.	Дж. Локк	Розвивав розум учнів шляхом заохочення їхньої допитливості, активності та самостійності у роботі
3.	XVIII ст.	Ж.-Ж. Руссо	Надавав учням змогу самостійно розв'язувати різноманітні завдання

№ з/п	Період	Автори	Провідна ідея науковців
4.	XIX ст.	А. Герд	Актуалізував застосування дослідницького методу
5.	XIX ст.	Дж. Брунер	Запропонував метод творчого навчання «шляхом відкриття»
6.	XIX ст.	Я. Чепіга, А. Музиченко (українські педагоги)	Обґрунтували значення дослідницької практики для розвитку самостійності думки учнів
7.	XX ст.	Дослідницькі праці (узагальнений досвід)	Запровадження дослідницького методу в школах. Головна ідея – організація навчальної діяльності учня так, аби з самого початку поступово підводити його до опанування методів наукової роботи

Джерело: складено автором.

Вже наприкінці XIX ст. педагоги та методисти активно шукали шляхи впровадження наукових досліджень у навчальний процес, вивчали й аналізували різні аспекти використання дослідницького методу в пізнавальній діяльності учнів. Для сучасної системи освіти важливим є не лише здійснення освітнього процесу, спрямованого на засвоєння знань та формування вмінь і навичок, а й така організація навчання, яка здатна підготувати учнів до трансформації знань на інструмент творчого освоєння світу. Це набуває особливої значущості, зважаючи на те, що освіта і наука виступають критеріями розвитку держави, суспільства, економіки і вагомим чинником інтеграції України в європейський освітній простір.

Нині в Україні сформовано розгалужену систему науково-дослідних установ, діяльність яких спрямована на поступальний розвиток науки, що забезпечує цивілізаційний прогрес людства. Провідну роль у цьому процесі відіграє Національна академія наук України, для якої пріоритетом є відкриття нового й узагальнення наявного знання про природу, людину й суспільство, розробка фундаментальних основ науково-технічного, соціально-економічного

та культурного розвитку країни, всебічне сприяння впровадженню результатів наукових досліджень, підготовка висококваліфікованих наукових кадрів, формування наукового світогляду в суспільстві¹⁹¹.

Академія наук об'єднує декілька регіональних наукових центрів, до складу кожного з яких входять науково-дослідні інститути. На сьогодні регіональна структура Національної академії наук України охоплює п'ять регіональних наукових центрів: Донецький (Покровськ), Придніпровський (Дніпро), Західний (Львів), Південно-Східний (Харків), Південний (Одеса). Окрім того, у Києві діє Центр оцінювання діяльності наукових установ та наукового забезпечення розвитку регіонів. Статутну діяльність Кримського наукового центру (Сімферополь) та його бюджетне фінансування було призупинено в 2014 році.

За час існування Національної академії наук України в її середовищі сформувалися численні наукові школи світового та європейського рівня. В установах Академії наук створено сучасну експериментально-виробничу базу. Окрім академічних установ, науковою діяльністю також займаються галузеві науково-дослідні інститути та заклади вищої освіти. Таким чином, наука в Україні поділяється на академічну, галузеву і ту, що розвивається у закладах вищої освіти.

Як зазначає І. Сахневич, науково-дослідна діяльність – це навчання молоді основ дослідницької праці, виховання творчих навичок виконання наукових досліджень під керівництвом педагогів¹⁹².

Науково-дослідна діяльність здобувачів освіти є важливим чинником формування особистості та творчої індивідуальності майбутнього фахівця. Правильно організована й спланована дослідницька робота у процесі навчання виконує низку функцій: освітню, організаційно-орієнтаційну, мотиваційну,

¹⁹¹ Національна академія наук України. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8

¹⁹² Сахневич, І.Д. *Методика та організація науково-дослідницької діяльності у закладах професійної (професійно-технічної) освіти*: методич. посібник. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2020. 268 с.

розвивальну, виховну. Вважаємо за необхідне розглянути місце науково-дослідної діяльності у структурі підготовки майбутніх учителів гуманітарних дисциплін з урахуванням реалізації зазначених функцій в умовах закладу загальної середньої освіти.

Науково-дослідну діяльність здобувачів освіти (НДДЗ) традиційно визначають як складову професійної підготовки, що забезпечує навчання методології та методики наукового дослідження, практичну участь у дослідній роботі, опанування прогресивних технологій, набуття навичок творчого підходу до вивчення й вирішення актуальних наукових проблем. Результативність такої діяльності характеризується, зокрема, здатністю педагога залучити учнів до дослідницької активності, що забезпечує реалізацію їхнього творчого потенціалу, розвиток інтелекту, формування цілісної картини світу тощо.

Метою науково-дослідної діяльності студентської спільноти є продуктивне засвоєння, практичне закріплення теоретичного обсягу знань, активне опанування практичними навичками, які передбачаються відповідними навчальними програмами закладів вищої освіти.

Якщо йдеться про англістику, то це означає, що студенти мають не лише засвоїти теоретичні знання з мовознавства та літературознавства, а й навчитися застосовувати методи наукового дослідження до мовних і літературних явищ, поєднуючи теорію з практикою.

Базові завдання науково-дослідної діяльності полягають у наступному:

- створення відповідних умов, що сприяють виявленню і реалізації індивідуальних здібностей здобувачів;
- інтеграція навчальної та науково-дослідної діяльності;
- забезпечення високої результативності та максимального залучення студентів до наукової діяльності у закладах освіти;
- виявлення талановитих, здібних представників учнівської та студентської молоді, спроможних здійснювати науково-дослідну роботу з високою ефективністю;

- сприяння встановленню і розвитку наукових зв'язків між українськими та закордонними закладами освіти.

Українські науковці С. Важинський, Т. Щербак приділяють значну увагу як психологічним аспектам наукового блоку, так і етиці наукових досліджень, розвитку науково-творчого потенціалу особистості. Поділяємо думку дослідниці С. Васильєвої, яка вважає, що в процесі науково-дослідницької діяльності здобувачів формуються наступні вміння¹⁹³:

- *інтелектуальні* – це уміння виокремлювати головні положення, здійснювати аналіз, виявляти причинно-наслідкові зв'язки, узагальнювати та робити висновки;
- *проектувальні* – це уміння оцінювати власні можливості, розробляти необхідні засоби, генерувати алгоритм виконання дослідження ;
- *конструктивні* – це уміння обирати відповідні дослідницькі прийоми для конкретного етапу дослідження, визначати пріоритети для кожного завдання, прогнозувати результати дослідження, порівнювати з наявними результатами в науковому просторі;
- *комунікативні* – це уміння налагоджувати творчі взаємини із здобувачами освіти, керівниками наукових робіт інших структурних підрозділів, кваліфіковано презентувати отримані результати, конструктивно сприймати інформацію від інших, ставити запитання, активно відстоювати власну думку тощо;
- *організаторські* – це уміння раціонально та науково організовувати здійснювану роботу, своєчасно та якісно виконувати поставлені завдання, планувати роботу власними силами¹⁹⁴.

Для майбутніх філологів зазначені уміння є особливо важливими, адже студенти повинні вміти систематично аналізувати мовні та літературні явища (інтелектуальні уміння), проектувати власні дослідження або навчальні проекти

¹⁹³ Важинський С.Е., Щербак Т.І. *Методика та організація наукових досліджень*: навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2016. 260 с.

¹⁹⁴ Васильєва С.О., *Організація науково-дослідницької діяльності старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах*: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2007. С. 8.

(проектувальні уміння), добирати оптимальні методики й підходи для кожного етапу роботи (конструктивні уміння), ефективно презентувати результати та співпрацювати з колегами (комунікативні уміння), а також організовувати свою діяльність і керувати навчальними процесами (організаторські уміння).

Одним із перспективних напрямів є також проведення порівняльних лінгвокультурологічних досліджень, що дає змогу студентам не лише вивчати іноземну мову, а й осмислювати ментальні особливості носіїв цієї мови.

Слід зазначити, що процес формування дослідницьких умінь у здобувачів освіти є довготривалим і складним. Особливі вимоги до професійної підготовки викликані необхідністю перенесення зазначених вмінь на майбутню професійно-педагогічну діяльність. Для ефективної організації науково-дослідницької діяльності здобувачів освіти необхідно враховувати такі характеристики:

- дослідницька діяльність студентів, безумовно, є максимально наближеною до власне науково-дослідної діяльності, будучи її початковим етапом, що зазвичай знаходить продовження у подальшій науковій роботі здобувача освіти;
- зміст дослідження слід узгоджувати з навчальною метою, запитамі суспільства, особистісними потребами;
- наукове дослідження є безперервним та тривалим процесом, який потребує як інтелектуального, так і вольового напруження, розгортаючись у значному часовому проміжку;
- науково-дослідна діяльність обов'язково є керованим процесом (мається на увазі не лише керівництво науковою роботою з боку наставника, а й самоконтроль з боку здобувача освіти).

Організовуючи та забезпечуючи ефективність дослідницької діяльності учнів, майбутні вчителі гуманітарних дисциплін повинні, на нашу думку, вміти виконувати такі завдання:

- методично грамотно та поступово формувати в учнів дослідницькі навички;

- постійно здійснювати контроль за якістю виконання учнями наукових і дослідницьких проєктів;
- аналізувати та коректно виправляти помилки, які є складовою будь-якої роботи;
- визначати найкращі й максимально ефективні варіанти та шляхи виконання роботи;
- поділяти дослідницьку роботу на складові, що сприятиме навчанню школярів поєднувати навчальну і дослідницьку діяльність;
- визначати можливості подальшого застосування результатів роботи, формуючи усвідомлення учнем особистісного внеску у науковий розвиток та сенсу власної участі в дослідницькій діяльності.

Методичний посібник «Методика організації науково-педагогічних досліджень» (укладачі О. Антонова, В. Єремєєва, Н. Мирончук) містить загальну характеристику, етапи та структуру, методи, види й форми науково-дослідницької діяльності. Н. Тверезовська та В. Сидоренко у посібнику «Методологія педагогічного дослідження» звертають увагу на важливість інформаційного та методичного забезпечення наукового дослідження^{195,196}.

Слід також звернути увагу на думку українських дослідників, яка полягає у тому, що ефективне проведення науково-педагогічного дослідження і практичне застосування набутих знань, умінь та навичок в процесі організації дослідницької діяльності учнів обов'язково повинні керуватися основними принципами, що визначають актуальний підхід до вивчення проблеми, методику відбору фактичного матеріалу, відповідні способи аналізу¹⁹⁷:

- *принцип цілісного вивчення педагогічного явища і процесу*, сутність якого полягає у вимозі проводити будь-яке дослідження у гармонійній єдності із всебічним формуванням особистості та в рамках цілісного навчально-

¹⁹⁵ Методика організації науково-педагогічних досліджень: метод. Посібник / Укладачі О. Є. Антонова, В. М. Єремєєва, Н. М. Мирончук. Житомир, 2018. 76 с.

¹⁹⁶ Тверезовська Н. Т., Сидоренко В. К., Методологія педагогічного дослідження: навч. посібн. Київ: «Центр учбової літератури», 2013. 440 с.

¹⁹⁷ Методика організації науково-педагогічних досліджень: метод. посібник / Укладачі О. Є. Антонова, В. М. Єремєєва, Н. М. Мирончук. Житомир, 2018. с. 7–8.

виховного процесу. Практична реалізація зазначеного принципу передбачає встановлення тісного зв'язку досліджуваних якостей із базовими характеристиками особистості, всебічне розкриття різноманітного спектру зовнішніх впливів на їхнє формування, конкретне визначення місця досліджуваного педагогічного явища у загальному виховному процесі;

- *принцип комплексного використання методів дослідження*, викликаний складністю безпосередньо педагогічного процесу та його діалектичною природою. Будь-який факт або явище в зазначеному процесі пов'язані з іншими на явному та приховану рівнях, маючи прості та складні залежності, що, звісно, вимагає врахування зовнішніх впливів під час проведення дослідження, використовуючи різноманітні методи, перманентні перевірки та уточнення отриманих даних;
- *принцип об'єктивності*, що полягає у вивченні кожного факту за допомогою різних методів, перевірці й уточненню фактичного матеріалу, зіставленню отриманих даних власного дослідження з іншими, фіксації як позитивних, так і негативних проявів діяльності;
- *принцип єдності вивчення і виховання особистості*, який полягає у необхідності вирішення під час педагогічного експерименту декількох завдань одночасно (йдеться про вивчення особистісних характеристик учнів, стимулювання їхнього самопізнання та самовиховання, узагальнення та детальний аналіз результатів експериментальної роботи тощо);
- *принцип вивчення явища в його динаміці та розвитку*, який вимагає дослідження явища у тісному взаємозв'язку з іншими явищами, процесами та якостями, враховуючи існуючі суперечності;
- *принцип історизму*, що надає дослідникові можливість здійснювати порівняння та знаходити діахронічні аналогії, визначати найбільш суттєві й стійкі зв'язки досліджуваного явища впродовж тривалого періоду, вивчати глобальні тенденції та зміни в педагогічному процесі, наявно демонструвати вплив практичної складової на розвиток наукових ідей;

- *принцип поєднання наукової сміливості з виваженістю*, який, безумовно, є особливо актуальним у педагогічному дослідженні з погляду на те, що його цільовою аудиторією є підростаюче покоління, що вимагає мінімізації кількості помилок;
- *принцип глибинного розгляду проблеми*, що пропонує глибоке занурення в діалектику досліджуваного явища в процесі пошуку найбільш суттєвого, значущого та вагомого.

Практична реалізація вказаних принципів у процесі науково-дослідної роботи майбутніх учителів як необхідної складової професійної підготовки гарантує наступність та послідовність у застосуванні форм, методів та прийомів організації дослідницької роботи учнів від класу до класу та від одного предмета до іншого, забезпечує стабільне та поступове зростання обсягу й складності знань, умінь і навичок, які набуваються школярами.

На думку П. Горкуненка, науково-дослідна діяльність студентів передбачає самостійну діяльність під керівництвом викладача, спрямовану на розвиток творчого потенціалу особистості, оволодіння первинним досвідом наукового пошуку та формування готовності до дослідницької педагогічної діяльності¹⁹⁸.

Отже, науково-дослідна діяльність здобувачів вищої освіти (майбутніх учителів гуманітарних дисциплін) є складовою підготовки до майбутньої дослідницької педагогічної діяльності та організації дослідницької діяльності учнів, результатом якої, зокрема, стають особистісне зростання школяра й професійне самовдосконалення педагога.

П. Горкуненко вважає, що процес підготовки до дослідницької діяльності охоплює систему послідовних та цілеспрямованих змін у професійній, мотиваційній та вольовій сферах особистості¹⁹⁹. На думку Л. Коржової, навчально-дослідна діяльність студентів повинна здійснюватися в рамках

¹⁹⁸ Горкуненко П.П. *Підготовка студентів педагогічного коледжу до науково-дослідної роботи*: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Вінниця, 2007. 265 с.

¹⁹⁹ Там само.

навчального плану²⁰⁰. О. Шквир, в свою чергу, підкреслює, що сучасний учитель повинен бути активним дослідником, що є реальним показником високого рівня педагогічної майстерності. Дослідницьку діяльність вирізняють наукове й творче мислення, володіння фаховими та спеціальними знаннями й уміннями, спрямованими на використання методів педагогічного дослідження, сформовані дослідницькі якості й здібності, а також налаштованість учителя на постійне проведення дослідної роботи. Основними шляхами підготовки майбутніх учителів до дослідницької діяльності у закладах вищої освіти є навчально-дослідна та позааудиторна типи науково-дослідної роботи²⁰¹.

До напрямів студентської науково-дослідної діяльності належать такі:

- стимулювання студентів до участі у різноманітних видах та формах наукових досліджень;
- збільшення кількості наукових шкіл, які функціонують у закладах вищої освіти;
- суттєве підвищення якості навчання завдяки активній участі в науково-дослідній діяльності як викладачів, так і студентів;
- активізація самостійно здійснюваних наукових досліджень, що охоплює етапи від визначення напрямку (тематики) обраної дослідницької роботи та до формулювання висновків із визначенням перспектив практичної і теоретичної складових;
- активізація впровадження спільної викладацько-студентської діяльності в галузі науково-дослідної роботи.

НДДЗ характеризується різними формами практичної реалізації, найпопулярнішими серед яких є такі:

- функціонування наукових гуртків та проблемних груп;
- участь здобувачів у наукових конференціях, семінарах, конкурсах тощо;
- викладацька практика студентів;

²⁰⁰ Коржова Л.С. *Формування готовності майбутніх учителів початкових класів до проведення педагогічних досліджень*: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Кривий Ріг, 2002. 190 с.

²⁰¹ Шквир О.Л. Дослідницька педагогічна діяльність: сутність та шляхи підготовки до неї. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 3 (69), с. 161–165.

- сприяння виконанню кафедральних та інститутських (факультетських) науково-дослідних тем;
- дослідження у межах міжнародних грантових проєктів.

Варто наголосити, що саме студентська науково-дослідна діяльність має значний потенціал для саморозвитку і водночас вимагає нових продуктивних форм і методів організації та реалізації освітнього процесу у закладах вищої освіти України. Закономірним є те, що критерієм результативності та ефективності функціонування закладів вищої освіти є саме науково-дослідна діяльність, яка красномовно свідчить про науковий потенціал, перспективи та напрями розвитку особистості майбутнього вчителя англійської мови як під час професійної підготовки, так і в процесі організації дослідницької діяльності учнів.

Практична реалізація студентської науково-дослідної роботи може відбуватися на кількох рівнях²⁰², а саме: на інформаційному (проблемно-пошуковому), аналітико-синтетичному, критичному, науково-дослідному та прогностичному. Успішність зазначених етапів можлива за наявності належного рівня володіння методикою дослідження, що передбачає знання теоретико-методологічної, історико-теоретичної та практичної складових.

Кожний із цих рівнів відповідає певному етапу становлення дослідника: від базового накопичення фактів та постановки проблеми (інформаційно-пошуковий рівень) через поглиблений аналіз даних та їх критичне осмислення (аналітико-синтетичний і критичний рівні) до здійснення самостійного дослідницького пошуку та прогнозування його результатів (науково-дослідний і прогностичний рівні).

Реалізація науково-дослідних проєктів базується на використанні конкретних методів, що сприяють розв'язанню наукових проблем та викликів. Відповідно до характеру пізнавальної діяльності і способу організації дослідницького процесу розглядають декілька класифікацій методів.

²⁰² П'ятницька-Позднякова І.С. *Основи наукових досліджень у вищій школі*: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. С. 21.

Як практичні, так і теоретичні результати науково-дослідної діяльності можуть апробуватися під час лекційних, практичних (семінарських, лабораторних) занять. Важливими сходинками на шляху до подальших наукових здобутків стають також реферати, курсові, бакалаврські та магістерські дипломні роботи і проєкти.

Багаторічний педагогічний досвід свідчить, що суттєвий внесок в успішну підготовку висококваліфікованих фахівців забезпечується завдяки продуктивному функціонуванню наукових гуртків та проблемних груп, які практикують не лише проведення досліджень у межах закладу вищої освіти, а й регулярну багатопрофільну публікаційну активність. Це здійснюється за допомогою опанування таких освітніх компонент, як «Основи наукових досліджень», «Методологія науково-педагогічного дослідження», що спрямовані не тільки на засвоєння теоретичної інформації, а й на заохочення до практичного застосування набутих знань у сфері науково-дослідної діяльності.

Українська вища школа активно пропагує науково-дослідну діяльність студентів і поза межами безпосередньо навчального процесу, що передбачає участь здобувачів вищої освіти у різноманітних предметних олімпіадах, конкурсах, конференціях, публікацію науково-експертних статей, тез, доповідей тощо. Особлива роль у цьому процесі відводиться студентському товариству, яке активно долучається до виконання наукової роботи, спираючись на можливість творчої співпраці кафедр, факультетів, інститутів, що є свідченням високої ефективності міжпредметних зв'язків.

Слід також звернути увагу і на розширення співпраці закладів вищої освіти із закладами середньої, профільної та фахової передвищої освіти, які на своєму рівні можуть забезпечити практичну апробацію результатів НДДЗ, використовуючи власну матеріально-технічну базу. Таке співробітництво здатне розширити сферу наукових інтересів, починаючи від теоретичного аналізу, систематизації, узагальнення тощо до фінального практичного впровадження та випробування отриманих результатів.

Науково-дослідна діяльність також сприяє продуктивному розвитку студентів, даючи поштовх до ефективнішого засвоєння знань, удосконалення ораторських і комунікативних здібностей, формування вмінь та навичок колективної (командної) роботи. Логічним буде висновок, що зазначені чинники сприяють швидкому й успішному працевлаштуванню та високорезультативному виконанню професійних обов'язків.

Науково-дослідна діяльність студентства неможлива без наявності розвиненого творчого мислення, постійного використання принципів дедукції та індукції в процесі аналітичного вивчення навколишнього середовища, активної участі в наукових дослідженнях під час навчання, маючи за мету перспективне планування наукових здобутків й розширення наукової спільноти.

Слід також привернути увагу до вагомого внеску НДДЗ у популяризацію та активне використання здобувачами вищої освіти фахової літератури, друкованих і електронних інформаційних джерел. Як свідчить практика, це сприяє формуванню наукового світогляду, прискорює професійне становлення та гарантує збільшення кількості молодих учених, бажаючих і спроможних й надалі розвивати наукову галузь.

Науково-дослідна діяльність студентської молоді здійснюється за керівництва адміністративної та науково-педагогічної підсистем закладів вищої освіти, до яких віднесемо: ректорати, деканати, дирекції, профільні кафедри, викладачів, наукові товариства студентів, аспірантів та молодих учених, які опікуються організацією і популяризацією наукових конференцій, симпозіумів, олімпіад, конкурсів, тематичних виставок тощо.

Традиційно рівень наукових досягнень студентської молоді визначається під час проведення конкурсів науково-дослідних робіт та щорічних Днів науки, які проводяться у всіх без винятку закладах вищої освіти України. Таким чином, заклади вищої освіти розробляють та послідовно впроваджують у свої програмні напрацювання поетапне залучення студентської молоді до вказаного виду діяльності. Йдеться про забезпечення базової загальнонаукової підготовки (опанування алгоритмом здійснення наукових досліджень, формування

відповідних умінь та навичок, активне стимулювання самостійної роботи тощо) на початкових етапах та практику розв'язання творчих наукових завдань індивідуального спрямування на магістерському рівні.

Вища освіта за умов сьогодення все більше орієнтується на формування у студентів дослідницьких компетентностей. Науково-дослідна робота студентів (НДРС) є важливою складовою підготовки фахівців, особливо у галузі гуманітарних наук, зокрема англійської мови. У провідних університетах світу студентську наукову й інноваційну діяльність розглядають як пріоритетне завдання і необхідний компонент освітнього процесу. В українських закладах вищої освіти студентська наука також посідає центральне місце, будучи невід'ємною частиною університетської освіти та професійного становлення майбутніх фахівців. НДРС сприяє формуванню у студентів наукового світогляду, розвитку творчого мислення, опануванню методології досліджень і навичок самостійної роботи, залучає молодь до розв'язання актуальних наукових проблем та підготовки нових учених.

Для студентів гуманітарних спеціальностей, зокрема англійської філології, участь у наукових дослідженнях має подвійний зиск. По-перше, вона поглиблює знання з фахових дисциплін – мовознавства, літературознавства, методики викладання мов – шляхом практичного дослідження актуальних питань. Наприклад, студент-англіст може досліджувати сучасні мовні зміни (скажімо, новітній молодіжний сленг англійської мови), проаналізувати тенденції розвитку сучасної англомовної літератури або експериментально перевірити ефективність інноваційної методики навчання англійської мови у школі. По-друге, наукова робота розвиває критичне та аналітичне мислення, уміння працювати з джерелами, аргументувати й робити висновки, що необхідно для успішної професійної діяльності випускників-філологів. Участь у дослідницьких проєктах, конференціях, написання наукових статей іноземною мовою підвищує фаховий рівень студентів гуманітарних спеціальностей та їхню конкурентоспроможність на ринку праці.

Варто також зауважити, що володіння англійською мовою надає студентам-філологам пряму перевагу: вони мають доступ до ширшого кола світової наукової літератури і можуть безпосередньо долучатися до міжнародного академічного дискурсу, що значно розширює обрії їхніх досліджень.

Теоретичні засади студентської науково-дослідної роботи

Студентська науково-дослідна робота займає чітко визначене місце в системі підготовки фахівців у ЗВО. Згідно з нормативними документами, НДРС є первинною ланкою у процесі підготовки наукових кадрів, а також органічною складовою наукової діяльності університету. Поняття НДРС охоплює два взаємопов'язані аспекти:

- *навчально-дослідницьку діяльність студентів у межах освітнього процесу* (опанування методології та методів наукового пошуку, залучення до виконання дослідницьких завдань у межах навчальних дисциплін);
- *власне наукові дослідження*, які здійснюються студентами під керівництвом викладачів поза аудиторними годинами.

Такий підхід означає, що студенти поступово долучаються до науки: спочатку через навчальні проекти та курсові роботи, а згодом – через самостійну дослідницьку діяльність у наукових гуртках та лабораторіях чи під час підготовки кваліфікаційних робіт.

Основними завданнями НДРС є всебічний розвиток наукового потенціалу студентів. Науковці й освітяни визначають такі ключові цілі студентської наукової роботи:

- формування наукового світогляду і теоретичного мислення у майбутніх фахівців;
- набуття знань з методології та методики проведення досліджень, оволодіння сучасними методами наукового пошуку;
- допомога студентам у глибшому опануванні профільною спеціальністю, досягненні належного рівня професіоналізму;

- активний розвиток творчого мислення здобувачів та їхніх індивідуальних здібностей під час розв'язання практичних завдань;
- набуття навичок самостійного виконання дослідницької роботи, уміння формулювати й перевіряти гіпотези;
- виховання ініціативності та здатності застосовувати теоретичні знання на практиці для розв'язання актуальних наукових проблем;
- постійне оновлення та збагачення знань, розширення ерудиції студентів;
- формування резерву майбутніх науковців – залучення талановитої молоді до наукових колективів, створення творчого середовища для розвитку молодих учених і викладачів.

Реалізація цих завдань забезпечує підготовку випускників нового типу – не лише споживачів знань, а й творців нового знання, здатних до критичного мислення та дослідницької діяльності у своїй галузі.

Таким чином, науково-дослідна робота сучасних здобувачів виконує подвійну роль. Можемо констатувати: з одного боку, вона є методом навчання, який підвищує якість засвоєння матеріалу через дослідницький підхід. З іншого, вона є першим етапом входження молоді в науку, формування майбутнього науково-педагогічного потенціалу країни. Саме тому в закладах вищої освіти гуманітарного профілю НДРС розглядається як невід'ємний компонент освітнього процесу й важливий критерій якості освітніх програм. Отже, навіть ті студенти, які не планують наукову кар'єру, завдяки участі в НДРС набувають базової дослідницької грамотності та навичок критичного мислення, що збагачує їхній освітній досвід.

Форми організації науково-дослідної діяльності студентів

Організація студентської НДР охоплює різноманітні форми діяльності як у рамках навчальної програми, так і поза нею. Умовно їх можна поділити на дві великі групи: діяльність, інтегровану в освітній процес, та позанавчальну наукову активність студентів.

НДРС у навчальному процесі

Уже з перших курсів у навчальні завдання впроваджуються елементи наукових досліджень. Зокрема, студенти виконують курсові та семестрові проєкти з елементами дослідження, готують реферати та наукові есе, що привчає працювати з літературою й робити власні узагальнення. Важливим етапом є написання кваліфікаційних (дипломних) робіт – бакалаврських та магістерських досліджень.

Виконання курсових і дипломних робіт на дослідницьку тематику фактично є першою спробою студента провести самостійне наукове дослідження: сформулювати актуальну проблему, обрати методи її вирішення, проаналізувати результати й представити висновки. Таким чином, навчальна науково-дослідна робота забезпечує поступове становлення студента як молодого дослідника, тісно пов'язуючи науку з навчальним процесом.

Окрім індивідуальних письмових робіт, до НДРС у навчальний час також належать практичні та лабораторні заняття дослідницького характеру. На гуманітарних спеціальностях це можуть бути лінгвістичні практикуми, де студенти самостійно аналізують мовний матеріал, або методичні кейси, під час яких апробуються різні педагогічні методики викладання англійської мови. Викладачі спрямовують студентів на використання елементів наукового підходу при виконанні цих завдань: формулювання гіпотез, пошук доказів, критичний аналіз джерел інформації тощо. Отже, навчальна складова НДРС реалізується через систему завдань і проєктів, які спонукають студентів до пошукової активності в межах оволодіння фахом.

Позанавчальна науково-дослідна діяльність студентів

Не менш важливою є наукова активність студентів поза аудиторними заняттями. Сучасними закладами вищої освіти створюються спеціальні умови та організаційні структури для підтримки студентської науки. Основними формами такої діяльності є:

- *наукові гуртки та проблемні групи.* Це добровільні об'єднання студентів за інтересом до певної наукової тематики, які працюють під керівництвом викладача або науковця. На засіданнях гуртків студенти обговорюють

наукові публікації, проводять власні дослідження, діляться результатами, набувають перших навичок наукової дискусії;

- *наукове товариство студентів та аспірантів (НТСА).* Практично в кожному університеті діє така організація, що об'єднує молодих дослідників, координує їхню діяльність, проводить наукові заходи. НТСА часто співпрацює з Радою молодих учених і виступає ініціатором студентських конференцій, конкурсів тощо;
- *участь у наукових конференціях, семінарах та круглих столах.* Участь у студентських наукових конференціях стимулює молодих дослідників до публічного захисту своїх ідей, підвищує впевненість у власних силах і формує навички академічної дискусії. Студенти-гуманітарії беруть активну участь як у всеукраїнських, так і міжнародних конференціях, де виступають з доповідями. У багатьох ЗВО щорічно проводяться студентські наукові конференції (факультетські, університетські), на яких молоді дослідники презентують результати курсових і дипломних робіт. Також поширені науково-методичні семінари, предметні дискусійні клуби, мовознавчі читання, присвячені актуальним проблемам англістики;
- *конкурси наукових робіт та олімпіади.* Студенти залучаються до змагань наукових проєктів. Щороку проводиться Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт за профільними спеціальностями, де гуманітарії захищають свої дослідження перед журі. Також проводяться предметні олімпіади — зокрема олімпіади з англійської мови — які стимулюють науковий підхід до вивчення предмета та виявляють обдаровану молодь;
- *публікації та видавнича діяльність.* Найкращі студентські роботи рекомендуються до друку в наукових журналах чи збірниках тез. Деякі університети видають спеціальні студентські наукові збірники (альманахи), де студенти-початківці можуть опублікувати свої перші статті. Це мотивує молодь до якіснішого виконання досліджень і дає досвід наукового письма;

- *участь у наукових проєктах і грантах.* Студенти старших курсів нерідко долучаються до виконання кафедральних науково-дослідних тем або грантових проєктів викладачів. Наприклад, будучи частиною дослідницької групи, студент може виконувати окремі завдання (збір даних, анкетування, переклад літератури), отримуючи цінний досвід. Також дедалі більшої популярності набувають стажування за програмами академічної мобільності, у межах яких студенти працюють в лабораторіях або бібліотеках закордонних університетів.

Залучення студентів до зазначених видів діяльності сьогодні є повсюдною практикою в українських ЗВО. Так, наприклад, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара повідомляє про функціонування системи роботи з обдарованою молоддю та активну участь студентів у конференціях, олімпіадах і конкурсах студентських наукових робіт. В свою чергу, Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль) відзначає успіхи своїх студентів у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт та акцентує діяльність студентського наукового товариства. Отже, позанавчальна наукова робота студентів набуває різноманітних форм – від локального гуртка до всеукраїнського конкурсу – і створює широкі можливості для самореалізації молодих дослідників гуманітарного профілю.

Сучасні тенденції та особливості студентської науки гуманітаріїв

На сьогодні студентська наукова діяльність у гуманітарних ЗВО розвивається з урахуванням нових тенденцій та вимог часу. Однією з таких тенденцій є посилення наукової інфраструктури університетів. Багато закладів створюють на своїй базі наукові інститути, центри та лабораторії, до роботи яких залучають і студентів. Зокрема, для педагогічних та гуманітарних університетів характерна наявність власних наукових шкіл – усталених колективів дослідників у певній галузі.

Необхідно зазначити, що ефективна наукова діяльність студентів багато в чому залежить від наявності сприятливого наукового середовища, що підтримує ініціативу, забезпечує консультативну підтримку та стимулює до самостійного

пошуку. Важливим чинником у цьому контексті є доступ студентів до сучасних баз даних, наукових журналів та електронних ресурсів, зокрема через інтеграцію бібліотек ЗВО у міжнародні інформаційні мережі.

З метою підвищення мотивації студентів до наукової діяльності доцільно впроваджувати систему стимулювання: премії за найкращі студентські дослідження, участь у міжнародних конференціях, пріоритет при вступі до магістратури або аспірантури. Такий підхід сприятиме створенню позитивного іміджу науки серед студентства та підвищить престиж наукової кар'єри.

Так, у невеликих педагогічних університетах діє в середньому від 7 до 12 наукових шкіл (наприклад, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка повідомляє про роботу 8 наукових шкіл, у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка їх налічується 9, Житомирський державний університет імені Івана Франка констатує наявність 12). У великих класичних університетах кількість наукових шкіл сягає кількох десятків – зокрема, Київський національний університет імені Тараса Шевченка налічує близько 67 наукових шкіл, що охоплюють різні напрями гуманітарних і природничих наук. Наявність наукових шкіл у структурі ЗВО забезпечує спадкоємність наукових традицій і залучення студентів до діяльності авторитетних наукових колективів.

Розвиток науково-дослідної інфраструктури проявляється і в створенні лабораторій та центрів, де студенти можуть здобути практичні навички роботи дослідника. У гуманітарних університетах такі підрозділи часто присвячені прикладним напрямом гуманітаристики або міждисциплінарним дослідженням. Приміром, у Бердянському державному педагогічному університеті функціонують Археологічна лабораторія, де студенти-історики беруть участь у розкопках та експедиціях (у тому числі за кордоном), а також лабораторії радіо- та тележурналістики, що залучають студентів-філологів до медійних досліджень і проєктів. У Вінницькому педагогічному університеті створено Науковий граматичний центр – осередок мовознавчих досліджень, де студенти-філологи можуть долучатися до наукових експериментів із граматики

англійської мови, а також діють науково-дослідна лабораторія з проблем використання ІТ в освіті та лабораторія етнології, присвячена культурологічним дослідженням регіону. Подібні структурні підрозділи дають змогу студентам гуманітарних спеціальностей проводити власні дослідження в умовах, наближених до професійних, і краще поєднувати теорію з практикою.

Друга важлива тенденція – активізація діяльності студентських наукових об'єднань та загальної наукової культури студентства. Якщо раніше наукове товариство студентів могло існувати формально, то нині воно перетворюється на дієвий центр молодіжної науки в університеті. Практично в усіх розглянутих ЗВО НТСА проводить регулярні заходи і координує різні форми НДРС. Наприклад, Житомирський державний університет імені Івана Франка Наукове товариство студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених офіційно визначає як структуру, яка є відповідальною за організацію НДР студентів, що «активізує, координує, популяризує та розширює науково-дослідну діяльність» молоді. У Запорізькому національному університеті значна увага приділяється роботі НТСА, що об'єднує студентів усіх факультетів. Таким чином, формується середовище, де участь у наукових гуртках, семінарах, дискусійних клубах стає невід'ємною частиною студентського життя гуманітарія.

Третя тенденція – зростання кількості наукових заходів і публікацій за участю студентів. Як уже зазначалося, конференції студентів і молодих учених зараз проводяться регулярно в більшості університетів. Більш того, результати студентських досліджень усе частіше публікуються у фахових виданнях. Багато університетів започаткували власні наукові журнали та збірники, відкриті для публікацій студентів. Для прикладу, Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка видає 9 фахових видань, у яких можуть друкуватися результати досліджень викладачів і студентів. Запорізький національний університет має 14 фахових наукових видань університету, де також публікуються напрацювання молодих дослідників. Університет «Україна» (Відкритий міжнародний університет розвитку людини) повідомляє про наявність 3 друкованих фахових видань і 14 електронних наукових видань,

призначених для висвітлення результатів НДР. Крім того, багато ЗВО мають студентські наукові вісники або розділи у фахових журналах, присвячені студентській науці. Така публікаційна активність підвищує якість студентських досліджень і залучає студентів-гуманітаріїв до ширшого наукового дискурсу.

Четверта помітна тенденція – інтернаціоналізація студентської наукової роботи. У добу глобалізації гуманітарні дослідження, зокрема в галузі англійської мови, неможливі без врахування міжнародного досвіду. Провідні університети налагоджують співпрацю з закордонними партнерами, залучають студентів до міжнародних проєктів, програм обміну та грантів. Приміром, Київський національний лінгвістичний університет активно впроваджує європейські освітньо-наукові ініціативи: на теренах університету реалізується модуль ЄС Erasmus+ Jean Monnet, виконуються фундаментальні мовознавчі дослідження, а студенти залучені до міжнародних конференцій та семінарів. Київський університет імені Бориса Грінченка акцентує увагу на академічній мобільності студентів і викладачів: діють програми обміну, міжнародні грантові проєкти (близько 6 пропозицій щороку) та інші форми співпраці. Навіть регіональні педагогічні університети прагнуть долучитися до світового наукового простору: так, Донбаський державний педагогічний університет здійснює наукове співробітництво з вітчизняними та закордонними організаціями, а його студенти й викладачі беруть участь у міжнародних конференціях. Отже, сучасний студент-філолог має можливість відчувати себе частиною світової наукової спільноти – презентувати свою доповідь англійською мовою на міжнародному форумі чи отримати грант на дослідження за кордоном.

П'ятою тенденцією, що проявилася останнім часом, є цифровізація та впровадження новітніх технологій у студентську науку. З розвитком інформаційних технологій студенти-гуманітарії отримали доступ до електронних бібліотек, наукометричних баз даних (Scopus, Web of Science), онлайн-платформ для спільної роботи над проєктами. Це значно полегшує проведення досліджень, пошук літератури та обмін досвідом. Пандемія COVID-

19 пришвидшила перехід на дистанційні формати наукової комунікації: онлайн-конференції, вебінари, віртуальні дослідницькі групи стали звичним явищем. Крім того, для організації студентської НДР дедалі активніше використовуються хмарні сервіси та навчальні платформи. За допомогою корпоративних платформ (Google Classroom, Moodle тощо) викладачі можуть керувати студентськими дослідницькими проєктами, перевіряти проміжні результати, забезпечувати спільний доступ до даних. Нові технології також відкривають можливості для аналізу великих обсягів гуманітарних даних (цифрова гуманітаристика, корпусна лінгвістика) навіть на студентському рівні. Таким чином, цифрова трансформація освіти позитивно впливає і на сферу студентської науки, роблячи її більш гнучкою та доступною.

У межах реалізації концепції академічної доброчесності особливої актуальності набуває питання дотримання етичних норм у процесі проведення студентських досліджень. Студенти повинні усвідомлювати важливість правильного цитування джерел, уникання плагіату та об'єктивного викладення результатів. Формування таких цінностей варто розпочинати вже з перших курсів, шляхом включення до навчального процесу спеціальних тренінгів, міні-курсів та модулів з академічної доброчесності.

Таким чином, сучасні тенденції розвитку студентської науково-дослідної роботи гуманітарного напрямку включають розбудову наукових шкіл і лабораторій, посилення ролі студентських наукових товариств, зростання активності у публікаціях і конференціях, міжнародну співпрацю та використання цифрових інструментів. Усі ці процеси сприяють тому, що студенти-англісти отримують якісно новий досвід дослідницької діяльності, готуючись стати не лише викладачами чи перекладачами, а й творчими науковцями у своїй галузі.

У зв'язку з розвитком міждисциплінарного підходу в гуманітарних науках, перспективним напрямом НДРС є дослідження на перетині філології, педагогіки, психології та інформаційних технологій. Наприклад, аналіз впливу цифрових освітніх платформ на мотивацію студентів до вивчення англійської чи

іншої іноземної мови або дослідження особливостей міжкультурної комунікації в умовах дистанційного навчання можуть стати темами актуальних дослідницьких проєктів.

Розвиток цифрових компетентностей також є важливим компонентом сучасної наукової підготовки, зокрема при підготовці електронних презентацій, публікацій або аналітичних звітів.

Таким чином, міждисциплінарний підхід розширює наукові горизонти студентів-англів і сприяє формуванню в них комплексного бачення досліджуваних проблем, а також умінь співпрацювати зі спеціалістами інших галузей.

Порівняння досвіду окремих українських університетів

Для більш предметної ілюстрації розглянемо порівняльно досвід кількох українських закладів вищої освіти гуманітарного профілю щодо організації студентської науково-дослідної роботи. Обрано університети різних типів: педагогічні, класичні, спеціалізовані мовні. У таблиці 2 наведено ключові показники та особливості студентської науки в цих ЗВО.

Таблиця 2. Науково-дослідна робота студентів у вибраних університетах гуманітарного профілю

№	Назва ЗВО (педагогічні спеціальності)	Науково-дослідна робота
1	Бердянський державний педагогічний університет (БДПУ)	В Інституті нанотехнологій наявні індивідуальні гранти (за підтримки Кембриджського університету, Великобританія) на проведення фундаментальних міжнародних досліджень. Науково-дослідний інститут історичної урбаністики здійснює дослідження міської історії. Археологічна лабораторія проводить дослідження як в Україні, так і за її межами. Лабораторії радіо- та тележурналістики сприяють формуванню відповідних практичних навичок; функціонують студентське інтернет-радіо та студентський

№	Назва ЗВО (педагогічні спеціальності)	Науково-дослідна робота
		телеканал. Навчально-логопедична лабораторія забезпечує практичне надання корекційно-розвиткової допомоги різним верствам населення.
2	Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»	Сайт університету містить вичерпну інформацію щодо напрямів наукових досліджень, плану наукових заходів, наукових шкіл, різнотипних наукових видань, результатів НДР, готових до практичного впровадження, продукції науково-технічного напрямку, грантів, наукової діяльності студентів. Навчальний заклад презентує 19 наукових шкіл, які функціонують у різних містах України. Університет має 3 фахові наукові видання, 14 електронних наукових видань. Подано огляд роботи Ради молодих вчених, студентського наукового товариства; надано інформацію про студентські навчально-науково-виробничі підрозділи, конкурси наукових робіт, проведення студентських наукових конференцій.
3	Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського (ВДПУ)	Університет офіційно інформує про виконання кафедральних науково-дослідних робіт, надає наукометричний портрет університету та наукометричні профілі співробітників, а також відомості про видавничу діяльність за останні 5 років. На сайті можна ознайомитися з науково-методичними заходами як проведеними, так і запланованими. Сайт закладу містить інформацію щодо фахових (5), інститутських та студентських видань. Представлено відомості про 9 наукових шкіл, Науковий граматичний центр, науково-дослідну лабораторію з проблем використання

№	Назва ЗВО (педагогічні спеціальності)	Науково-дослідна робота
		інформаційних технологій в освіті, навчально-наукову лабораторію етнології Поділля.
4	Волинський національний університет імені Лесі Українки	Сайт університету містить інформацію про науково-дослідну частину (НДЧ), наукові заходи і конкурси, науково-дослідні роботи, що виконуються за кошти держбюджету (5) та за рахунок кафедральних ресурсів (41). Наукові школи та осередки (52) також сприяють активізації науково-дослідної роботи. Надано інформацію про конкурси студентських наукових робіт, проведення олімпіад.
5	Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (ГНПУ)	Заклад інформує про наявність 8 наукових шкіл, наукових лабораторій. Студентська науково-дослідницька діяльність полягає в участі у конференціях, науково-методичних читаннях. Окремо йдеться про діяльність наукового товариства студентів, аспірантів, докторантів та молодих учених університету. Представлено звіт про проведення конкурсів та предметних олімпіад. Представлено офіційно зареєстровані в УкрІНТЕІ науково-дослідні теми кафедр.
6	Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (ДНУ)	Сайт університету повідомляє про наявність 3 науково-дослідних інститутів, кафедральних науково-дослідних лабораторій (7). Представлено напрями наукової діяльності та наукові досягнення ДНУ (95). Надано інформацію про наукові конференції, олімпіади, конкурси студентських наукових робіт, систему роботи з обдарованою молоддю, діяльність Наукового товариства студентів, аспірантів, докторантів та молодих

№	Назва ЗВО (педагогічні спеціальності)	Науково-дослідна робота
		учених. Науково-дослідна робота звітує про результати у періодичних наукових виданнях закладу (45) та у «Віснику Дніпровського університету».
7	Донбаський державний педагогічний університет (ДДПУ)	Університет інформує про функціонування 7 наукових шкіл, 7 наукових лабораторій, 4 науково-консультаційні центри, 1 ресурсний центр. Заклад долучається до видавничої діяльності у фахових наукових виданнях, бере участь у наукових конференціях, здійснює наукове та науково-технічне співробітництво з вітчизняними та закордонними організаціями.
8	Донецький національний університет імені Василя Стуса (ДонНУ ім. В. Стуса)	Університет надає інформацію про перелік тематичних напрямів наукових досліджень та розробок як у галузі фундаментальних, так і прикладних досліджень. Наводиться Тематичний план держбюджетних науково-дослідних робіт та Тематичні плани науково-дослідних робіт, що виконуються в межах робочого часу. Студенти беруть участь у предметних олімпіадах, конкурсах, конференціях, науково-публікаційній діяльності.
9	Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (ДДПУ)	У закладі функціонує 9 наукових шкіл, 15 науково-дослідних лабораторій. Університет презентує напрями наукової роботи, друковані (13) та електронні видання, результати роботи Наукового товариства студентів та аспірантів імені проф. Василя Надім'янова, участь студентів і викладачів у наукових конференціях.
10	Житомирський державний університет імені Івана Франка	Сайт університету повідомляє про функціонування 12 наукових шкіл, 23 наукових центрів, 27 наукових лабораторій. Університет інформує про проведення

№	Назва ЗВО (педагогічні спеціальності)	Науково-дослідна робота
		науково-дослідної роботи як за кошти державного бюджету (3), так і за кошти фізичних і юридичних осіб (48). Виконуються також науково-дослідні проєкти за кошти грантодавців (8). Представлено значний обсяг науково-дослідної роботи, що виконується в межах робочого часу науково-педагогічних працівників кожного підрозділу. Надано інформацію щодо фахових видань, журналів та збірників, які ілюструють результати науково-дослідної роботи. Наукове товариство студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених ЖДУ імені Івана Франка є структурою, відповідальною за науково-дослідну роботу, яка активізує, координує, популяризує та розширює науково-дослідну діяльність.
11	Запорізький національний університет (ЗНУ)	Навчальний заклад наводить детальний схематичний блок, який презентує інформацію про наявні наукові центри (8), навчально-наукові лабораторії (12), науково-виробничі лабораторії (4), проблемні наукові лабораторії (4) та інші підрозділи (4). Надано інформацію про науково-дослідні інститути, лабораторії, центри, групи НДЧ факультетів та інститутів університету. Приділено увагу роботі Наукового товариства студентів, аспірантів і докторантів ЗНУ. Науково-дослідна робота відображається у фахових виданнях університету (14), наукових публікаціях та конференціях.
12	Західноукраїнський національний університет	Сайт університету повідомляє про функціонування 7 наукових шкіл, специфіку роботи науково-дослідної частини, наукові напрямки університету, роботу Ради молодих

№	Назва ЗВО (педагогічні спеціальності)	Науково-дослідна робота
		учених та Студентського наукового товариства, участь у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт, наявні друковані та електронні видання.
13	Ізмаїльський державний гуманітарний університет (ІДГУ)	Сайт інформує про матеріали наукових та студентських конференцій, видані монографії, підручники та посібники, реалізовані наукові проєкти (16) та кафедральні наукові теми (10). Додатково подано опис Центру усної історії ІДГУ.
14	Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (К-ПНУ)	Університет інформує про наукові напрями, за якими здійснюється наукова діяльність закладу, презентує 9 фахових видань університету, подає перелік студентських проблемних груп і наукових гуртків, звітує про публікаційну активність науково-педагогічних працівників, повідомляє про графік проведення наукових конференцій.
15	Київський національний лінгвістичний університет (КНЛУ)	Навчальний заклад презентує наявність відділу науково-дослідної роботи, збірники фахових наукових видань (4), журнали (1), нефахові наукові видання (1). Висвітлено пріоритетні напрями наукових досліджень, а саме: проєкт ЄС «Еразмус+» (модуль Жана Моне), фундаментальні наукові дослідження, наукову тематику кафедр, наукову та навчально-методичну продукцію, проведення конференцій і семінарів. Наведено звіт про студентські наукові роботи, діяльність Наукового товариства студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених.
16	Київський національний університет імені Тараса Шевченка (КНУ)	Сайт містить вичерпну інформацію про координаційні ради з наукових досліджень, наукові групи (понад 80), тематику наукових досліджень, міжнародні проєкти, наукові школи (67), грантову діяльність, наукові

№	Назва ЗВО (педагогічні спеціальності)	Науково-дослідна робота
		зв'язки як в Україні, так і за кордоном, наукові розробки, анонси конкурсів НДР та грантів. Як окремий підрозділ функціонує Науково-консультаційний центр КНУ, який надає інформацію про правила підготовки до захисту дисертацій.
17	Київський університет імені Бориса Грінченка	Університет повідомляє про діючі наукові проекти (6), інформує про завершені (20) та актуальні (28) наукові проекти, роботу Наукового товариства студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених, науково-дослідні лабораторії (2), міжнародні гранти та проекти (6 пропозицій), академічну мобільність науковців і студентів, наукові періодичні видання як фахові, так і інші.
18	Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Т. Шевченка	Сайт надає інформацію про роботу наукової частини, функціонуючі наукові підрозділи: міжнародні наукові центри (2), наукові центри (1), науково-дослідні проекти (1), науково-дослідні осередки (5), наукові лабораторії (12). Анонсуються наукові конференції та семінари. У закладі функціонує Студентське наукове товариство, яке активно сприяє проведенню науково-дослідної роботи.
19	Криворізький національний університет	Науково-дослідна частина університету надає відомості про науково-дослідні лабораторії (1), тематичні плани держбюджетних та госпдоговірних робіт. Декларуються напрями наукових досліджень закладу, анонсується діяльність наукових шкіл (11), надається інформація про наукові періодичні видання (3), проблемні лабораторії (2), науково-дослідні лабораторії (3), навчально-науковий центр, різнопрофільні

№	Назва ЗВО (педагогічні спеціальності)	Науково-дослідна робота
		лабораторії, Навчально-науковий центр сталою розвинутою. Важливим елементом є проведення конференцій і семінарів, конкурсів студентських наукових робіт.
20	Криворізький державний педагогічний університет (КДПУ)	Університет надає інформацію про функціонування 48 студентських наукових гуртків та проблемних груп, напрями наукової діяльності, проведення науково-практичних конференцій, наявні стипендіальні програми, освітні проєкти, грантові конкурси, особливості роботи Ради молодих учених та аспірантури.

Як видно з таблиці, всі розглянуті університети приділяють значну увагу науковій роботі студентів, проте акценти можуть варіюватися. Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського вирізняється розвиненою системою наукових підрозділів (школи, центри, лабораторії) та застосуванням наукометричних підходів до оцінки діяльності, що свідчить про прагнення вимірювати ефективність наукової роботи. Житомирський державний університет імені Івана Франка має потужну наукову базу (десятки шкіл, центрів і лабораторій) і широкий спектр тематики досліджень, фінансованих як державою, так і іншими джерелами, що забезпечує студентам різноманітні можливості долучатися до наукових проєктів.

КНЛУ як спеціалізований мовний університет робить акцент на міжнародних програмах та гуманітарних дослідженнях у галузі мовознавства і перекладознавства; студенти-філологи користуються можливістю брати участь у міжнародних ініціативах (на кшталт модулю Жана Моне) та публікуватися у профільних лінгвістичних виданнях. Натомість у Криворізькому національному університеті головний акцент – масове залучення студентів до наукової роботи через розгалужену мережу гуртків: 48 студентських гуртків охоплюють майже

всі кафедри, що дає змогу практично кожному зацікавленому студентові спробувати себе в науці. Тут також підтримують молодих дослідників через проведення конференцій, надання грантів і діяльність ради молодих учених, що особливо важливо для регіонального закладу.

В цілому, досвід українських ЗВО демонструє, що при відповідній підтримці та організації студенти-гуманітарії здатні досягати вагомих результатів у науковій роботі – від участі в міжнародних проєктах до публікацій у фахових виданнях. Кожен університет формує свою модель залучення студентів до науки, але всі вони спрямовані на розвиток дослідницького потенціалу молоді.

Висновки

Науково-дослідна робота студентів гуманітарних спеціальностей, особливо майбутніх філологів, є невід'ємною складовою їхньої професійної підготовки та важливим чинником підвищення якості української освіти. Проведене дослідження показало, що сучасна студентська наука у гуманітарній сфері має розгалужену систему організаційних форм (від навчальних дослідницьких завдань до міжнародних проєктів), підтримується на інституційному рівні через наукові товариства, гуртки, наукові школи та приносить конкретні результати у вигляді публікацій, виступів на конференціях, перемог на конкурсах.

Приклади з практики українських закладів вищої освіти засвідчують, що за умов належного стимулювання студенти-гуманітарії активно долучаються до досліджень і роблять свій внесок у науку. У педагогічних університетах створено численні наукові гуртки та лабораторії, де майбутні вчителі англійської мови вдосконалюють методику викладання, досліджують новітні педагогічні технології, аналізують лінгвістичні феномени. У класичних університетах гуманітарні факультети інтегрують студентів у масштабні наукові проєкти, що дає змогу молоді працювати поруч із досвідченими науковцями. Спеціалізовані мовні університети орієнтують студентів на міжнародний

контекст досліджень, стимулюючи публікації англійською мовою та участь у академічній мобільності.

Студентська науково-дослідна діяльність забезпечує низку позитивних ефектів. Вона формує у молоді навички дослідника, критичне мислення, вміння розв'язувати складні проблеми – тобто компетентності, затребувані у сучасному світі. Для самих закладів освіти активність студентів у науці підвищує рейтинг і науковий потенціал, створює кадровий резерв для вступу до аспірантури й продовження наукових традицій. Для суспільства загалом залучення студентської молоді до науки означає приплив нових ідей, оновлення наукової спільноти, прогрес у гуманітарних дослідженнях, які відображають суспільні зміни.

Таким чином, науково-дослідна робота студентів-англістів – це не додаткова опція, а необхідний елемент освітнього процесу, що перетворює студента з пасивного споживача знань на їхнього активного го творця. Сучасні тенденції – інтернаціоналізація, цифровізація, міждисциплінарність – відкривають перед студентською наукою нові горизонти. Подальший розвиток цієї діяльності вимагає підтримки на всіх рівнях: від керівництва університетів – у вигляді ресурсів і мотивації, від викладачів – у вигляді наставництва, від держави – через відповідні програми та гранти. Лише за таких умов студентська наука на гуманітарних спеціальностях і надалі приносить вагомі результати, сприяючи підготовці висококваліфікованих фахівців та розвитку гуманітарного знання в Україні.

Література

1. Важинський С. Є. Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2016. 260 с.
2. Васильєва С. О. Організація науково-дослідницької діяльності старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2007.с.8.
3. Волкова Н. П. Залучення студентів до наукових досліджень як найважливіше завдання сучасного університету *Науковий вісник Дніпропетровського ун-ту ім. А. Нобеля*. 2015.№ 1 (9), с. 28–34.
4. Горкуненко П. П. Підготовка студентів педагогічного коледжу до науково-дослідної роботи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Вінниця, 2007. 265 с.

5. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць. Вип. 42. / Ред. В. І. Євдокимов, О. М. Микитюк. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. 196 с.
6. Кловак Г. Т. Підготовка майбутнього вчителя-дослідника як педагогічна проблема сучасної школи. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2003. Вип. 5. С. 14–20.
7. Коржова Л. С. Формування готовності майбутніх учителів початкових класів до проведення педагогічних досліджень: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Кривий Ріг, 2002. 190 с.
8. Методика організації науково-педагогічних досліджень: метод. Посібник / Укладачі О. Є. Антонова, В. М. Єремєєва, Н. М. Мирончук. Житомир, 2018. 76 с.
9. Основи наукових досліджень: електронні методичні вказівки до курсу для студентів філологічного факультету першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 035 Філологія (035.01 Українська мова та література) / Укладач О.О. Мізінкіна. Одеса: Астропринт, 2013. 26 с.
10. Основи наукових досліджень: навч. посібник / За ред. Т. В. Гончарук. Тернопіль, 2014. 272 с.
11. П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 116 с.
12. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 254 с.
13. Сардак С. Є. Основи наукових досліджень: навч. посібник. Дніпро: ДДУ, 2018. 103 с.
14. Сахневич І. Д. Методика та організація науково-дослідницької діяльності у закладах професійної (професійно-технічної) освіти: методич. посібник. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2020. 268 с.
15. Смирний М. Ф. Основи наукових досліджень: конспект лекцій для студентів усіх форм навчання за спеціальністю 141 – Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 111 с.
16. Соловйов С. М. Основи наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 176 с.
17. Сущенко Л. О. Організація науково-дослідної роботи майбутніх педагогів з діагностики утруднень і перешкод на шляху до професіоналізму. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 29. С. 371–383.
18. Тверезовська Н. Т., Сидоренко В. К. Методологія педагогічного дослідження: навч. посібн. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 440 с.
19. Тулайдан В. Г. Основи наукових досліджень: навч. посібник. Ужгород, 2017. 105 с.
20. Тушева В. В. Основи наукових досліджень: навч. посібник. УМО НАПН України. Харків: Федорко, 2014. 408 с.
21. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Видавничий дім «Слово», 2004. 240 с.
22. Чорновол-Ткаченко О. О. Науково-дослідницька діяльність студентів у ВНЗ України: зміст та завдання. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2018. № 1. С. 132–139.
23. Шквир О. Л. Дослідницька педагогічна діяльність: сутність та шляхи підготовки до неї. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 3 (69). С. 161–165.

24. Юдіна С. П., Сухомлинова О. В., Велика А. М. Стратегії мотивування студентів до участі у наукових проєктах. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 8 (36) С. 1483–1494.
25. НДР в ЗВО (педагогічні спеціальності) – Узагальнена інформація про науково-дослідну роботу в педагогічних закладах вищої освіти України (аналіз матеріалів офіційних веб-сайтів університетів). URL: внутрішній документ (дата звернення: 19.10.2024).
26. Науково-дослідна робота студентів як важливий складник університетської освіти // Національний університет біоресурсів і природокористування України – Новини, 13.05.2023. URL: <http://nubip.edu.ua/node/138452> (дата звернення: 19.10.2024).
27. Національна академія наук України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення: 29.01.2025).
28. Офіційні веб-сайти ЗВО (Бердянський ДПУ, Вінницький ДПУ ім. Коцюбинського, Глухівський НПУ ім. Довженка, Дніпровський НУ ім. О. Гончара, Донбаський ДПУ, Дрогобицький ДПУ, Житомирський ДУ ім. І. Франка, Запорізький НУ, Західноукраїнський НУ, Ізмаїльський ДГУ, Кам'янець-Подільський НУ ім. І. Огієнка, Київський НЛУ, КНУ ім. Т. Шевченка, КУ ім. Б. Грінченка, Кременецька ОГП академія, Криворізький НУ, Криворізький ДПУ та ін.) – розділи про наукову діяльність студентів, 2020–2023 рр. (дата звернення: 10.05.2025).

Лариса ШЕВЦОВА,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
слов'янської і германської філології та перекладу

<https://orcid.org/0000-0002-6343-782X>

e-mail: Shevtsova-L@zu.edu.ua

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

На сучасному етапі розвитку вітчизняної освіти процес оволодіння знаннями з української мови у навчальних закладах відбувається на засадах компетентнісного підходу, підґрунтя якого досліджується в багатьох наукових працях. Проблему формування компетентностей на рівні організації навчального процесу шкіл різного рівня акредитації ґрунтовно дослідили К. Баханов, Ю. Галатюк, І. Зязюн, О. Іваницький, О. Пінчук, М. Степаненко та інші науковці. Питання формування компетентностей постійно перебуває у центрі уваги змін до освітнього процесу, винайдення шляхів мотивації до навчання²⁰³.

У цілій низці сучасних державних документів, зокрема в Проекті Закону України «Про освіту» вказано, що остання є підґрунтям для інтелектуального, культурного, соціального, економічного розвитку особистості, держави й суспільства в цілому. Навчання стає ефективним у тому разі, коли пробуджує творчість, пізнавальну діяльність та активність, спонукає здобувача освіти до співпраці, виховує спосіб повноцінного життя з урахуванням необхідних форм, способів його організації та здійснення²⁰⁴. Важливу роль у такому підході відіграє формування ряду компетентностей та розвиток критичного мислення.

²⁰³ Терно С. Критичне мислення – середньовічна відсталість? *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2013. Вип. XXXVII. С. 301–306.

²⁰⁴ Нова українська школа. Ключові новації в освіті. *Новий закон України «Про освіту»*. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/BOOKLETTE_INFO-ZAKON-2018_PRESS.pdf (дата звернення: 15.03.2025).

Питання засвоєння навчальних дисциплін на основі формування компетентнісного підходу, що спирається на розвиток критичного мислення, піднімається й на нижчих етапах досягнення освітнього рівня²⁰⁵. Зокрема, у Концепції «Нова українська школа» вказується на необхідності розвитку в учнів критичного мислення як необхідного наскрізного вміння, що є підґрунтям для виникнення компетентностей і відповідних умінь та навичок. Про це сказано також у Державному стандарті початкової освіти і Державному стандарті базової середньої освіти, де говориться про те, що конче необхідно формувати в учнів навички критично мислити. Наукову основу цього питання знаходимо в працях українських учених (В. Іванов, Г. Онкович, А. Литвин, Б. Потятиник, Г. Почепцов, В. Різун, В. Робак, А. Сулім, Т. Федорів та інші). У працях цих та інших науковців говориться про те, що критичне мислення виявляється у спроможності та необхідності особистості до об'єктивного аналізу своїх і чужих думок, старанної перевірки результатів діяльності²⁰⁶.

На сучасному етапі система освіти в Україні зазнає значних змін, висуваяться нові вимоги до формування у здобувачів освіти компетентностей, необхідних їм у щоденному спілкуванні. Про це говориться в Рекомендаціях Європарламенту «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» (2006 р.)²⁰⁷, зокрема мова йде про поінформаність та можливість реалізуватись у різних галузях, про розвиток творчого самовираження, про пошук власної фахової діяльності. Важливим також є усвідомлення національної культури як фундаменту поваги до культурного вираження свого та інших народів. Зацікавлення в культурній, фаховій, оптимально продуманій та якісній освіті зумовлює творчий підхід та сприяння різнобічному розвитку її здобувачів. Також у Державному стандарті базової середньої освіти говориться

²⁰⁵ Гарматій О. Критичне мислення як ключова компетенція медіаграмотності. *Збірник статей Восьмої міжнародної науково-методичної конференції «Критичне мислення в епоху токсичного контенту»*. Київ: Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2020. С. 11–17.

²⁰⁶ Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / за заг. ред. О. В. Овчарук*. Київ: К.І.С., 2004. С. 66–72.

²⁰⁷ Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. Вип. 2. Київ, 2018. С. 34–41.

про важливість роботи з учнями в різних галузях, про формування різних видів компетентностей (культурної, природничо-наукової, математичної, громадянської тощо), творчих здібностей здобувачів освіти²⁰⁸.

Названі положення можливо реалізувати, спираючись на компетентнісні засади. Теорія компетентнісного підходу в освіті розроблялася та представлена у працях багатьох науковців – Р. Бадера, Д. Мертенса, Б. Оскарсона, А. Шелтена. Вітчизняним дослідженням компетентнісного підходу в сучасній освіті присвятили праці І. Бех, Н. Бібік, Л. Ващенко, Л. Гуцан, І. Єрмаков, О. Литовченко, О. Локшина, О. Овчарук, Л. Паращенко, О. Пометун, К. Рудніцька, О. Савченко, С. Трубачова та інші. Концептуальні основи застосування компетентнісного підходу показано в працях Н. Нагорної, М. Нагач, А. Усачової; методичні положення професійної компетентності досліджували Л. Артющкіна, А. Маркова, І. Зимня; визначення понять «компетенція» та «компетентність» відображено в дослідженнях Дж. Равена, В. Введенського, Н. Бібік та ін.

Аналіз компетентнісного підходу проведено українськими науковцями (роботи А. Андрєєва, В. Болотова, І. Зимньої, В. Калініної, В. Козирьова, К. Колесіної, Н. Кузьміної, Г. Лежнини, А. Маркової, Т. Олійник, Г. Пахомової, О. Пометун, Ю. Рибалко, Г. Руденко та багатьох інших учених). У працях дослідників (Б. Авво, А. Андрєєв, В. Байденко, В. Болотов, М. Головань, І. Зимня, В. Калініна, Т. Кобильник, В. Козирьов, К. Колесіна, Н. Кузьміна, О. Кучай, Г. Лежнина, С. Лейко, А. Маркова, Т. Олійник, Г. Пахомова, В. Плохій, О. Пометун, Ю. Рибалко, Г. Руденко, В. Химець та інші) ґрунтовно вивчено компетентнісний підхід. Увагу науковців привернуто до різних положень: до визначення переліку ключових компетентностей та перебудови освітнього процесу задля їхньої реалізації (О. Овчарук), до формування ключових властивостей здобувачів освіти (Н. Бібік) тощо.

²⁰⁸ Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti> (дата звернення: 15.02.2025).

Звертається увага на те, щоб саме компетентнісний підхід був реалізований у навчанні української мови. В основі оновленого змісту вищої освіти лежить розвиток у її здобувачів ключових компетентностей. Завдяки такому підходу зміст та результат діяльності збагатяться новою системою відповідних знань, умінь та навичок, можливо набути досвід самостійної активності та особистої відповідальності здобувачів освіти, а відтак сформувати сучасні ключові компетентності.

Усвідомлення ключових понять можливе завдяки історичному аналізу появи термінів, пов'язаних з компетентнісним підходом, зокрема вивчення концепції В. фон Гумбольдта про приховану компетенцію як систему процесів породження мови та мовлення. Як зазначає Н. Хомський, автор праці «Мова та мислення», «вживання мови» (визначення автора) насправді пов'язане з мисленням, є реакцією на використання мови, набуття відповідних навичок тощо, тобто має прямий зв'язок із самим мовцем, з досвідом людини. Це вказує на існування додаткових аспектів, які визначають суть компетентнісного підходу²⁰⁹. Цікаво, що задовго до запровадження навчання української мови на основі вироблення певних компетентностей, ще в 60-ті роки минулого століття усвідомлено відмінність у поясненні понять «компетенція» та «компетентність». Остання подається як сформований на знаннях, інтелектуально набутий та особистісно зумовлений досвід соціально-професійної життєдіяльності людини. Дещо пізніше, в 70-90-ті роки минулого століття активно вживаються терміни «компетенція» / «компетентність» у методиці навчання української мови, зокрема у спілкуванні. Дж. Равен у праці «Компетентність у сучасному суспільстві» дає тлумачення компетентності як явища, що складається з багатьох відносно самостійних компонентів, які стосуються когнітивної чи емоційної діяльності та які тотожні як складові ефективної реалізації. Компетентнісне навчання мови передбачає активно-

²⁰⁹ Коркішко О., Коркішко А., Назаренко Є. Формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів як актуальна педагогічна проблема. *Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць*. 2025, №1 (107). С. 33–42.

діяльнісний підхід, морально-етичну й естетичну освіту²¹⁰. Це відображається у різних критеріях (загальнокультурному, загальнопредметному, комунікативному, самоосвіти та саморозвитку, особистісному тощо) відповідності компетентностей основним вимогам. Розглянемо деякі з них.

Загальнокультурний критерій. Здобувач освіти повинен бути різнобічно поінформованим, володіти широкими та глибокими науковими й культурними вміннями та навичками. Загальнокультурний критерій враховує загальну освіченість і поінформованість у всіх сферах життя, знання в галузі культурних новин, культуру мовлення тощо.

Загальнопредметний критерій. Здобувач освіти повинен володіти змістом навчального предмету української мови на рівні досягнень сучасної лінгвістичної науки, знаходити різну фахову інформацію відповідно до поставлених навчальних завдань. Для цього слід добре володіти змістом навчального матеріалу, сучасною теорією та практикою мови, знати та враховувати фактори успішної діяльності студентів.

Комунікативний критерій. Важливою частиною діяльності здобувача освіти є особистісне спілкування. Комунікативна компетентність студентів відображена у спілкуванні з іншими людьми, в увазі до них, в емоційній чуйності, у швидкій зворотній реакції, позитивному та конструктивному стилі спілкування, в естетичному усвідомленні дійсності²¹¹. Важлива роль також належить культурі мовлення.

Особистісний критерій. Ефективність спілкування студента за допомогою української мови залежить від його власних факторів. Наприклад, слід урахувати вплив мовця на слухача, на формування знань про навколишній світ, нести особисту відповідальність за сказане. Важливу роль у цьому разі відіграє набуття специфічних ознак: самоорганізації, відповідальності, ініціативи, вимогливості до себе, справедливого ставлення,

²¹⁰ Крутенко О. В. Формування ключових компетентностей учнів загальноосвітнього навчального закладу відповідно до нових вимог державних освітніх стандартів. *Загальнокультурна компетентність*. Черкаси: ЧОІПОПП, 2014. 68 с.

²¹¹ Крамаренко І.С. Шляхи формування природничо-наукової компетентності у здобувачів освіти. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735250/1/> (дата звернення: 15.02.2025).

гнучкості думок, зрілої інтелектуальної активності, креативного підходу²¹². Слід ураховувати також психофізіологічні особливості студента: стійку нервову систему, спокійний емоційно-вольовий тонус, працеспроможність, можливість подолати психологічно-емоційне пригнічення та навантаження.

Критерій розвитку та самоосвіти особистості. Професійний розвиток здобувача освіти відбувається постійно. Набуття фахової майстерності, уміння виділити в ній корисне та прекрасне має відбуватися завдяки самокритичному та вимогливому ставленню до своєї діяльності. Фахове зростання можливе на основі постійного збагачення передовим досвідом, ознайомлення з новою літературою та її обговорення, самостійного пошуку наукових надбань, самоаналізу й удосконалення своєї власної діяльності. У цьому важливе значення мають самокритика, підвищені вимоги до себе, необхідність в оновленні теоретичного і практичного матеріалу, потреба в інноваційній діяльності, у вивченні нового матеріалу.

Змістовий критерій формується через накопичення необхідних для здійснення спілкування знань, умінь та навичок. Здобувач освіти на заняттях з української мови й у щоденному спілкуванні має вільно володіти мовним (програмним і позанавчальним) матеріалом, вдало його застосовувати в різних ситуаціях, користуватись у мовленні різними варіантами синтаксичних конструкцій, мати багатий лексичний та фразеологічний запас з урахуванням ситуації спілкування. Важливу роль також відіграє культура мовлення, почуття прекрасного²¹³. Такий критерій охоплює володіння філологічними знаннями, змістом мовленнєвої діяльності, важливо також усвідомити норми вербальної та невербальної поведінки, нові форми та спосіб спілкування, постійно взаємно обмінюватися інформацією між викладачем та студентом²¹⁴.

²¹² Кроуфорд А., Е. Саул В., Метьюз С., Макінстер Дж. Технології розвитку критичного мислення учнів. Переклад публікації проєкта «Читання і письмо для критичного мислення» / за заг. ред. О. Пометун. Київ: Плеяди, 2006. 220 с.

²¹³ Горошкіна О. М. Мета і завдання компетентнісно орієнтованої методики навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту. *Концептуальні засади компетентнісного навчання української мови: збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті О. М. Біляєва*. Київ: Наук. думка, 2019. С. 24–27.

²¹⁴ Голуб Н. Б., Шелехова Г. Т., Ярмолюк А. В., Новосьолова В. І. Навчання української мови учнів 5 класу на засадах компетентнісного підходу. *Посібник*. Київ: Видавничий дім «Сам», 2017. 144 с.

Мотиваційний критерій. Вчинки людини диктуються внутрішніми мотивами, інакше кажучи, мають спонукальні причини. Відтак для продуктивного комунікативного спілкування студенту необхідно мати мотивацію для своєї професійної діяльності, бачити особливості її відображення в навколишньому світі. Здобувачам освіти слід почуватися корисними для інших, відчувати необхідність у вираженні набутих фахових умінь та навичок. Необхідним є прагнення до пошуку знань, усвідомлення актуальних вимог суспільства до української мови, подолання труднощів під час формування професійної діяльності, намагання вдосконалити та реалізувати свої фахові амбіції.

Діяльнісний критерій. Формування компетентності студентів потребує практичного відображення, діяльнісної мотивації²¹⁵. Це головна мета, до якої йде кожен, хто хоче досконало володіти українською мовою, це показ комунікативної компетентності. Необхідним є вміння планувати, реалізовувати й аналізувати інтерактивну діяльність, використовувати методи, прийоми та засоби навчання, добирати необхідний вид комунікативної діяльності у спілкуванні, вдало користуватися українською мовою.

Когнітивний критерій показує повноту та дієвість сформованих умінь та навичок, володіння комунікативною культурою. Студентам варто знати психологічні особливості кожної людини, засоби контакту з аудиторією, учитися формувати позитивне враження та імідж, мати основи комунікативної культури²¹⁶. Цей критерій необхідний для діагностування рівня набутих знань. Вираженням когнітивного критерію є знання мовних та мовленнєвих засад: науково-методичних, психолого-педагогічних, формувальних, проєктувальних, технологічних, акцентних тощо.

Рефлексивний критерій передбачає усвідомлення закономірностей та умов комунікативної діяльності, емоційного впливу, передбачення зворотного

²¹⁵ Кроуфорд А., Е. Саул В., Метьюз С., Макінстер Дж. Технології розвитку критичного мислення учнів. Переклад публікації проєкта «Читання і письмо для критичного мислення» / за заг. ред. О. Пометун. Київ: Плеяди, 2006. 220 с.

²¹⁶ Побірченко Н. С. Компетентнісний підхід у вищій школі: теоретичний аспект. *Освіта та педагогічна наука*. № 3 (152). 2012. С. 24–31.

зв'язку в мовленнєвій діяльності²¹⁷. Тому для студентів важливо свідомо передбачати та контролювати майбутні результати діяльності, бачити рівень власного мовленнєвого розвитку, слідкувати за динамікою зростання. Здобувач освіти повинен постійно аналізувати свій фаховий рівень знань, завдяки постійному контролю передбачати ефективні види спілкування, впливу на інших, слідкувати за змінами у рівні навичок спілкування українською мовою.

Названі вище критерії допомагають увиразнити аспекти діяльності викладача, спрямувати її, визначити основні етапи. Компетентнісний підхід у навчанні української мови змінює мету навчання з процесу нагромадження нормативно визначених знань, умінь та навичок здобувачів освіти на формування й розвиток здатності спілкуватися та творчо застосовувати набуті знання та досвід у різних життєвих ситуаціях. Такий підхід вимагає від викладача змінити форми навчально-виховної діяльності, що мала в основному інформативне навантаження, зосередити увагу на організаційно-керівному аспекті²¹⁸. Раніше інформаційна роль полягала в передаванні (ретрансляції) знань, тепер завдяки компетентнісному підходу до навчання викладач набуває ролі організатора та керівника освітньої діяльності. Зазнає змін також модель навчання студента. Раніше він виконував роль пасивного усвідомлювача теоретичного матеріалу, зараз це функція активного дослідника, керівника індивідуальної та самоосвітньої діяльності. У цьому разі процес навчання набуває розвивальної функції, збагачується інтегрованою діяльністю. Розвиток здобувачів освіти відбувається під час навчання, поширюється на нові знання, вміння, навички, формує ставлення до предмета, досвід діяльності й моделює життєві ситуації особистості.

На основі критичного мислення як ефективного помічника в отриманні знань передбачається формування ряду компетентностей, вказаних у Державному стандарті, серед яких важливими є інноваційний підхід,

²¹⁷ Крутенко О. В. Формування ключових компетентностей учнів загальноосвітнього навчального закладу відповідно до нових вимог державних освітніх стандартів. *Загальнокультурна компетентність*. Черкаси: ЧОПООП, 2014. 68 с.

²¹⁸ Там само.

інформаційно-комунікативна та екологічна компетентності, навчання людини впродовж життя тощо. Критичний підхід до нової інформації важливий на різних етапах компетентнісного навчання²¹⁹. Аналіз критичного мислення різнобічно проводили Д. Брунер, Д. Клустер, М. Ліпман, П. Пінтріч, Д. Стіл, С. Уолтер, А. Фачоне та інші вчені. У вітчизняних дослідженнях це питання також піднімалось у працях науковців (Д. Вількеєв, О. Гарматій, О. Пошетун, С. Терно, О. Тягло, С. Романова, О. Чуба, Л. Куземко, О. Ходаковська, Т. Яковенко та інші).

Як говориться у дослідженні Т. Полонської, яка вивчала критичну компетентність у навчальному процесі, до основних характеристик критичного мислення відносимо: 1) самостійність в отриманні знань (мислення буде критичним тільки за умови індивідуального характеру навчання); 2) визначення й усвідомлення проблеми (критичне мислення важливе для постановки та розв'язку проблеми); 3) прийняття рішення (завершення процесу критичного мислення, інакше ухвалення рішення, відбувається на основі правильно поставленої проблеми); 4) достовірна аргументація (людина, яка критично осмислює, бачить декілька варіантів вирішення проблеми, саме тому вона підкріплює своє рішення важливими власними аргументами, що доводять вірогідність та оптимальність її рішення); 5) соціальність (людина знаходиться в соціумі, а тому свої погляди, їх зміну та переконання вона доводить у процесі спілкування)²²⁰. Таким чином, критичне мислення важливе на етапі постановки проблеми, ухвалення рішення, наведення аргументів, під час висловлення думок у спілкуванні.

У працях психолого-педагогічної літератури (М. Векслер, А. Тягло, С. Воропай та інші) говориться про чотири етапи розвитку критичного мислення у здобувачів освіти: 1) поява інтересу до теми, формулювання мети оволодіння конкретним матеріалом; 2) критичне прийняття для себе нової

²¹⁹ Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti> (дата звернення: 15.02.2025).

²²⁰ Полонська Т. Критичне мислення як технологія компетентнісно орієнтованого навчання іноземних мов учнів 5-6 класів гімназії. *Український педагогічний журнал*, 2022. №1. С. 70–79.

інформації; 3) рефлексія, створення власного шляху щодо усвідомлення навчального матеріалу; 4) аналіз і оцінювання інформації (проблеми), перегляд способів її вирішення, усвідомлення власних можливостей²²¹.

Критичне мислення як передумова діяльнісного підходу до навчання суттєво впливає на формування різних компетентностей: культурної, естетичної, природничої, громадянської та ін.²²². На нашу думку, варто розглянути особливості деяких з них, проаналізувати їхню суть.

Зосередимо увагу на *культурній компетентності*, що формується у процесі вивчення української мови. Система освіти України на сучасному етапі постійно оновлюється та вдосконалюється, що простежується в багатьох її аспектах. Перед здобувачами освіти виникають нові вимоги, дотримання яких їм знадобиться в подальшому житті. У Рекомендації Європарламенту «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» (2006 р.)²²³, говориться, що для навчального процесу ключовими є поінформованість та самовираження у культурній галузі, уміння творчо реалізувати себе. Зазначається, що чітке усвідомлення власної національної культури та визначення своєї ролі в ній можуть стати основою для прийняття та поважного ставлення до різноманітних культурних проявів. Приязне ставлення до необхідності культурної освіти також враховує творчий підхід та необхідність посприяти естетичному вихованню шляхом мистецького самовираження, активної участі в культурному житті²²⁴.

Проблему компетентнісного підходу в освіті, формування культурної та естетичної компетентностей в українській методиці досліджували Л. Айзікова, Р. Арцишевський, П. Вербицька, А. Карам, О. Кучер, Т. Ладиченко,

²²¹ Терно С. Критичне мислення – середньовічна відсталість? *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2013. Вип. XXXVII. С. 301–306.

²²² Ходаковська О. Впровадження методів критичного мислення на заняттях з іноземної мови. *Поєднання інноваційних і традиційних технологій навчання української та іноземної мов як чинник забезпечення дієвості знань. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Харків: РВВ ХТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 355–367.

²²³ Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text (дата звернення: 12.12.2024).

²²⁴ Там само.

Л. Малінська, Л. Михайлова, А. Нікітін, В. Оржеховський, П. Пайдуков, О. Пометун, І. Ревенко та інші вчені.

Кожному здобувачеві освіти необхідно сформувати знання й навички поінформованості в культурній галузі, уміти творчо виражатись, про що говориться також у Рекомендаціях Європарламенту «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» (2006 р)²²⁵. З цією метою варто знати культурні надбання місцевого, державного, світового рівня, знати світовий культурний спадок, твори живопису, музики, архітектури, мистецтва, культури, пам'ятати про необхідність їх передати наступним поколінням²²⁶. В активному спілкуванні потрібно використовувати естетичні фактори для висловлення оцінки творів мистецтва, архітектури та театру, навчитися самовиражатися, реалізуючи вроджені здібності²²⁷. Для здобувачів освіти необхідно сформувати свої творчі погляди, порівнювати їх з іншими, реалізовувати соціальні та економічні надбання культурної діяльності. Це видається важливим, тому що креативне вираження здобувача освіти в майбутньому може бути застосоване у фаховій діяльності, допоможе студентам розвиватися. Відтак вивчення української мови як засобу самовираження створює сприятливі можливості для розвитку творчості, розширює світогляд здобувачів освіти.

Загалом поняття культурної компетентності з'явилося в методиці та педагогіці під впливом американського вченого П. Педерсена у 1988 р. Розвитком цього питання у вітчизняній освіті займалися Н. Бондаренко (методика навчання української мови), Т. Заїка (філософські погляди), С. Кондратенко (аналіз інклюзивної освіти в початковій школі), В. Білицька, Ю. Рябова (вивчення професійної освіти), Ч. Тінтін (методика опанування музичним мистецтвом) та цілий ряд інших учених. Теоретичний аналіз змісту

²²⁵ Там само.

²²⁶ Головіна Н. І. Проблема формування культурної компетентності особистості в контексті реформування вищої школи. *Філософські обрії*. № 33. 2015. С. 147–156; Джонсон Р. Б. Культурна компетентність в Україні. *Журнал європейської економіки*. Т. 13. № 3. 2014. С. 236–247.

²²⁷ Заїка Т. Компетентнісний підхід у культурфілософському контексті: особливості термінологічних визначень. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Випуск 62. 2020. С. 193–204; Щетініна Л. В., Рудакова С. Г., Кравець О. В. Сутність крос-культурної компетентності: від теорії до практики. *Ефективна економіка*. 2017. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5537> (дата звернення: 23.04.2025).

культурної компетентності здійснено в працях М. Байрама, М. Беннета, С. Бондаренко, Н. Головіної, Р. Джонсона, С. Дружилова, К. Ерлі, В. Кременя, О. Крутенко, О. Лебедєва, О. Лешера, С. Лур'є, А. Маркової, Е. Мосаковські, О. Миролубова, О. Садохіна, Е. Хірша, А. Флієра та інших. Науковці називають чотири компоненти культурної компетентності: усвідомлення цінності, ставлення, знання, навички²²⁸.

Ураховуючи основні вимоги до навчання, розвиток культурної компетентності студентів залежить від наявності ряду ключових умінь та навичок: критичного та системного мислення; уміння логічно доводити свою позицію; показ своєї творчості, ініціативи; необхідність уміло керувати емоціями, бачити ризики, формувати рішення, вирішувати проблеми; уміння співпрацювати з навколишнім світом²²⁹.

Близькою до культурної компетентності є *естетична*, також необхідна для формування досконалого мовлення. Необхідними для студентів є естетичні фактори в щоденному житті, слід навчитися аналізувати твори мистецтва, вистави, самовиражатися, виявляти природні здібності. Для здобувачів освіти важливо вміти сформулювати свої творчі та експресивні погляди, пов'язати їх з думками інших, навчитися бачити та використовувати соціальні, фахові та економічні можливості культурної діяльності²³⁰.

У Законі України «Про освіту», нових стандартах освіти розглядається естетичне виховання, визначається поняття структури естетичної компетентності, вказується, що вона повинна стати результатом естетичної освіти, подається визначення засобів та прийомів її створення. Необхідною складовою різнобічного гармонійного життя особистості є естетичне розуміння та сприймання навколишнього світу. Естетична компетентність формується під

²²⁸ Джонсон Р. Б. Культурна компетентність в Україні. *Журнал європейської економіки*. Т. 13. № 3. 2014. С. 236–247; Заїка Т. Компетентнісний підхід у культурфілософському контексті: особливості термінологічних визначень. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Випуск 62. 2020. С. 193–204.

²²⁹ Рибалко Ю. В. Компетентнісний підхід у науково-педагогічній літературі. *Педагогіка вищої та середньої школи*. № 35. 2012. С. 385–394.

²³⁰ Побірченко Н. С. Компетентнісний підхід у вищій школі: теоретичний аспект. *Освіта та педагогічна наука*. № 3 (152). 2012. С. 24–31.

впливом естетичного виховання, що ставить за мету сформувати вміння сприймати та відтворювати красиве у навколишньому світі в усіх сферах розвитку людини. Розвиток естетичної компетентності можливий не тільки на заняттях з української мови, а й у позанавчальний час, під час екскурсій до музеїв, виставок мистецьких творів, концертних залів тощо. Українській мові як засобу комунікації надається в цьому питанні особливого значення.

Проблема компетентнісного підходу до навчання, зокрема питання формування естетичної компетентності в українській методиці, знайшла відображення у працях Л. Айзікової, Р. Арцишевського, П. Вербицької, А. Карам, О. Кучер, Т. Ладиченко, Л. Малінської, Л. Михайлової, А. Нікітіна, В. Оржеховського, П. Пайдукова, О. Пометун, І. Ревенко та інших учених. Питанням формування інших компетентностей, зокрема громадянської, займалися Р. Арцишевський, П. Вербицька, О. Кучер, Т. Ладиченко, А. Нікітін, В. Оржеховський, О. Пометун, Т. Ремех, С. Рябов, Т. Смагіна, К. Чорна та інші вчені. У сучасних дослідженнях педагогів та методистів (А. Карам, Т. Ладиченко, Л. Малінської та інших) естетичну компетентність розглядають як необхідність особистості сприймати й усвідомлювати красу в щоденному житті, мистецтві, навколишньому світі, намагання та необхідність створювати життя за законами краси. Поняття «естетична компетентність» відображає ставлення особистості до різних аспектів навколишнього життя. У методиці відштовхуємося від трактування поняття «компетентність» як «якісних особистісних новоутворень – знань, умінь, навичок, внутрішніх потреб, досвіду, ціннісних орієнтацій»²³¹. З погляду формування естетичної компетентності слід зазначити, що в 70-тих роках ХХ ст. в Америці створювалась освіта, орієнтована на компетенції прекрасного засобами мови, трансформативної граматики. Н. Хомський у праці «Мова та мислення» говорить про відмінність між компетенцією (знанням своєї мови мовцем –

²³¹ Кучерук О. А. Компетентнісний підхід до українськомовної освіти студентів вищої школи. *Формування базових і фахових компетентностей студентів у закладах вищої освіти : матеріали науковопрактичної конференції / за ред. проф. О. Є. Антонової, проф. О. А. Кучерук, проф. В. М. Мойсієнка, проф. О. О. Юрчук.* Житомир: Рута, 2020. С.17–20.

слухачем, а також розуміння прекрасного) і компетентністю (використанням мови в конкретних ситуаціях, вираження прекрасного). Насправді вживання (компетентність) не є прямим відображенням компетенції²³².

Якщо раніше під час класичного навчання заплановане практичне заняття мало орієнтовний план (повідомлення викладачем теми та мети заняття, висвітлення її необхідності в житті, основна частина з розкриттям теми), то в компетентнісному навчанні виклад нового матеріалу будується на основі проблемного та діяльнісного підходів. Заняття можна почати з проблемного питання чи створення проблемної ситуації. Здобувачі освіти мають висунути гіпотези, які потім перевіряються студентами на практиці. Під час проведення дослідження вибирають правильну гіпотезу, розглядаються відповіді, варіанти розв'язку проблемного завдання. В основному компетентнісне навчання стає можливим завдяки вмінню викладача створювати проблемний діалог, контролювати взаємодію студентів та проводити формувальне оцінювання. Важливу роль під час такої роботи виконують електронні ресурси, онлайн-матеріали для вправ, використання наочності, моделей варіантів відповідей, мультимедійні презентації навчального матеріалу тощо. У процесі здійснення естетичного підходу до навчання української мови першочергове завдання – створити емоційний вплив на студента, що відбувається за умови застосування музичних творів, полотен образотворчого мистецтва, позанавчального відвідування музеїв, галерей, виставок тощо.

Отже, формування естетичної компетентності в навчанні української мови відбувається завдяки врахуванню багатьох особливостей, що стосуються планування, утворення та реалізації мовленнєвого спілкування студентів засобами української мови, які слід враховувати з метою здійснення досконалого спілкування. Студент спирається на ряд критеріїв (змістовий, діяльнісний, когнітивний, рефлексивний тощо) комунікативної компетентності,

²³² Кроуфорд А., Е. Венди Саул, Метьюз С., Макінстер Дж. Технології розвитку критичного мислення учнів. Переклад публікації проєкта «Читання і письмо для критичного мислення» / за заг. ред. О. Пометун. Київ: Плеяди, 2006. 220 с.

повинен працювати над створенням ефективного мовленнєвого висловлювання. Так як компетенція реалізується у набутій компетентності з урахуванням особистісної характеристики, то необхідно врахувати ставлення студента до результату своєї діяльності, його емоційну характеристику. Сформовані естетичні компетенції важливі у процесі емоційного впливу на заняттях з української мови, вони допомагають краще оволодіти мовою, засвоїти знання, способи діяльності, виробити творчий досвід, власні життєві цінності, естетику особистості²³³. Емоційний вплив на здобувача освіти має важливу роль під час формування естетичної компетентності. Взагалі в навчальному процесі важливого значення надається формуванню базових компетентностей та вихованню студентів, що можливе завдяки емоційному впливу.

Компетентнісний підхід до навчання є одним з важливих питань в умовах перебудови сучасної освіти. До основних компетентностей, рекомендованих організацією оцінювання якості освіти PISA у 2025 р., відносять природничо-наукову. Її формування допоможе здобувачам освіти у майбутній діяльності відповідально реагувати на значні соціальні зміни, відштовхуватися від своїх соціальних та індивідуальних запитів, намагатися самореалізуватися, визначати перелік способів і засобів досягнення освіти впродовж життя²³⁴. Визначення основ та використання особистісно орієнтованого підходу у процесі формування природничо-наукової компетентності вимагає попередньої ретельної роботи, пов'язаної з різними видами навчання.

Згідно з результатами якості освіти PISA (найбільшого компетентнісного дослідження освіти), проведеного у 2018 р. (коли Україна вперше взяла участь), визначено, що значний процент учнів не досягає базового рівня грамотності з природничо-наукових дисциплін²³⁵.

²³³ Кучерук О. А. Компетентнісний підхід до українськомовної освіти студентів вищої школи. *Формування базових і фахових компетентностей студентів у закладах вищої освіти : матеріали науковопрактичної конференції / за ред. проф. О. Є. Антонової, проф. О. А. Кучерук, проф. В. М. Мойсієнка, проф. О. О. Юрчук*. Житомир: Рута, 2020. С.17–20.

²³⁴ Крамаренко І.С. Шляхи формування природничо-наукової компетентності у здобувачів освіти. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735250/1/> (дата звернення: 15.02.2025).

²³⁵ Вакулєнко Т. С., Ломакович С. В., Терещенко В. М., Новікова С. А. (перекл. К. Є. Шумова). PISA: природничо-наукова грамотність. Київ, 2018. 95 с.

У головному документі природничо-наукової освіти PISA-2025 вказано на необхідність формування енвайронментологічних (природничо-наукових) компетентностей як основного компонента освіти здобувачів освіти: науково пояснювати явища; виконувати та оцінювати наукове дослідження; критично пояснювати наукові дані, наводити докази; аналізувати, інтерпретувати та використовувати природничо-наукову інформацію для прийняття відповідних рішень і подальших фахових дій²³⁶. Необхідні знання (змісту, практичні, епістемні) формуються на підґрунті природничо-наукової ідентичності, яка враховує: ціннісне визнання наукової призматики і різних підходів до дослідження, емоційно-ціннісні складники природничо-наукової ідентичності, енвайронментологічні знання, занепокоєння і агентність. Ураховуючи сказане, варто звернути увагу на ряд інших компетентностей: науково трактувати явища; здійснювати та оцінювати наукове дослідження; критично аналізувати наукові дані та наводити докази своєї думки; аналізувати, оцінювати та застосовувати природничо-наукову інформацію для прийняття своїх рішень і наступних дій. Відповідно до цього здобувачам освіти слід досягти такого рівня наукового розвитку, на якому вони зможуть виконувати подібні завдання, а це є показником їхньої природничо-наукової освіти.

Вивчення української мови не обмежується лише набуттям знань, мовленнєвих умінь та навичок. Важливо також виховувати у здобувачів освіти активне громадянське ставлення до подій, учити самовиражатися, брати участь у житті країни та суспільства.

Європейський парламент та Рада (ЄС) рекомендує використовувати у повсякденному житті та під час навчання цілого ряду ключових компетентностей: особистої (соціальної, навчальної), культурної обізнаності та самовираження, підприємницької, цифрової, наукової (технологія, інженерія,

²³⁶ Європейська якість навчання для кращої успішності учнів. Збірник завдань для розвитку природничо-наукової компетентності учнів у вимогах PISA. Частина 2. Авторський колектив за заг. ред. проф. О.М. Топузова, укладачі проф. Л. М. Калініна і О. Г. Козленко. Київ: Педагогічна думка, 2023. 107 с.;

Вакуленко Т. С., Ломакович С. В., Терещенко В. М., Новікова С. А. (перекл. К. Є. Шумова.

PISA: природничо-наукова грамотність. Київ, 2018. 95 с.

математика), мовної, грамотності, громадянської компетентностей²³⁷. Вітчизняне суспільство потребує нового покоління громадян, які поважають громадянські цінності та вміють приймати виважені рішення в життєвих ситуаціях, усвідомлюють відповідальність за долю своєї країни.

Питання формування *громадянської компетентності* розглядалось у працях Р. Арцишевського, П. Вербицької, О. Кучер, Т. Ладиченко, А. Нікітіна, В. Оржеховського, О. Пометун, Т. Ремех, С. Рябова, Т. Смагіної, К. Чорної та інших учених.

У Законі України «Про освіту», стандартах освіти нової української школи розглядається питання громадянського виховання²³⁸, аналізується структура громадянської компетентності, яка формується в результаті громадянської свідомості, наведено визначення ряду пов'язаних понять.

У вітчизняній психолого-педагогічній літературі під громадянською компетентністю розуміють можливість людини активно, відповідально та результативно виборювати права та дотримуватись громадянських обов'язків з метою формування демократичного суспільства.

Громадянська компетентність визначається в переліку психологічних категорій, пояснюється як здатність відстоювати права, обов'язки, інтереси та потреби кожної людини як громадянина своєї держави й суспільства в цілому. При цьому враховується рівень здібностей та навичок, які впливають на суспільну активність, визначається комплекс знань, умінь, особливостей та досвіду громадянської діяльності, намагання людини відстояти громадянські інтереси.

Традиційно до змісту громадянської компетентності відносять формування патріотичних почуттів, інтернаціоналізму, демократизму, людської гідності, активної громадянської позиції, зібраності, відповідальності,

²³⁷ Федяєва В.Л. Компетентнісний підхід у концепції «Нова українська школа»: плюси, мінуси, перспективи втілення. *Педагогічні науки*. Випуск 102, 2023. С. 12–18.

²³⁸ Нова українська школа. Ключові новації в освіті. *Новий закон України «Про освіту»*. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/BOOKLETTE_INFO-ZAKON-2018_PRESS.pdf (дата звернення: 15.03.2025).

справедливості, совісті, чесності, принциповості, працелюбства, поваги до інших²³⁹.

Громадянська компетентність часто ототожнюється вченими з поняттям громадянської зрілості. Її визначають інтереси, вчинки людини, яка гуманістично розвинена, гармонійно сформована²⁴⁰. Кожна людина постійно вдосконалюється, стає свідомою, відповідальною, знає історію свого народу та місцевості.

Структурою громадянської компетентності передбачено зв'язок з іншими компетентностями: життєтворчими, соціальною, політико-правовою, полікультурною (міжнаціональною), професійно-трудовою та здорового способу життя.

Життєтворчі компетентності передбачають здатність та вміння самостійно, усвідомлено та творчо проєктувати, передбачати і влаштовувати майбутнє життя. Створення життєтворчої компетентності відбувається завдяки запровадженню у навчальний процес професійних тренінгів, ігрових технологій, проєктів, програми життєтворчості, навчальних ситуацій, заповнення рефлексійних щоденників, створення творчого портфоліо студентів.

Соціальна компетентність визначається як можливість особистості творчо співпрацювати в команді, мікрогрупі та групі, бути на різних ролях у колективі. Запровадження у навчання соціальної компетентності відбувається завдяки участі у соціальних проєктах, шкільному самоврядуванню, проведенні соціально-психологічних тренінгів, конкурсів серед студентів «Кращий знавець мови», моделювання ситуацій, творчі та ігрові заняття тощо.

Політичні (політико-правові) компетентності виділяються як сукупність здібностей, що встановлюють рівень політичної та правової культури особистості, ступінь та успішність політичної активності, відповідність її правовим нормам, визначеним державою²⁴¹. На формування політико-правових

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. Вип. 2. Київ, 2018. С. 34–41.

²⁴¹ Там само.

компетентностей впливають проектування діяльності, проведення гурткової роботи, педагогічна і соціально-психологічна допомога, аналіз ситуаційних завдань, імітаційні ігри, проведення соціальних проєктів, політичних дебатів, реалізація рефлексійних моделей «Я – студент», «Я – громадянин» тощо.

Полікультурна (міжнаціональна) компетентність розглядається як здатність жити в доброму сусідстві з іншими народами, соціальними прошарками, групами, усвідомлення необхідності співпраці з представниками інших культур, проведення міжкультурного діалогу, дружні стосунки з представниками інших мов, культур, народів, релігій²⁴². Запровадження полікультурної (міжнаціональної) компетентності часто відбувається через проведення культурологічних проєктів, співпраці з цікавими людьми, відвідування екскурсій, виставок, музеїв, читання та обговорення дискусійних творів, організація круглих столів з представниками різних професій, подорож різними країнами світу тощо.

Професійна компетентність – це можливість і готовність особистості до продуктивної фахової діяльності, пов'язаної з проєкцією, формуванням професійних обов'язків, нових професійних навичок, здатність і готовність постійно підвищувати свою фахову кваліфікацію, оволодівати подібними й новими напрямками діяльності.

Компетентність здорового способу життя – це спроможність людини розуміти, усвідомлювати, покращувати свій фізичний стан, спосіб життя з метою покращення, збереження здоров'я, способу життя, уваги до навколишнього середовища.

Формування компетентності здорового способу життя полягає в оптимальній організації дозвілля, визначення морально-гігієнічних та санітарних норм, запровадження засобів особистої гігієни та психогігієни, додержання раціонального режиму харчування, протистояння шкідливим

²⁴² Побірченко Н. С. Компетентнісний підхід у вищій школі: теоретичний аспект. *Освіта та педагогічна наука*. № 3 (152). 2012. С. 24–31.

звичкам, негативним соціальним явищам²⁴³. Запровадження компетентності здорового способу життя проходить через виконання ранкової зарядки, фізкультхвилинок, проведення годин здоров'я, позанавчальної спортивно-масової роботи (участь у гуртках, секціях), організація походів, змагань, проведення антиреклами тютюну, алкоголю, наркотиків (виготовлення плакатів, листівок), участь у курсах психотерапії тощо. Українська мова як засіб спілкування у цьому разі виконує важливу роль впливу на адресата мовлення.

У сучасній науковій літературі розглядаються різні підходи до аналізу структури *громадянської компетентності*. Ю. Підлєсна називає такі складові частини: ціннісно-ментальну, соціокультурну, фахову, морально-етичну. О. Пометун до аспектів громадянської компетентності залучає компоненти: знаннєвий (знання, уявлення про все), діяльнісний (формування умінь та навичок), мотиваційно-ціннісний (формування ставлення, ціннісних орієнтацій, переживань тощо), технологічно-процесуальний, особистісно-творчий²⁴⁴. О. Кучер до названих вище складників громадянської компетентності додає рефлексивний компонент. Т. Ремех виділяє такі частини громадянської компетентності: мотиваційний складник, який полягає у здатності виявляти зацікавлення аналізом взаємозв'язків, механізмів роботи соціального оточення, організація соціальних інститутів і суспільства, здатність виявляти ініціативу; ціннісний складник (мета соціальної діяльності, здатність брати відповідальність за проведenu роботу, допомагати іншим, вибудовування оптимальної взаємодії на паритетній основі); когнітивний складник (знання основ громадянського суспільства, уявлення про себе, свою соціальну роль, робота соціальних інститутів, формування установок, які визначають діяльність); операційно-поведінковий складник (можливість і здатність орієнтуватись у життєвій ситуації, прагнення змінити події, можливість

²⁴³ Than T. H. Dewey's philosophy of considering education as life itself and the evocative value for Vietnamese education today. *Kalagatos Revista de Filosofia*, Vol. 21, N°. Extra 2. 2024. URL: <https://revistas.uece.br/index.php/kalagatos/article/view/13654/11579> (дата звернення: 03.05.2025).

²⁴⁴ Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / за заг. ред. О. В. Овчарук*. Київ: К.І.С., 2004. С. 66–72.

компетентної участі в суспільному житті, здатність ухвалювати рішення, визначати свою діяльність, постійно навчатися самостійно)²⁴⁵.

Ураховуючи особливості компетентнісного підходу до навчання, слід пам'ятати про одночасне формування у здобувачів освіти різних видів компетентностей: *соціально-комунікативної* (набуття вмінь та навичок спілкуватися, встановлювати конструктивні стосунки з іншими людьми, здатність вести діалог, брати участь у громадському слуханні та обговоренні суспільно-політичних проблем), *інформаційно-медійної* (здатність критично мислити, знаходити, аналізувати та вибирати інформацію, критично оцінювати наявні медіа-повідомлення, аналізувати джерела інформації, соціальні ситуації), *компетенція у солідарності, розв'язанні проблем, соціальних конфліктів* (можливість розв'язувати соціальні невідповідності, намагання толерантно розв'язати конфлікти, необхідність успішної взаємодії з іншими людьми, мирне співіснування в межах соціокультурного різноманіття), необхідність здійснювати відповідальний соціальний вибір і ухвалювати рішення (готовність до прийняття важливого рішення на основі обдуманого й виваженого аналізу), громадянська участь (настанова відповідальної суспільної діяльності, активна участь у соціальних та політичних процесах)²⁴⁶.

На основі дослідження Т. Смагіної робимо висновок про необхідність формування громадянської компетентності на засадах набутих знань і наукових уявлень про тісний зв'язок громадян і суспільства, громадян і держави, стосунків між людьми; способу співпраці, формування практичних умінь, створення моделей поведінки з активною громадянською позицією; набуття досвіду самостійного подолання життєвих проблем і публічних кожної людини, існування в громадянському суспільстві; формування громадянських цінностей і особистісних смислів здобувачів освіти²⁴⁷.

²⁴⁵ Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. Вип. 2. Київ, 2018. С. 38..

²⁴⁶ Там само. С. 39.

²⁴⁷ Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства. *Дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання»*. Київ, 2007. С. 44.

Усе вище вказане необхідно активно запровадити не лише на спеціально відведених позанавчальних годинах для виховання здобувачів освіти, під час виховних заходів, а й у навчальному процесі, зокрема на заняттях з української мови, у процесі розвитку зв'язного мовлення.

Розвиток мовлення як важливу частину оволодіння сучасною українською мовою розглянуто в роботах І. Білодіда, Р. Будагова, Ф. Буслаєва, В. Ващенко, В. Виноградова, А. Коваль, Л. Паламар, І. Срезневського, В. Сухомлинського, Є. Чак та багатьох інших філологів та методистів. Психологічне підґрунтя розвитку мовлення проаналізовано Б. Баєвим, Л. Виготським, Г. Костюком, І. Синицею та іншими вченими. Розвиток мовлення в різний час становлення особистості розглядали методисти О. Біляєв, М. Вашуленко, Т. Ладиженська, М. Львов, В. Мельничайко, М. Рождественський, М. Стельмахович, О. Текучов та інші провідні науковці. На сучасному етапі багато уваги приділено питанням формування мовленнєвих умінь та навичок у працях Н. Голуб, О. Горошкіної, К. Климової, О. Кучерук, І. Хом'яка, Г. Шелехової та багатьох інших вітчизняних методистів. Незважаючи на це, виникає необхідність розглянути деякі особливості розвитку мовлення здобувачів освіти. Значна увага надається формуванню мовленнєвих умінь та навичок здобувачів освіти, набагато менше говориться про формування при цьому інших видів компетентностей.

Характеристика *мовленнєвої компетентності* особистості оснований на тому, що досягнення комунікативної мети визначається вміннями практично користуватись мовою. Формування практичного мовлення у навчанні є одночасно метою та діалектично зумовленим засобом навчання української мови. Так само це відносимо й до мовлення здобувачів освіти. Мовленнєва співпраця необхідна для виконання завдань навчального процесу (здобування знань), залежить певним чином від комунікативної поведінки мовців²⁴⁸.

²⁴⁸Коркішко О., Коркішко А., Назаренко Є. Формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів як актуальна педагогічна проблема. *Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць*. 2025, №1 (107). С. 33–42.

Мовленнєве партнерство відноситься до елементів мовленнєвого напрямку освіти та визначається діяльнісним характером спілкування.

Останнім часом багато наукових робіт стосується визначення та уточнення поняття мовленнєвої компетентності. В основі його тлумачення лежить гіпотеза І. Зимньої про мову як систему знаків для перевання змісту, якою користуються окремі суб'єкти з метою сформувати та передати думку, у чому й полягає участь мовців у процесі мовлення. Можемо стверджувати, що мовленнєва компетентність більша, ніж мовна компетентність, остання входить до мовленнєвої²⁴⁹. Отже, під мовленнєвою компетентністю розуміємо індивідуальну організацію знань суб'єкта з узагальненням відомих йому мовних явищ та перетворенням їх у зв'язне висловлювання.

Як сказано в роботах сучасних представників ідеографічної лінгвістики, мовлення виникає з активізації деяких загальних фундаментальних смислів, що наявні в центрі щоденної діяльності когнітивної свідомості²⁵⁰. Загалом у лінгвістиці розрізняють три моделі виникнення мовлення:

1) схоластичну модель, що ґрунтується на гіпотезі про поєднання слів у висловлювання через вибір з елементів з необхідним смислом з числа наявних одиниць лексикону;

2) модель породження висловлювання на основі існуючих частин, що визначає побудову речення не з поступово чи випадково з'єднаних слів, а як ієрархічну систему, вироблену у внутрішньому мовленні простої до складнішої;

3) трансформативну модель, побудовану на гіпотезі перетворення речень з однією структурою в речення з іншою.

У цих моделях описується процес породження мовлення методами, які передбачають його алгоритмізацію для наступного використання в системах автоматичного аналізу й синтезу мовлення. Враховуючи сказане, фундаментальні основи риторичного процесу викладача та студента під час

²⁴⁹ Голуб Н. Б., Шелехова Г. Т., Ярмолюк А. В., Новосьолова В. І. Навчання української мови учнів 5 класу на засадах компетентнісного підходу. *Посібник*. Київ: Видавничий дім «Сам», 2017. 144 с.

²⁵⁰ Горошкіна О. М. Мета і завдання компетентнісно орієнтованої методики навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту. *Концептуальні засади компетентнісного навчання української мови: збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті О. М. Біляєва*. Київ: Наук. думка, 2019. С. 24–27.

реалізації мети заняття вбачаємо як задуми її ефективного досягнення, отже, відбувається реалізація мовленнєвої компетентності мовними засобами.

Мовленнєва компетентність здобувачів освіти починає формуватися ще в загальноосвітній школі, далі цей процес продовжується на всіх заняттях вищої школи, де проводиться навчання українською мовою²⁵¹. Поступово студенти оволодівають низкою комунікативних умінь та навичок, необхідних для здійснення професійної діяльності та формування інших компетентностей²⁵². До основних умінь формування мовленнєвої компетентності відносимо:

- дотримання правил використання мовного матеріалу,
- вибір мовного матеріалу для окремого стилю мовлення,
- добір і заміну мовних одиниць (слів, словосполучень і речень) згідно з правилами граматики, орфографії та пунктуації,
- аналіз конкретної мовленнєвої ситуації,
- побудова висловлювання на вказану тему,
- добір необхідної інформації для розкриття теми й основної думки висловлювання,
- викладення матеріалу логічно та послідовно,
- правильне використання мовних засобів для оформлення висловлювання,
- створення висловлювання в певному стилі з урахуванням ситуації спілкування,
- відповідність вимогам грамотного літературного мовлення,
- створення необхідної мовленнєвої ситуації,
- редагування власного висловлювання тощо.

Спілкування як особливий вид мовленнєвої діяльності пов'язаний з мотивом, відтак діяльності без мотиву не буває. Учасники спілкування (мовці), впливають певною мірою на думки, переконання, прагнення і почуття інших

²⁵¹ Коркішко О., Коркішко А., Назаренко Є. Формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів як актуальна педагогічна проблема. *Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць*. 2025, №1 (107). С. 33–42.

²⁵² Горошкіна О. М. Мета і завдання компетентнісно орієнтованої методики навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту. *Концептуальні засади компетентнісного навчання української мови: збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті О. М. Біляєва*. Київ: Наук. думка, 2019. С. 24–27.

людей (адресатів мовлення). Мовець висуває певні завдання й намагається її реалізувати. Головними серед таких завдань спілкування вважаються повідомлення та вплив на адресата, що впливає на реалізацію виховної мети заняття. Завдання спілкування на занятті з української мови зумовлюють риторичні можливості, жанр і стиль педагогічного красномовства. За умови риторичної досконалості викладач може подати матеріал переконливіше та яскравіше, зосередити на ньому необхідну увагу студентів, сприяти роздумам, аналізу та спілкуванню²⁵³.

Формування мовленнєвої компетентності можливе тільки завдяки попередній підготовчій роботі. Л. Федоренко пояснює закономірності природного процесу мовлення застосуванням обов'язкових дій для формування мовленнєвих можливостей:

- сприймання одиниць мовлення (напруження органів слуху),
- вимова одиниць мовлення (фізичні рухи мовного апарату),
- відповідність одиниць мовлення предметній та логічній послідовності (робота фізіологічного апарату мислення),
- реагування почуттями на позамовну дійсність і відшукування в мові необхідних одиниць для використання їх у мовленні,
- запам'ятовування одиниць мови і використання їх у мовленні,
- читання одиниць мови (сприймання їх зором), і вимова їх уголос або про себе,
- записування одиниць мови, тобто відображення їх графічними знаками²⁵⁴.

Отже, формування відповідних умінь та навичок відбувається завдяки виконанню певних дій, що зумовлюють механізм вироблення автоматичних операцій. Про це варто пам'ятати, а під час навчання української мови слід осмислено аналізувати вироблення мовленнєвих умінь та навичок.

²⁵³ Помирча С., Ішутіна О., Хвашевська О. Сутність, зміст і структура риторичної компетентності здобувачів початкової освіти. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. Вип. 21, Слов'янськ, 2024. С. 111–120.

²⁵⁴ Коркішко О., Коркішко А., Назаренко Є. Формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів як актуальна педагогічна проблема. *Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць*. 2025, №1 (107). С. 33–42.

Набуття громадянської компетентності можливе на уроках розвитку мовлення, при цьому необхідно дібрати для опрацювання такий мовний матеріал, що сприятиме суспільній та громадянській активності, формуванню комплексу знань, умінь, навичок, особливостей та практичного досвіду громадянської діяльності, формуванню у здобувачів освіти громадянських цінностей.

У процесі навчання української мови однією з головних вважається *риторична компетентність*, яку більшість науковців визначає як знання функціонування та вміння керувати мисленнєво-мовленнєвою діяльністю²⁵⁵. Риторична компетентність особистості враховує одночасно позицію мовця та адресата (тобто, вміння мовця оцінювати себе з погляду адресата), бачити особливості конкретної мовленнєвої ситуації, виховувати риторичну культуру.

Дослідження риторичної компетентності у процесі навчання української мови здійснено в роботах українських лінгводидактів Н. Голуб, О. Горошкіної, О. Корчової, І. Кучеренко, О. Кучерук, М. Кухарчук, Л. Мацько, Л. Мамчур, В. Нищети, М. Пентилюк та багатьох інших, визначено та узагальнено значення риторики в житті кожного, проаналізовано науковий апарат та методику навчання, узагальнено історичний розвиток риторики. Науковці спираються на думку про важливість навчання української мови здобувачів освіти засобами риторики, вказують, що особливою умовою діяльності соціально активної особистості є вміння грамотно та логічно висловлювати думки, володіти мовленнєвою культурою, аналізувати, творити та публічно проголошувати риторичні тексти²⁵⁶. Питання вивчення риторики піднімалося в працях О. Залюбінської, М. Захарійчук, В. Наumenко, В. Нищети, І. Кучеренко та багатьох інших.

У працях методистів навчання української мови риторична компетентність розглядається як:

²⁵⁵ Там само.

²⁵⁶ Щетініна Л. В., Рудакова С. Г., Кравець О. В. Сутність крос-культурної компетентності: від теорії до практики. *Ефективна економіка*. 2017. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5537> (дата звернення: 23.04.2025).

-поєднання знань та вмінь, що впливають на ефективні стратегії і тактики мовленнєвої діяльності (Н. Голуб),

- керування людини властивостями, що впливають на здатність ефективно спілкуватися, особистісне ціннісне ставлення до сказаного, досвід спілкування, необхідний для особистісно та суспільно значущої продуктивної діяльності (О. Симакова),

-спосіб володіння знаннями, вміннями, навичками та експресивними, логічними засобами мовлення, а також необхідність їх використовувати для досягнення запланованого прагматичного результату (В. Нищета),

-коректна мовленнєва діяльність, невіддільна частина комунікативної поведінки (О. Бабкіна),

-найвищий рівень володіння комунікативної компетентності, що визначає риторичну діяльність особистості як можливість свідомо створювати, реалізувати та сприймати (рефлексія) авторсько-адресний текст, враховуючи мету та ситуацію публічного виступу (Л. Горобец).

На думку вітчизняних методистів²⁵⁷, використання риторики у навчальному процесі, починаючи з початкового навчання, мотивує вчителя до створення відповідних ситуацій з практичної комунікації для студентів. Компоненти практичної риторики (мовленнєве практикування, врахування лінгвістичної теорії для розвитку мовлення, мотиваційне забезпечення комунікативно-мовленнєвої діяльності, необхідність усвідомлення значення риторичної освіти, необхідне мовленнєве спрямування навчального процесу, суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладача і студентів, оптимальне поєднання традиційних та нових методів, застосування риторично яскравих засобів) є відображенням високих стандартів навчання української мови²⁵⁸.

Прийнято вважати, що мовленнєвий розвиток здобувачів освіти спирається на основні аспекти практичної риторики: поєднання слова і думки,

²⁵⁷ Нищета В. Риторичні уміння як діяльнісний компонент риторичної компетентності. *Українська мова і література в школі*. 2013. №7. С. 13–18.

²⁵⁸ Коркішко О., Коркішко А., Назаренко Є. Формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів як актуальна педагогічна проблема. *Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць*. 2025, №1 (107). С. 33–42.

морально-етичну підготовку оратора, вміння мовця емоційно переконувати, створення навчального діалогу, використання риторичних жанрів, риторичної норми. Серед ключових риторичних умінь та навичок методисти²⁵⁹ виділяють: переконливе емоційне мовлення (вміння використовувати аргументи для переконання адресата у правильності своїх думок), логічне мислення (необхідність будувати послідовні, логічно продумані тексти), застосування риторичних засобів, чітка вимова та інтонація (можливість володіти голосовим тоном, ритмом, інтонацією, дикцією), інтерактивне спілкування (необхідність вести діалог, спонукати до мовлення слухачів), оптимальне використання мовних засобів у всіх стилях, типах та жанрах мовленнєвої діяльності.

Риторична компетентність вважається міжпредметною, тому її формування потрібно проводити у процесі оволодіння літературою та всіма іншими навчальними предметами, навчання яких проходить українською мовою або на її основі²⁶⁰. Важливим полем для такої роботи є педагогічне спілкування, творче співробітництво у позанавчальний час та на заняттях. Риторика викладача – ефективний засіб у створенні гармонійного навчально-комунікативного середовища. Оскільки предметом педагогічної риторики є закономірності мовленнєвої поведінки викладача в різних ситуаціях спілкування, сферах практичної діяльності з метою створення ефективного висловлювання, важлива роль відводиться риторичним можливостям педагога у досягненні пізнавальних, розвивальних та виховних цілей навчання. В основі риторично-педагогічної діяльності викладача лежать уміння ефективно навчати поняттям (доцільно й переконливо розповідати, пояснювати), уміння майстерно ставити запитання до студентів і спонукати їх до діалогу, вміння цікаво й ефективно почати й закінчити заняття, щоб воно залишило певний слід у пам'яті, думках і почуттях студентів.

²⁵⁹ Нишета В. Риторичні уміння як діяльнісний компонент риторичної компетентності. *Українська мова і література в школі*. 2013. №7. С. 13–18; Помірча С., Ішутіна О., Хвашевська О. Сутність, зміст і структура риторичної компетентності здобувачів початкової освіти. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. Вип. 21, Слов'янськ, 2024. С. 111–120.

²⁶⁰ Побірченко Н. С. Компетентнісний підхід у вищій школі: теоретичний аспект. *Освіта та педагогічна наука*. № 3 (152). 2012. С. 24–31.

Важливою умовою ефективної методичної системи навчання мови за допомогою риторики викладача є володіння знаннями про психологічні засади мовної освіти, виявлення закономірностей, які необхідно враховувати викладачеві в процесі формування та відтворення висловлювань.

За діяльнісною (процесуальною) характеристикою риторичні вміння поділяються на аналітичні, критеріально-оцінювальні, перетворювальні, продуктивні, проєктивні, рефлексивні, такі, що стосуються вольової, емоційної, мотиваційної сфер, міжособистісної взаємодії²⁶¹. За аспектами риторичної діяльності вміння класифікують на такі, що стосуються публічного, діалогічного, монологічного, власне риторичного, полемічного мовлення, мовленнєвої ситуації, вербальних і невербальних риторичних засобів, тексту, цінностей, риторичних знань.

На нашу думку, формування наведених компетентностей – непростий і довгий процес, основи якого закладаються ще в ранньому шкільному та дошкільному віці. Сучасні освітні вимоги враховують наступність та перспективність усіх методів навчання, базуються на партнерстві, активній участі в навчанні, враховують актуальні потреби та рівень розвитку, наближають до реального життя здобувачів освіти²⁶² [31]. Довготривалий процес формування природничо-наукової компетентності передбачає наступність та перспективи її формування у навчанні протягом життя. Багато науковців (О. Андріянчик, С. Годник, Ю. Кустов, О. Мороз, В. Черкасов та інші) вважають природничо-наукову компетентність загальнопедагогічним принципом, деякі вчені загальнопедагогічною закономірністю (Н. Олейник, Т. Ситнікова та інші), інші – методологічним принципом (В. Ревтович, Я. Умборг та інші). Наступність як постійний процес виховання та навчання спирається на загальні та специфічні цілі для кожного періоду навчання, а також визначає основні складові: цільову, змістовну, технологічну, психологічну,

²⁶¹ Коркішко О., Коркішко А., Назаренко Є. Формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів як актуальна педагогічна проблема. *Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць*. 2025, №1 (107). С. 33–42.

²⁶² Savignon S. Evolution of Communicative Competence The ACTFL Provisional Proficiency Guidelines. *The Modern Language Journal*. 1995. Vol. 95. P. 129–134.

керівну і структурно-організаційну (Ю. Соловйов, О. Чернишов). Реалізація таких аспектів наступності відбувається шляхом оптимальної організації процесу навчання, виховання та розвитку студентів на всіх етапах освіти з урахуванням їх самооцінки (опора на потреби та можливості здобувачів освіти, створення умов для збереження індивідуальності, розкриття й розвиток здібностей кожної особистості).

У психолого-педагогічних та методичних дослідженнях визначено, що до основних завдань здійснення навчально-пізнавальної діяльності варто віднести: усвідомлення здобувачами освіти суспільної ролі знань, розвиток пізнавальних інтересів та здібностей студентів, потреба в ґрунтовному оволодінні знаннями, необхідність емоційного набуття знань, виховання у здобувачів освіти позитивних мотивів для здійснення фахової діяльності, свідомого ставлення до навчання, розвиток індивідуальних можливостей і талантів, створення умов для самореалізації здобувачів освіти, усвідомлення важливості й необхідності збереження загальнолюдських і культурно-національних надбань, вивчення й оволодіння основами наукової організації розумової праці, знання основ культури наукової роботи тощо²⁶³. Відповідно до сказаного, у процесі здійснення діяльності викладачам необхідно пам'ятати про можливості навчально-пізнавальної діяльності, її взаємозв'язок з продуктивною, репродуктивною, креативною, художньою, практичною, комунікативною, риторичною та іншими видами діяльності²⁶⁴. Навчання стимулює пізнавальну активність здобувачів освіти передусім своїм змістом, засвоєння якого відбувається по-різному, залежно від використаних методів та прийомів навчання, а це, у свою чергу, визначає спосіб і характер взаємодії з навчальним матеріалом.

Зміст навчання повинен враховувати: розвиток творчого мислення здобувачів освіти, їхньої пізнавальної потреби; інтерес до пошуку різних

²⁶³ Кроуфорд А., Е. Саул В., Метьюз С., Макінстер Дж. Технології розвитку критичного мислення учнів. *Переклад публікації проєкта «Читання і письмо для критичного мислення» / за заг. ред. О. Пометун.* Київ: Плеяди, 2006. 220 с.

²⁶⁴ Рибалко Ю. В. Компетентнісний підхід у науково-педагогічній літературі. *Педагогіка вищої та середньої школи.* № 35. 2012. С. 385–394.

шляхів пізнання; допитливість, уміння аналізувати, узагальнювати, вибирати головне, самостійно робити висновки; спостерігати, узагальнювати навчальний матеріал, що яскраво відображається під час формування мовленнєвих умінь та навичок.

Розвиток мовлення здобувачів освіти є невід'ємною рисою їх освіченості, культури, всебічного розвитку й активної участі в навколишньому суспільному житті. Мовленнєві засоби дають можливість студентам виразити свої думки, розказати про свій внутрішній світ, захоплення, розкрити творчий потенціал, сформувати вміння культурно, стилістично вірно, грамотно висловлювати свої думки.

До основних мовленнєвих умінь та навичок, сформованих за участю активізації пізнавальної діяльності, традиційно слід віднести: необхідність визначати обсяг, зміст, межі висловлення; підпорядкування викладу матеріалу головній думці; орієнтування в ситуаціях спілкування; добір та систематизація матеріалу для висловлення, передбачення його змісту; побудова творчих робіт різних типів; необхідність вільно висловлювати свої думки, враховуючи тип мовленнєвої діяльності; удосконалення написаного, усунення недоліків тощо²⁶⁵. Слід зазначити, що набуття такого переліку мовленнєвих умінь та навичок неможливе без здійснення пізнавальної активності, оскільки говориться не тільки про засвоєння мовного матеріалу, а також про формування активної мовленнєвої позиції. На заняттях з української мови, у розвитку мовлення активізація пізнавальної діяльності здобувачів освіти є невід'ємним елементом комунікативно-діяльнісного підходу²⁶⁶.

Систему роботи над формуванням комунікативних умінь слід будувати таким чином, щоб спонукати студентів до спілкування. Ефективним видом такої роботи слід вважати комунікаційні завдання, які створюють і підтримують

²⁶⁵ Голуб Н. Б., Шелехова Г. Т., Ярмолюк А. В., Новосьолова В. І. Навчання української мови учнів 5 класу на засадах компетентнісного підходу. *Посібник*. Київ: Видавничий дім «Сам», 2017. 144 с.

²⁶⁶ Кучерук О. А. Компетентнісний підхід до українськомовної освіти студентів вищої школи. *Формування базових і фахових компетентностей студентів у закладах вищої освіти : матеріали науковопрактичної конференції / за ред. проф. О. Є. Антонової, проф. О. А. Кучерук, проф. В. М. Мойсієнка, проф. О. О. Юрчук*. Житомир: Рута, 2020. С.17–20.

потребу в спілкуванні, формують та вдосконалюють усі мовленнєві вміння та навички. Методисти вказують на значні комунікативні можливості ситуацій, коли спілкування носить неформальний, особистісний характер, а його учасниками можуть бути люди різних галузей діяльності. Найбільш продуктивним видом роботи є використання рольових ігор, що ґрунтуються на різних життєвих ситуаціях, коли активізація пізнавальної діяльності здобувачів освіти виявляється найбільшим чином²⁶⁷.

Значу роль також відіграє застосування різних видів проблемних завдань: наукового характеру (на теоретичних заняттях, під час індивідуального, групового чи загального розв'язання проблеми), практичного характеру (на лабораторних і практичних заняттях, у позанавчальній роботі гуртків та факультативів), художньої творчості (на деяких, окремо зазначених і позаурочних заняттях)²⁶⁸. Залучення теоретичних і пізнавальних завдань на занятті саме по собі не створює проблемності. Завдання стає проблемним, якщо викладачеві вдається надати завданням проблемного характеру²⁶⁹. Для цього слід урахувувати такі умови навчання: завдання потребує аналізу навчальної проблеми; ситуація викликає пізнавальний інтерес у здобувачів освіти; завдання зацікавлює, спирається на попередній досвід та знання особистості.

Ефективність засвоєння знань з української мови значною мірою визначається рівнем пізнавальної активності студентів у навчальному процесі, а на заняттях з розвитку мовлення це відображається найбільшою мірою, оскільки викладач може відразу побачити готовий результат у вигляді створеного висловлювання.

Отже, ефективність навчання української мови значною мірою залежить від формування цілого ряду компетентностей (мовленнєвої, риторичної,

²⁶⁷ Ходаковська О. Впровадження методів критичного мислення на заняттях з іноземної мови. *Поєднання інноваційних і традиційних технологій навчання української та іноземної мов як чинник забезпечення дієвості знань. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Харків: РВВ ХТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 355–367.

²⁶⁸ Коркішко О., Коркішко А., Назаренко Є. Формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів як актуальна педагогічна проблема. *Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць*. 2025, №1 (107). С. 33–42.

²⁶⁹ Гриненко О. М. Технологія розвитку критичного мислення : посібник. Слов'янськ, 2023. 57 с.

естетичної, культурної, громадянської та багатьох інших). Питання дослідження компетентнісного підходу в навчанні української мови видається таким, що потребує детального аналізу окремих положень, глибшого дослідження взаємовпливу ключових компетентностей, чітких практичних рекомендацій до застосування різних видів завдань у навчанні української мови та інших предметів.

Література

1. Бондаренко Н. Формування культурної компетентності як ключової на уроках української мови. *Молодь і ринок*. №8 (175). 2019. С. 94–99.
2. Гарматій О. Критичне мислення як ключова компетенція медіаграмотності. *Збірник статей Восьмої міжнародної науково-методичної конференції «Критичне мислення в епоху токсичного контенту»*. Київ: Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2020. С. 11–17.
3. Головіна Н. І. Проблема формування культурної компетентності особистості в контексті реформування вищої школи. *Філософські обрії*. № 33. 2015. С. 147–156.
4. Голуб Н. Б., Шелехова Г. Т., Ярмолюк А. В., Новосьолова В. І. Навчання української мови учнів 5 класу на засадах компетентнісного підходу. *Посібник*. Київ: Видавничий дім «Сам», 2017. 144 с.
5. Горошкіна О. М. Мета і завдання компетентнісно орієнтованої методики навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту. *Концептуальні засади компетентнісного навчання української мови: збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті О. М. Біляєва*. Київ: Наук. думка, 2019. С. 24–27.
6. Гриненко О. М. Технологія розвитку критичного мислення : посібник. Слов'янськ, 2023. 57 с.
7. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti> (дата звернення: 15.02.2025).
8. Джонсон Р. Б. Культурна компетентність в Україні. *Журнал європейської економіки*. Т. 13. № 3. 2014. С. 236–247.
9. Європейська якість навчання для кращої успішності учнів. Збірник завдань для розвитку природничо-наукової компетентності учнів у вимогах PISA. Частина 2. *Авторський колектив за заг. ред. проф. О.М. Топузова, укладачі проф. Л. М. Калініна і О. Г. Козленко*. Київ: Педагогічна думка, 2023. 107 с.
10. Заїка Т. Компетентнісний підхід у культурфілософському контексті: особливості термінологічних визначень. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Випуск 62. 2020. С. 193–204.
11. Коркішко О., Коркішко А., Назаренко Є. Формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів як актуальна педагогічна проблема. *Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць*. 2025, №1 (107). С. 33–42.
12. Крамаренко І.С. Шляхи формування природничо-наукової компетентності у здобувачів освіти. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735250/1/> (дата звернення: 15.02.2025).

13. Кроуфорд А., Е. Саул В., Метьюз С., Макінстер Дж. Технології розвитку критичного мислення учнів. *Переклад публікації проєкта «Читання і письмо для критичного мислення» / за заг. ред. О. Пометун.* Київ: Плеяди, 2006. 220 с.
14. Крутенко О. В. Формування ключових компетентностей учнів загальноосвітнього навчального закладу відповідно до нових вимог державних освітніх стандартів. *Загальнокультурна компетентність.* Черкаси: ЧОПОПП, 2014. 68 с.
15. Кучерук О. А. Компетентнісний підхід до українськомовної освіти студентів вищої школи. *Формування базових і фахових компетентностей студентів у закладах вищої освіти : матеріали науковопрактичної конференції / за ред. проф. О. Є. Антонової, проф. О. А. Кучерук, проф. В. М. Мойсієнка, проф. О. О. Юрчук.* Житомир: Рута, 2020. С.17–20.
16. Ницета В. Риторичні уміння як діяльнісний компонент риторичної компетентності. *Українська мова і література в школі.* 2013. №7. С. 13–18.
17. Нова українська школа. Ключові новації в освіті. *Новий закон України «Про освіту».* URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/BOOKLETTE_INFO-ZAKON-2018_PRESS.pdf (дата звернення: 15.03.2025).
18. Вакуленко Т. С., Ломакович С. В., Терещенко В. М., Новікова С. А. (перекл. К. Є. Шумова). PISA: природничо-наукова грамотність. Київ, 2018. 95 с.
19. Побірченко Н. С. Компетентнісний підхід у вищій школі: теоретичний аспект. *Освіта та педагогічна наука.* № 3 (152). 2012. С. 24–31.
20. Полонська Т. Критичне мислення як технологія компетентнісно орієнтованого навчання іноземних мов учнів 5-6 класів гімназії. *Український педагогічний журнал,* 2022. №1. С. 70–79.
21. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / за заг. ред. О. В. Овчарук).* Київ: К.І.С., 2004. С. 66–72.
22. Помирча С., Ішутіна О., Хвасцевська О. Сутність, зміст і структура риторичної компетентності здобувачів початкової освіти. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти.* Вип. 21, Слов'янськ, 2024. С. 111–120.
23. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text (дата звернення: 12.12.2024).
24. Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал.* Вип. 2. Київ, 2018. С. 34–41.
25. Рибалко Ю. В. Компетентнісний підхід у науково-педагогічній літературі. *Педагогіка вищої та середньої школи.* № 35. 2012. С. 385–394.
26. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства. *Дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання».* Київ, 2007. 267 с.
27. Терно С. Критичне мислення – середньовічна відсталість? *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету,* 2013. Вип. XXXVII. С. 301–306.
28. Федяєва В.Л. Компетентнісний підхід у концепції «Нова українська школа»: плюси, мінуси, перспективи втілення. *Педагогічні науки.* Випуск 102, 2023. С. 12–18.
29. Ходаковська О. Впровадження методів критичного мислення на заняттях з іноземної мови. *Поєднання інноваційних і традиційних технологій навчання української та іноземної мов*

як чинник забезпечення дієвості знань. *Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Харків: РВВ ХТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 355–367.

30. Щетініна Л. В., Рудакова С. Г., Кравець О. В. Сутність крос-культурної компетентності: від теорії до практики. *Ефективна економіка*. 2017. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5537> (дата звернення: 23.04.2025).
31. Savignon S. Evolution of Communicative Competence The ACTFL Provisional Proficiency Guidelines. *The Modern Language Journal*. 1995. Vol. 95. P. 129–134.
32. Than T. H. Dewey's philosophy of considering education as life itself and the evocative value for Vietnamese education today. *Kalagatos Revista de Filosofia*, Vol. 21, Nº. Extra 2. 2024. URL: <https://revistas.uece.br/index.php/kalagatos/article/view/13654/11579> (дата звернення: 03.05.2025).

**Наукові записки кафедри слов'янської і германської
філології та перекладу : колективна монографія
за ред. Т. Є. Недашківської**

Формат 60x90/8. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк 29.5 Обл.-вид. арк 12.1

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua
Україна, 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40. тел. (0412)431195, 431417